

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM
I TRANSDISCIPLINARNOM POLJU
PROUČAVANJA

María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM I
TRANSDISCIPLINARNOM POLJU
PROUČAVANJA

UREDнице

María Florencia Luchetti

Marina Perić Kaselj

**Institut za istraživanje migracija
Zagreb, 2024.**

IZDAVAČ

Institut za istraživanje migracija

ZA IZDAVAČA

Marina Perić Kaselj

UREDнице

María Florencia Luchetti

Marina Perić Kaselj

RECENZENTI

Juan Carlos Radovich

Rebeka Mesarić Žabčić

PRIJEVOD

Boris Nikšić

Milan Puh

LEKTURA I KOREKTURA

Ana Jokić

PRIJELOM I GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Florencia María Zelko

TISAK

ITG d.o.o., Zagreb

ISBN

978-9536028-81-8 (tiskano izdanje)

978-9536028-88-7 (digitalno izdanje)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagreb pod brojem 001264196.

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske te Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Sastoji se od digitalnoga izdanja u boji i crno-bjeloga tiskanoga izdanja.

Zagreb, 2024.

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM I
TRANSDISCIPLINARNOM POLJU
PROUČAVANJA

POKROVITELJSTVO

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

ORGANIZATORI

Institut za istraživanje migracija.

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.

Sveučilište u Dubrovniku.

Nacionalno sveučilište u Patagoniji „San Juan Bosco”, Fakultet humanističkih i društvenih znanosti, Institut za društvene i političke studije Patagonije / Universidad Nacional de la Patagonia “San Juan Bosco”, Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales, Instituto de Estudios Sociales y Políticos de la Patagonia (IESyPPat-FHCS-UNPSJB) – Argentina.

Sveučilište u São Paulu, Fakultet obrazovnih znanosti/ Universidade de São Paulo, Faculdade de Educação (FE-USP) – Brazil.

Međunarodna mreža istraživača migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike.

INSTITUCIONALNA POTPORA

Međunarodni zajednički centar za istraživanja CEIL / CONICET-SHU-Globalizacija i društvo / Centro Internacional Mixto de Investigaciones CEIL / CONICET-SHU Globalización y sociedad – Kina / Argentina.

Fakultet humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju (UNR) / Facultad de Humanidades y Artes de la Universidad Nacional de Rosario (UNR) – Argentina.

Fakultet humanističkih i društvenih znanosti Nacionalnog sveučilišta u Patagoniji „San Juan Bosco” / Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad Nacional de la Patagonia “San Juan Bosco” (FHCS-UNPSJB) – Argentina.

Institut za antropološke znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Buenos Airesu / Instituto de Ciencias Antropológicas de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires (ICA-FFyL-UBA) – Argentina.

Antropološka škola Fakulteta humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju / Escuela de Antropología de la Facultad de Humanidades y Artes de la Universidad Nacional de Rosario (FHA-UNR) – Argentina.

Odsjek za društvene i humanističke znanosti Sveučilišta u Aysenu / Departamento de Ciencias Sociales y Humanidades de la Universidad de Aysén (UAYSEN) – Chile.

Katedra za društvenu povijest Argentine Odsjeka za sociologiju
Fakulteta društvenih znanosti Sveučilišta u Buenos Airesu / Cátedra
de Historia Social Argentina de la Carrera de Sociología de la Facultad
de Ciencias Sociales de la Universidad de Buenos Aires (FSOC-UBA) –
Argentina

ZNANSTVENI MEĐUNARODNI ODBOR

red. prof. dr. sc. Mirjana Polić Bobić (UNIZG) – Hrvatska
red. prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich (UBA/CONICET) – Argentina
red. prof. dr. sc. Sergio Laušić Glasinović (UMAG) – Čile
red. prof. dr. sc. Fortunato Mallimaci (UBA/CONICET) – Argentina
red. prof. dr. sc. Stipan Tadić (UNIZG) – Hrvatska
red. prof. dr. sc. Cristian Garay Vera (USACH) – Čile
izv. prof. dr. sc. Ivana Franić (UNIZG) – Hrvatska
izv. prof. dr. sc. Nadia Andrea de Cristóforis (UBA/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Marija Benić Penava (UNIDU) – Hrvatska
izv. prof. dr. sc. Brígida Norma Baeza (UNPSJB/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Gabriel Alejandro Carrizo (UNPSJB/UNPA/CONICET) –
Argentina
doc. dr. sc. Nikolina Židek (IE University - Madrid/IDES) – Španjolska/
Argentina
doc. dr. sc. Zuleika Crosa (UBA/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Pastor Cea (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Patricia Carrasco (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Paola Cúneo (UBA/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Marcelo Carlos Huernos (UNTREF) – Argentina
doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Katica Jurčević (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Aleksandar Vukić (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. María Florencia Luchetti (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Natasha Kathleen Ružić (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Milan Puh (USP) – Brazil
dr. sc. Gleb Pilipenko (Institut za slavistiku RAS/PAH) – Rusija

ORGANIZACIJSKI MEĐUNARODNI ODBOR

red. prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich (UBA/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Brígida Norma Baeza (UNPSJB/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj (IMIN) – Hrvatska
doc. dr. sc. Stjepan Šterc (FHS-UNIZG) – Hrvatska
doc. dr. sc. Pastor Cea (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Patricia Carrasco (UAYSEN) – Čile

dr. sc. Katica Jurčević (IMIN) – Hrvatska
 dr. sc. María Florencia Luchetti (IMIN) – Hrvatska
 dr. sc. Milan Puh (USP) – Brazil
 lic. Cristina Solián, prof. (UNR) – Argentina
 dr. sc. Natasha Kathleen Ružić (IMIN) – Hrvatska
 dr. sc. Karen Bauk (UNC) – Argentina
 mr. sc. Josip Bruno Bilić, doktorand (UBA) – Argentina/Hrvatska
 mr. sc. Oliver Zambrano Alemán, doktorand (UCV) – Venezuela
 Paula Gadže, mag., doktorandica (UBA) – Argentina/Hrvatska
 Josip Papak, mag. hist. et educ. hist., doktorand (UNIZG-FHS) – Hrvatska
 Cristian Šprljan, mag. comm. (UNC) – Argentina

SADRŽAJ

MARÍA FLORENCIA LUCHETTI I MARINA PERIĆ KASELJ

Uvod. Doprinosi izgradnji transnacionalnoga
i transdisciplinarnoga polja proučavanja.....13

MARINA PERIĆ KASELJ

Identiteti hrvatskih iseljenika/potomaka u Čileu
i Argentini: povijesna i suvremena perspektiva.....23

MILAN PUH

Pregled istraživanja hrvatsko-brazilske veze i Hrvata
u Brazilu kao temelj znanstvenog polja u nastajanju.....45

IVANA FRANIĆ

Hrvatski jezik u Južnoj Americi – jučer, danas, sutra.....61

JOSIP BRUNO BILIĆ I PAOLA CÚNEO

„Ja razumijem, me cuesta hablar”:
hrvatsko-španjolsko mijenjanje kodova među
govornicima hrvatskog podrijetla u Argentini.....83

VLAHO KOVAČEVIĆ I KRUNOSLAV MALENICA

Pitanje sociokulturnog identiteta i socijalne distance
prema drugom.....99

STIPE TADIĆ I VINE MIHALJEVIĆ

Misionarsko djelovanje franjevacâ provincije sv.
Jeronima i njihova uloga u očuvanju hrvatskoga
identiteta među hrvatskim iseljenicima u Argentini.....117

CRISTINA SOLIAN

Životne priče. Hrvatske seljanke na otoku Hvaru
i na jugu Santa Fea.....135

ALIGER DOS SANTOS PEREIRA

Gdje su živjeli hrvatski proleterî u Brazilu
između 1920. i 1940. godine?*147

MARÍA FLORENCIA LUCHETTI

Dug put povratka? Analiza iskustava
južnoamerikanaca u zemlji predaka.....163

IVAN BALABANIĆ

Izvori informiranja među Hrvatima u Južnoj Americi
i njihovi stavovi i mišljenja o Hrvatskoj.....181

IVAN TEPEŠ

Organiziranje iseljeničkog HSS-a u Južnoj Americi
poslije završetka Drugog svjetskog rata.....195

WOLFFY KRAŠIĆ

Politička opredjeljivanja Hrvata u Urugvaju nakon
Drugog svjetskog rata.....211

ANTE DELIĆ

Neke crtice o uređivačkoj politici *Hrvatske revije*
u kontekstu emigrantskih previranja.....227

PRISCILA DE AZEVEDO SOUZA MESQUITA

Doprinos brazilske spisateljice Zore Seljan
u suočavanju s vjerskim rasizmom.....241

PABLO D. ARRAIGADA

Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob
u pripovijedanju hrvatskih spisateljica.....255

JORGE ORTIZ SOTELO

Izvori za proučavanje hrvatskoga
iseljeništva u Peruu.....267

IVAN IVANOVIĆ I GORDAN STOJOVIĆ

Crnogorska emigracija u Sonori i njezin utjecaj
na formiranje latinskoameričkog stanovništva.....281

O autorima ove knjige.....299

UVOD

DOPRINOSI IZGRADNJI TRANSNACIONALNOGA I TRANSDISCIPLINARNOGA POLJA PROUČAVANJA

María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

Tijekom 2021. godine Institut za istraživanje migracija (IMIN) u suradnji s Fakultetom hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (FHS-UNIZG), Institutom za društvene i političke studije Patagonije Nacionalnog sveučilišta u Patagoniji „San Juan Bosco” (IESyPPat-UNPSJB), Fakultetom obrazovnih znanosti Sveučilišta u São Paulu (FE-USP), Sveučilištem u Dubrovniku (UNIDU) te Međunarodnom mrežom istraživača migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike pozvali su sve znanstvenike, stručnjake i zainteresirane da sudjeluju na *II. međunarodnom znanstveno-stručnom skupu Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja*.

Obrazloženje koje je navedeno u pozivnom pismu ističe kao najvažniju fazu kretanja stanovništva između europskoga i američkoga kontinenta kraj 19. i početak 20. stoljeća kao razdoblje intenziviranja migracijskih procesa. Uz taj masovni val iseljavanja, migracijska iskustva s područja sadašnje Republike Hrvatske uključuju prethodne i kasnije valove koji se razlikuju prema uzrocima, posljedicama, dinamici te prema područjima podrijetla i odredišta kao i socio-demografskomu sastavu stanovništva. Svaki od tih valova sa svojim različitostima i specifičnostima čini fenomen hrvatskog iseljništva u Južnoj Americi koji je predstavljao važnu preobrazbu mjesta zahvaćenih tim fenomenom, čiji su učinci još uvijek nedovoljno istraženi. Broj Hrvata koji su stigli na južnoamerički kontinent vrlo je upitan, pa možemo govoriti samo o procjenama. Prema posljednjim istraživanjima pretpostavlja se da trenutačno najmanje milijun ljudi hrvatskoga podrijetla živi u Latinskoj Americi (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a, 2022b).¹

U pozivu smo istaknuli komplementarnost ne samo što se tiče

¹ Kako je već objašnjeno u prethodnom radu, ne izgubimo iz vida da su Južna i Latinska Amerika različiti pojmovi, ali ih rabimo relativno naizmjenično zbog široke upotrebe svakoga od njih s obje strane Atlantskoga oceana (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a).

prekooceanske migracijske dinamike, koja fenomen hrvatskoga iseljništva čini svojevrsnim poglavljem međunarodnih migracija, nego i u odnosu na širinu znanstvene i akademske zajednice triju ključnih faza.

Prva faza počela se razvijati sedamdesetih godina prošlog stoljeća i karakterizira je mali broj radova u okviru početaka strukturiranja polja istraživanja međunarodnih migracija. Drugu fazu obilježavaju devedesete godine s porastom povijesnih radova usredotočenih na opisivanje i razlikovanje migracijskih tokova prema njihovim uzrocima, posljedicama, značajkama, sastavu te društvenim, kulturnim i političkim djelovanjem iseljenika. Treću fazu karakterizira povećani broj socioloških i antropoloških istraživanja u sklopu procvata razmatranja o hrvatskoj dijaspori i konsolidiranja područja proučavanja međunarodnih migracija u Latinskoj Americi (Perić Kaselj et al., 2017; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022a, 2022b).

Analizom ove tri faze komplementarnosti u akademsko-znanstvenoj produkciji došli smo do dvaju glavnih zaključaka. Prvi zaključak ukazuje na činjenicu da do današnjih dana prevladavaju povijesna istraživanja iz nacionalne perspektive koji stavljaju fokus na jedan ili drugi pol migracijskoga kretanja i usmjerena su isključivo na proučavanje fenomena iseljavanja ili useljavanja. Prva vrsta radova uglavnom razmatra problematiku uzimajući u obzir hrvatska obilježja i sastavnice hrvatskoga identiteta i kulture koja su izgubljena, zaboravljena, asimilirana ili ponovno otkrivena te se nastoji odgovoriti na pitanja koliko je toga nakon dugog razdoblja očuvano na ovim prostorima. Druga vrsta radova često analizira useljavanje iz perspektive društva određištva stavljajući naglasak na odnos između migracijskih kontingenata i domaćega stanovništva, dovodeći u pitanje tradicionalne naracije o nacionalnom identitetu.

Drugi zaključak ukazuje na to da se, unatoč prethodno opisanom stanju znanstvene produkcije, u zadnje vrijeme uočava širina i diversifikacija polja istraživanja. Nastoji ga se učiniti što transnacionalnijim i transdisciplinarnijim naglašavajući važnost migracijskih procesa kako za društvo podrijetla tako i određištva. Nove analitičke perspektive, epistemološka, teorijska i metodološka razmatranja, pitanja i problemi istraživanja te korištenje arhivskoga gradiva u kombinaciji s većom složenošću načina sagledavanja identiteta i kulture te uključivanje manjinskih migrantskih skupina kao i manje proučavanih mjesta polaska i određištva, analiza imigracijskih odnosno emigracijskih politika, procesi uključivanja ili isključivanja imigracijskih odnosno emigracijskih populacija, politike, procesi povratka, kao i druge inovativ-

ne teme doprinose oživljavanju područja migracijskih studija. Kao što smo razmotrile u prethodnim radovima, jedna od najvećih prepreka s kojom se suočava formiranje transnacionalnog i transdisciplinarnog polja proučavanja nedostatak je akademskoga i znanstvenoga dijaloga (Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić, 2022a, 2022b).

Zbog svega navedenoga, ponajprije u svrhu povećanja dijaloga između istraživača iz različitih zemalja i kontinenata, buđenja svijesti u znanstvenoj zajednici južnoameričkih zemalja o važnosti hrvatskoga iseljništva i u okviru znanstvene zajednice Republike Hrvatske o djelovanju hrvatske dijasporu u Južnoj Americi te promicanja istraživanja koja se iz inter i trans disciplinarnih pristupa bave novim i višestrukim dimenzijama složenih migracijskih procesa, Institut za istraživanje migracija posljednjih godina nastoji razviti međunarodnu mrežu istraživača. Od 2018. godine inicijator je i glavni organizator brojnih panela, okruglih stolova, skupova i susreta istraživača². Kao rezultat tog niza aktivnosti nastala je ideja o organiziranju znanstvenog skupa na temu kretanja stanovništva i odnosa Hrvatske i Latinske Amerike koji je dobio naziv *Međunarodni znanstveno-stručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike*. Prvo izdanje skupa, pod naslovom *Povijest, kultura i društvo*, okupilo je krajem 2019. godine šezdeset i devet (69) istraživača i stručnjaka iz deset (10) zemalja čiji su prihvaćeni radovi uvršteni u istoimenu knjigu objavljenu uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a).

Drugo izdanje skupa, pod naslovom *Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja*, održano je mrežnim putem (na daljinu) pod pokroviteljstvom Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Osim navedenih ustanova izravno uključenih u suorganizaciju događaja, također su ga podržale druge međunarodno priznate akademske organizacije koje su dale institucionalnu potporu, kao što su Međunarodni zajednički centar za istraživanja CEIL/CONICET-SHU – Globalizacija i društvo (Argentina-Kina), Fakultet humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnoga sveučilišta u Rosariju i njegova Antropološka škola (Argentina), Institut za antropološke znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Buenos Airesu (Argentina), Fakultet humanističkih i društvenih znanosti Nacional-

2 Navedene aktivnosti provedene su u okviru Trećega hrvatskoga iseljeničkoga kongresa „Odlazak, ostanak, povratak“, Međunarodne znanstvene stručne konferencije Migracije i identitet: kultura ekonomija, država te Otvorenih dana Instituta za migracije i narodnosti (Perić Kaselj, 2020; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022).

noga sveučilišta u Patagoniji „San Juan Bosco” (Argentina), Odsjek za društvene i humanističke znanosti Sveučilišta u Aysenu (Čile) i Katedra za društvenu povijest Argentine Odsjeka za sociologiju Fakulteta društvenih znanosti Sveučilišta u Buenos Airesu (Argentina).

Značaj samog događaja također se očituje u širokom odazivu na poziv. U trodnevnom skupu sudjelovalo je sedamdeset i sedam (77) izlagača iz raznih zemalja, kao što su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Srbija, Argentina, Bolivija, Brazil, Čile, Paragvaj, Peru, Urugvaj i Venezuela, koji su predstavili rezultate svojih istraživanja s različitih stajališta, ali sa zajedničkom poveznicom – migracije hrvatskog stanovništva u Latinskoj Americi. Tako je šezdeset i sedam (67) izlaganja s geografskog, povijesnog, teorijskog i metodološkog aspekta obrađivalo ekonomske, društvene, političke, kulturne i povijesne dimenzije hrvatskoga migracijskog fenomena u Argentini, Čileu, Brazilu, Urugvaju, Paragvaju, Boliviji, Peruu, Venezueli i Meksiku, što pokriva gotovo sve zemlje regije. Uzimajući u obzir ne samo izlagače nego i slušatelje, prvoga dana skupa ukupno je sudjelovalo sedamdeset i šest (76) osoba, drugoga dana šezdeset i šest (66), a trećega dana bilo je osamdeset i dva (82) sudionika. Ukupno je sudjelovalo sto šezdeset i tri (163) registriranih sudionika.³

Realizacija skupa i knjige koju predstavljamo omogućena je zahvaljujući financijskoj potpori Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih Republike Hrvatske te Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Na sljedećim stranicama predstaviti ćemo radove prihvaćene za objavljivanje nakon što su prošli postupak dvostruko slijepe recenzije.

Knjiga počinje s poglavljem u kojemu se autorica **Marina Perić Kaselj** iz sociološke perspektive fokusira na identitete hrvatskih iseljenika u dvije najjužnije zemlje Latinske Amerike. Fenomen očuvanja nacionalnih/etničkih identiteta i njihove transformacije u razdoblju od više od jednog stoljeća u Čileu i Argentini obrađuje se koristeći teoretski model u kojem se identiteti analiziraju kao proces interakcije četiriju društvenih prostora. Kao jedan od zanimljivih zaključaka rada „Identiteti hrvatskih iseljenika/potomaka u Čileu i Argentini: povije-

³ Događaj je snimljen i prenošen uživo na YouTube kanalu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od tada prvi dan skupa gledalo je najmanje tristo trideset i devet (339) osoba, dok je drugi dan imao više od sedamsto (700) gledatelja, a treći dan gotovo šeststo (600). Izlaganja su dostupna na sljedećim poveznicama: <https://www.youtube.com/watch?v=XSEIE4siojw> (prvi dan, prvi dio); <https://www.youtube.com/watch?v=ypUxmK5D-HI4> (prvi dan, drugi dio); https://www.youtube.com/watch?v=_C6fO3HPq8Y (drugi dan, svi paneli); <https://www.youtube.com/watch?v=uUH-gOVrGyl> (treći dan, prvi dio); <https://www.youtube.com/watch?v=EjoIUPvsrWU> (treći dan, drugi dio).

sna i suvremena perspektiva” može se istaknuti da potreba za „pripadnošću i ukorijenjenošću” čini matricu koja, bez obzira na heterogenosti i fluidnosti analiziranih hrvatskih zajednica i identiteta, rezultira njihovim očuvanjem i postojanošću kroz vrijeme i usprkos tome.

U sljedećem poglavlju predstavlja se rad pod naslovom „Pregled istraživanja hrvatsko-brazilskih veza i Hrvata u Brazilu kao temelj znanstvenog polja u nastajanju” u kojemu **Milan Puh** radi kritičku sintezu dosadašnjih istraživanja u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, postavljajući hipotezu postojanja *istovjetnosti* ili *međusprege* između istraživanja iseljeništa i istraživanja hrvatsko-brazilskih odnosa te zaključuje da je riječ o znanstvenom području koje je tek u nastajanju.

Lingvistica **Ivana Franić** u poglavlju „Hrvatski jezik u Južnoj Americi – jučer, danas, sutra” ispituje stanje istraženosti govora hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi, utvrđuje načine na koje je dosad istražen te predstavlja buduće perspektive istraživanja, među kojima ističe potrebu za sveobuhvatnim lingvističkim opisima govora i formiranja jezičnoga (govornoga) korpusa koji bi, popraćeni digitalnim kartama, bili dostupni istraživačima i široj javnosti.

Iz slične analitičke perspektive u poglavlju „*Ja razumijem, me cuesta hablar*. Prebacivanje kodova između španjolskoga i hrvatskoga jezika kod nasljednih govornika u Argentini” **Josip Bruno Bilić** i **Paola Cúneo** analiziraju navedenu pojavu kao ponavljajući element u situacijama jezičnog i kulturnog kontakta, poglavito u kontekstu nasljednoga jezika i migracija, karakterizirajući je kao raširenu i relevantnu praksu koja ispunjava komunikacijske i identitetske funkcije. Rad se temelji na analizi polustrukturiranih intervjuja i zapisa govora hrvatskih migranata u pokrajini Santa Fe.

U idućem poglavlju, pod naslovom „Pitanje sociokulturnog identiteta i socijalne distance prema Drugom”, **Vlaho Kovačević** i **Krunoslav Malenica** prezentiraju teorijsku analizu suvremenoga problema sociokulturnoga identiteta i socijalne distance unutar polja sociologije kulture i sociološke teorije, naglašavajući kako različite dimenzije sociokulturnoga identiteta mogu imati različite učinke na razvoj socijalne distance i predrasuda prema drugima i manjinama. Nastoje pokazati stereotipna shvaćanja i predrasude prema Drugomu općenito te kako se to izražava u razlikama između „pridošlica” i lokalnog stanovništva u kontekstu migracijskih kriza.

Vjerski i nacionalni hrvatski identitet predmet je istraživanja rada „Misionarsko djelovanje franjevacâ Provincije sv. Jeronima i njihova uloga u očuvanju hrvatskoga identiteta među hrvatskim iseljenicima u Argentini”. Iz povijesno-analitičke i teološko-pastoralne perspek-

tive, **Stipe Tadić** i **Vine Mihaljević** nastoje pokazati kako su navedeni katolički svećenici gradili odgojno-obrazovne ustanove, djelovali na različitim područjima u evangelizaciji hrvatskih iseljenika te promicali hrvatsku kulturu i integraciju iseljenika u argentinsko društvo.

Životna iskustva, migracijske mreže i identitetske konstrukcije hrvatskih žena koje su se naselile na ruralnom području na jugu argentinske pokrajine Santa Fe u razdoblju između dva svjetska rata teme su kojima se bavi **Cristina Solián** u poglavlju „Životne priče. Hrvatske seljanke na otoku Hvaru i na jugu Santa Fea”. Biografskom metodom i životnom pričom nastoji sagledati obiteljsku svakodnevicu, propitujući hegemonističku naraciju koja je prevladavala u polju proučavanja migracija te uključivanjem analize rodni odnosa i uloge žena u zajednici podrijetla i odredišta.

Mapiranje hrvatskih iseljenika u Brazilu početkom prošloga stoljeća cilj je rada autorice **Aliger dos Santos Pereira**. Poglavlje „Gdje su živjeli hrvatski proleter u Brazilu između 1920. i 1940.?” nastoji odgovoriti na pitanje zašto su se ti iseljenici uglavnom naseljavali u nekoliko kvartova glavnoga grada. Koristeći kvalitativno-kvantitativni pristup, istraživanja bibliografsko-dokumentarnog karaktera, analizu klastera i statističkih instrumenata, zaključuje kako su tada Hrvati živjeli u blizini mjesta rada, zabave i kulture.

Rad **Maríje Florencije Luchetti** predstavlja rezultate sociološkoga istraživanja provedenog u okviru projekta *Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo*. Statističkim opisom prema podacima prikupljenima anketom te kvalitativnom analizom utemeljenom na promatranju sa sudjelovanjem i neformalnim intervjuima, poglavlje „Dug put povratka? Analiza iskustava Južnoamerikanaca u zemlji predaka” usmjereno je na razumijevanje motiva koji potiču potomke Hrvata na traženje svojih korijena i otkriva čimbenike i situacije koje ograničavaju ili pripomažu njihovu dolasku i ostanku u zemlji predaka.

Iz slične perspektive, u poglavlju „Izvori informiranja među Hrvatima u Južnoj Americi i njihovi stavovi i mišljenja o Hrvatskoj” iznose se rezultati dobiveni opsežnom anketom o percepcijama i izvorima informiranja kojima se koriste hrvatski iseljenici u Južnoj Americi. Ovaj rad autora **Ivana Balabanića** ističe postojanje važne poveznice između iseljenika i zemlje podrijetla te ukazuje na medije koji su najčešće korišteni. Ističe pozitivne aspekte/percepcije potomaka prema Hrvatskoj, kao i opća mišljenja koja južnoamerički Hrvati imaju o domovini (uključujući i mišljenja o ekonomiji ili primjerenosti međunarodne i regionalne promidžbe).

Na temelju arhivskih izvora, iseljeničkih novina i stručne bibliografije, u radu **Ivana Tepeša** pod naslovom „Organiziranje iseljeničkog HSS-a u Južnoj Americi poslije završetka Drugog svjetskog rata” proučava se djelovanje članova i simpatizera Hrvatske seljačke stranke uglavnom u Južnom konusu tijekom prvog desetljeća nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Kroz povijesnu analizu političkih djelovanja Seljačke stranke i njezine konkurencije s ustaškom emigracijom i pristašama komunizma uspostavljenog u Jugoslaviji želi se pridonijeti boljem razumijevanju fenomena hrvatskog iseljenništva u Južnoj Americi.

Nastavljajući s povijesnim istraživanjem političkih ideja i djelovanja, poglavlje „Politička opredjeljivanja Hrvata u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata” autora **Wolffya Krašića** bavi se utjecajem hrvatskih političkih događaja i strujanja u iseljeništvu. Na temelju knjige Hrvatska i Hrvati u Urugvaju Eduarda Antonicha, pojedinih dokumenata jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu i nekoliko broja hrvatskih iseljeničkih novina analizira rad hrvatskih organizacija, političkog angažiranja, načina djelovanja i međusobnih odnosa Hrvata u Urugvaju.

Hrvatskom političkom emigracijom bavi se i sljedeći autor **Ante Delić** u poglavlju pod naslovom „Neke crtice o uređivačkoj politici Hrvatske revije u kontekstu emigrantskih previranja”. Analizira formiranje uređivačke politike navedenoga časopisa koji je imao snažan utjecaj na emigrantska previranja. U njemu govori o ostavštini njegova urednika, političkih opredjeljenja unutar hrvatskih iseljeničkih organizacija i društava i u odnosu na zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U poglavlju „Doprinos brazilske spisateljice Zore Seljan u suočavanju s vjerskim rasizmom”, **Priscila de Azevedo Souza Mesquita** razmatra brazilsku spisateljicu Zoru Seljan. Ona je kći jednog od braće Seljan, poznatih hrvatskih istraživača i etnografa. Bila je autorica golemog opusa koji uključuje različite književne žanrove, kao što su roman, drama i biografija, ali i znanstvenu fantastiku, novinske članke i radijske programe. U svakom od njezinih ostvarenja vidljiv je znatan interes za kulturološke aspekte, a posebno za duhovna i religiozna traženja unutar kojih se ističe njezin interes za religije afričkog podneblja. Temeljeno na istraživanju osobne arhive, autorica se bavi raznolikom književnom produkcijom, koja je još uvijek nedovoljno istražena, naglašavajući borbu za uvažavanje religija koje su povijesno bile progone u brazilskom društvu.

Sljedeće nas poglavlje isto tako upoznaje s književnom produkcijom. U radu „Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob u pripovijedanju hrvatskih spisateljica” **Pablo Arraigada** istražuje djela autorica hrvatskoga podrijetla Marise Madieri i Dubravke Ugrešić koje izgrađuju

narative u kojima se ističe postojanje utopijske i/ili traumatične prošlosti, prekid s tradicijom, propitivanje identiteta, egzil i iskorijenjenost. Koristeći koncepte heterotopije Michela Foucaulta i nemjesta Marca Augéa, analizira prostorne aspekte i teritorijalnu konstrukciju romana kako bi se razumjela mješavina nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla. Osim toga, preispituje mjesto žene intelektualke u novom prostoru, značenje i odnos starog i novog mjesta i njezina podrijetla.

Jorge Ortiz Sotelo u pretposljednem poglavlju naziva „Izvori za proučavanje hrvatskoga iseljništva u Peru” usredotočuje se na pregled radova i dostupnih izvora u različitim peruanskim i stranim arhivima s ciljem boljeg razumijevanja migracijskog procesa između Hrvatske i Perua, kao i značenja prisutnosti Hrvata u toj zemlji od 16. stoljeća. Uz analizu prethodnih istraživanja i povijesnog pregleda, najvrjedniji doprinos rada jest opisivanje najrelevantnijih arhiva za istraživanje spomenutih procesa prema razdoblju migracija i vrsti informacija koje sadržavaju, kao i različitih primarnih i sekundarnih izvora dostupnih istraživaču.

U zadnjem poglavlju pod naslovom „Crnogorska emigracija u Sonori i njezin utjecaj na formiranje latinskoameričkog stanovništva” autori **Ivan Ivanović** i **Gordan Stojović** osvrću se na migracije obitelji s područja južnoga Jadrana, njihovo naseljavanje u meksičkoj državi Sonora krajem 19. stoljeća te njihov utjecaj na gospodarski razvoj regije, posebice u poljoprivrednim, ribarskim i trgovačkim aktivnostima meksičke zapadne obale, kao i utjecajno pozicioniranje mnogih njegovih potomaka tijekom povijesti i do sadašnjeg vremena.

Popis literatura i izvora

- Luchetti, M. F. i Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to „La Plata” River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. U K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić i O. Ramljak (ur.), *Mediterranean Issues, Book 3. Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (str. 209–220). Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).
- Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (2022a). Uvod. Pregled, izazovi i perspektive u proučavanju migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Povijest, kultura i društvo* (str. 13–31). Zagreb: IMIN. <https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf>

- Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (ur.) (2022b). *II. međunarodni znanstveno-stručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja. Knjiga sažetaka*. Zagreb: IMIN.
- Perić Kaselj, M. (ur.) (2020) *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. Zagreb: IMIN. <http://migracije-konferencija.com/Zbornik/zbornik.pdf>
- Perić Kaselj, M. i Luchetti, M. F. (2021). Uvod: migracije i identiteti u kontekstu Latinske Amerike i Jugoistočne Europe. *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i Jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti* (str. 4–16). Zagreb: IMIN.
- Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–360). Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.

IDENTITETI HRVATSKIH ISELJENIKA/POTOMAKA U ČILEU I ARGENTINI: POVIJESNA I SUVREMENA PERSPEKTIVA

Marina Perić Kaselj

Sažetak

U radu se govori o identitetima i transformacijama identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini obuhvaćajući povijesnu i suvremenu perspektivu. Nastoji se pojasniti fenomen očuvanja nacionalnih/etničkih identiteta hrvatskih iseljeničkih zajednica tijekom dugog razdoblja od više od sto trideset godina. Identitetima se pristupa analizom međutjecaja četiriju društvenih prostora: društva podrijetla, društva prijema, iseljeničke zajednice i transiseljeničke zajednice. Kompleksnost i heterogenost iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini kao i fluidnosti njihovih nacionalnih/etničkih identiteta nisu destabilizirale potrebu za „pripadnosti i korijenima“, što čini fiksnu matricu odnosno temelj koji dovodi do čuvanja i održivosti hrvatskih nacionalnih/etničkih zajednica unatoč protoku vremena.

Ključne riječi: identitet, hrvatski iseljenici, iseljeničke zajednice, potomci iseljenika, Čile, Argentina

Uvod

Teorijsko poimanje identiteta obuhvaća različite pristupe i razumijevanja u kontekstu društvenih, povijesnih i kulturnih promjena. Identitet, kao koncept, označava svijest pojedinca ili skupine o pripadnosti određenoj zajednici, uz osjećaj istovjetnosti i komparativne prosudbe u odnosu na druge. Fenomen identiteta posljednjih desetljeća izazvao je veliko zanimanje zbog društvenih i političkih previranja poput raspada komunizma, globalizacije, europskih integracija i tehnološkog napretka (Katunarić, 2003, 2013).

Etnički identitet i nacionalizam u društvenim se znanostima ne mogu objasniti jedinstvenom teorijom zbog njihove kompleksnosti i povijesne uvjetovanosti. Teorijske paradigme o identitetu ukratko uključuju primordijalnu teoriju (identitet kao nepromjenjiv i naslijeđan), instrumentalnu teoriju (identiteti se biraju za maksimalnu ko-

rist) i konstruktivističku teoriju (identiteti su rezultat društvenih odnosa) (Katunarić, 2013). Identitet se formira kroz grupnu pripadnost i percepciju razlika (Tajfel, 1981).

Identitet nije statičan, već podložan povijesnim, društvenim i emocionalnim uvjetima. Pojedinaac ga može mijenjati u skladu s novim okolnostima, često pragmatično, kako bi se prilagodio novim realnostima (Hall, 1996). To nam ukazuje na njegovu krhkost i dinamičnu prirodu.

U ovom radu pokušat ćemo objasniti nacionalni/etnički identitet iseljenika / potomaka iseljenika analizirajući uvjetovanost četiriju društvenih prostora kroz povijesnu i sadašnju suvremenu perspektivu.

Za analizu sadašnje situacije opredijelili smo se za koncept „zamišljene zajednice” jer je značajan za razumijevanje osjećaja pripadnosti u iseljeničkim i dijasporskim zajednicama (Anderson, 1990). Andersonova „zamišljena zajednica” naglašava da nacija nije prirodna, već društveno konstruirana stvarnost. Njezina moć leži u simboličkim i emocionalnim poveznicama koje nadilaze fizičku blizinu, a koje su ključne za razumijevanje modernih nacionalizama i osjećaja pripadnosti, osobito u kontekstu globalizacije i dijaspore.

Zamišljena domovina označava idealiziranu sliku zemlje podrijetla koju njeguje dijaspora u Čileu i Argentini iako su mnogi njezini članovi udaljeni od stvarnosti ili čak nikada nisu posjetili tu zemlju.

Domovina često ima simboličku vrijednost koja nadilazi stvarno stanje u zemlji podrijetla, postajući emocionalna točka identiteta i povezanosti.

Potomci hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi često zamišljaju Hrvatsku kroz priče, kulturne običaje, jezik i mitove koji održavaju specifičnu verziju nacionalnog identiteta, čak i ako se razlikuje od stvarne situacije u domovini.

Metodološki okvir

U radu se koristimo istraživačkom paradigmatom o četiri društvena prostora (društvo podrijetla, društvo prijema, iseljenička zajednica i transiseljenička zajednica) koja obuhvaća složeni okvir za razumijevanje migracijskih procesa, identiteta i dinamike među iseljenicima (Perić Kaselj, 2010a). Ta paradigma omogućuje analizu međusobnih odnosa između prostora, identitetskih transformacija i kulturnih razmjena kroz prizmu transnacionalizma. Društvo podrijetla (zemlja iseljavanja) predstavlja državu/područje iz koje su se iseljenici iseljavali. Promatra se kroz različite aspekte kroz povijesna, kulturna i emotivna značenja za iseljenike/potomke, kroz ulogu doznaka, političkih prava

i aktivnosti iseljenika prema zemlji iseljenja, ali i kroz „sjećanja” o domovini. Društvo prijema prostor je u koji se iseljenici naseljavaju i postupno se integriraju. Ključne dimenzije su integracija i asimilacija kao procesi prilagodbe većinskoj kulturi, potom multikulturalizam odnosno stupanj prihvaćanja različitosti u društvu, socijalna mobilnost kroz obrazovanje i radnu horizontalnu pokretljivost. Iseljenička zajednica prostor je održavanja kolektivnog identiteta i međusobne povezanosti pojedinaca u društvu prijema kroz kulturu (jezik, običaji, tradicija), socijalne mreže (međusobna podrška među članovima) i društvene institucije (klubovi, udruge, vjerske zajednice). Transiseljenička zajednica predstavlja transnacionalni prostor i obuhvaća mreže, aktivnosti i odnose koji nadilaze granice država podrijetla i prijema, stvarajući novu, transnacionalnu dimenziju života odnosno transnacionalne identitete (pripadnost dvama ili više prostora), mobilnost i komunikaciju (virtualni identiteti, življenje na više lokacija), politički i ekonomski utjecaj (politička participacija, iseljeničke doznake).

Istraživačka paradigma od četiri društvena prostora pruža okvir za analizu kompleksnosti migracijskih procesa. Ona naglašava međupovezanost i međuzavisnost zemlje podrijetla, zemlje prijema, iseljeničkih zajednica i transnacionalnih mreža, omogućujući multidimenzionalno razumijevanje kulturnih, ekonomskih i političkih dinamika u migracijskim kontekstima. Oslanjajući se na dosadašnja istraživanja¹, u radu ćemo ograničeno prikazati određene ključne povijesne trenutke u oblikovanju identiteta u međuzavisnosti četiriju društvenih prostora dajući sažet prikaz ključnih elemenata koji su doveli do današnje identifikacije potomaka iseljenika i njihovoj potrebi za povratkom/useljavanjem u domovinu predaka.

Austriacos/Yugoslavos: identiteti iseljenika krajem 19. i početkom 20. stoljeća te za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Iseljavanje Hrvata (uglavnom s područja dalmatinskih otoka i dubrovačkog područja) u Čile i Argentinu započelo je krajem 19. stoljeća, intenziviralo se između 1890. i 1914. godine te je trajalo sve do Prvoga svjetskog rata (Čizmić, 1976; Antić, 1991; Perić Kaselj, 2010a). Ovo razdoblje obuhvaća dva migracijska vala: pojedinačne rane migracije pomoraca do 1890. godine te masovne migracije sličnih socijalno-ekonomskih skupina na prijelazu stoljeća (Lajić, 1992). Uzroci su bili ekonomske prirode od gospodarske nerazvijenosti Dalmacije,

¹ Dosadašnja istraživanja autorice članka.

uzrokovane nepovezanošću s ostatkom zemlje, neplodnim tlom i ograničenim resursima do krize vinogradarstva, propasti jedrenjaštva, prenaseljenosti dalmatinskih otoka i dugova stanovništva (Antić, 1991; Lajić, 1992). Uz ekonomske čimbenike, iseljavanje su usporedno uvjetovali i politički čimbenici. Uvođenje vojnog roka u Austro-Ugarskoj 1852. godine prisililo je mlade Dalmatince na dugotrajnu vojnu službu. Također su bile i političke podjele između autonomaša, koji su podržavali samostalnu Dalmaciju, i narodnjaka, koji su zagovarali jačanje nacionalne svijesti (Antić, 1991; Novak, 2001). Iseljavanje se događalo stihijski i neorganizirano. Uoči Prvoga svjetskog rata Austro-Ugarska Monarhija suočena s prijetnjom rata uvodi zabranu iseljavanja mladih ispod 16 godina kako bi osigurala ljudstvo za vojsku. Mobilizacija u hrvatskim zemljama događala se u vrijeme kada se još ne nadzire jasna koncepcija buduće nacionalne države (Stančić, 1999, 2002).

Migracijski poticaji za iseljavanje u južnoameričke države kao što su Čile i Argentina² ogledao se u privlačnosti destinacija s mogućnostima rada u trgovini, rudarstvu i poljoprivredi, potom liberalna politika naseljavanja tih država, ali i postojanje iseljeničkih mreža koje su omogućile podršku novim useljenicima putem već etabliranih kolonija koje su pružale mrežu zapošljavanja i podrške (D. Matulić-Zorinov, 1940; J. Matulić-Zorinov, 1923; Antić, 1987, 1991; Hetrich, 1996; Perić Kaselj, 2010a, 2010b)³.

Dolaskom u te države iseljenici su popisivani kao „Austriacos” zbog pripadnosti Austro-Ugarskoj Monarhiji, što je utjecalo na njihovu percepciju i identitet u novim zemljama (Antić, 1991; Perić Kaselj, 2018). Snažan je utjecaj hrvatskih iseljenika u izgradnji Čilea, osobito grada Punta Arenasa, ali i čitave regije Magallanes gdje su odigrali pionirsku ulogu (Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2012). Slična situacija bila je u Argentini, poglavito u gradu i pokrajini Buenos Aires.

S vremenom su politički procesi iz domovine, uključujući nacionalne pokrete (hrvatski narodni preporod), utjecali na oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta u iseljeništvu, a uoči Prvoga svjetskog

2 Dolaskom u Argentinu hrvatski iseljenici naselili su prvo grad Buenos Aires (prva luka iz koje su iseljenici odlazili u druge zemlje) i istoimenu pokrajinu. Uglavnom su bili pomorci, trgovci, činovnici. Potom su naseljavali pokrajinu Santa Fe i unutrašnjost Argentine, bogato i prostrano poljoprivredno područje gdje su se iseljenici bavili poljoprivrednim poslovima i stočarstvom. U Čileu su iseljenici naselili hladni jug i pustinjski dio zemlje. Na jugu Čilea u pokrajini Magallanes bili su prvi kolonizatori tog područja, a na sjeveru su prvi krenuli u eksploataciju salitrenih nalazišta, što im je zajamčilo velike uspjehe (Antić, 1991).

3 Hrvatskim iseljenicima bila su otvorena vrata na tržištu rada. U ovom razdoblju u Čileu i Argentini formiraju se grupacije hrvatskih poduzetnika, veleposjednika, velikih i malih trgovaca i industrijalaca.

rata i na sve veće prihvaćanje ideje jugoslavenstva (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2016b).

Neutralnost Čilea i Argentine omogućila je hrvatskim iseljenicima priliku za političko djelovanje i redefiniranje nacionalnog identiteta, ali ih je istovremeno stavila pod pritisak ekonomske i političke realnosti dominacije savezničkih kolonija (Perić Kaselj, 2010a). Sloboda izbora često je bila ograničena potrebom za ekonomskim opstankom i prilagodbom međunarodnom kontekstu⁴. Odluke koje su se donosile u tom razdoblju imale su dalekosežne posljedice na oblikovanje „jugoslavenskog identiteta” i na povezanost iseljeničtva s matičnim prostorima.

U iseljeničtvu se razvio snažni politički pokret – jugoslavenska narodna obrana (JNO) – politička organizacija koja je djelovala među iseljenicima u Južnoj Americi, prvenstveno u Čileu i Argentini, s ciljem podupiranja nacionalnog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a). Nastala je tijekom Prvoga svjetskog rata, a njezini su korijeni u društvima koja su isprva pružala humanitarnu pomoć Crvenom križu Srbije i Crne Gore (Perić Kaselj, 2014b). Ubrzo nakon toga, djelovanje se proširilo na šire političke ciljeve, uključujući mobilizaciju dobrovoljaca za borbu u srpskoj vojsci i stvaranje zajedničke države. Predstavljala je ključnu političku snagu među iseljenicima u Južnoj Americi tijekom Prvoga svjetskog rata (Perić Kaselj, 2016b). Iako je pokret bio uspješniji u Čileu nego u Argentini⁵, uspio je povezati iseljeničke zajednice s idejom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda.

Iseljenici, poglavito iz Čilea, postali su ključni za financiranje i legitimitet buduće države Jugoslavije, a njihov doprinos predstavljao se kao „sveta dužnost”. Od Prvoga svjetskog rata putem iseljeničkih društava i iseljeničkog tiska provodi se snažna jugoslavenska politika

4 Iako su Argentina i Čile za vrijeme rata bile neutralne, velik utjecaj imao je saveznički kapital. Zbog „crnih lista” koje su uvele savezničke iseljeničke kolonije u Čileu i Argentini mnogi hrvatski iseljenici ostali su bez posla uslijed otpuštanja „nepoželjnih” radnika. Kao austrougarski podanici, hrvatski iseljenici bili su svrstani u nepoželjne. Imućni hrvatski iseljenici kapitalom vezani za saveznički kapital bili su najugroženiji. Stoga su mnogi iseljenici pristupili JNO-u i izjašnjavali se kao Srbi ili Jugoslaveni (Perić Kaselj, 2010a).

5 Uprava odbora JNO-a bila je u Čileu, točnije u Valparaísu. Iseljenici organizirani u pokretu i organizaciji JNO priznali su legitimitet JNO-a i preuzeli na sebe njegovo financiranje. Stabilnost pokreta u Čileu jamčili su određeni čimbenici kao što su financijska i politička moć iseljenika Paška Baburice i drugih imućnih iseljenika u Upravi JNO-a, revolucionarne ideje hrvatske mladeži Antofagaste koja se prethodno bila povezala s jugoslavenskom revolucionarnom omladinom te ista etnička pripadnost članstva. U Argentini su veći utjecaj imali imućniji iseljenici koji nisu bili jugoslavenski orijentirani, Hrvatski savez i iseljeničke novine Zajednica te miješani etnički sastav iseljeničkih kolonija (Perić Kaselj, 2010a).

uz dominaciju srpskih kulturnih elemenata (Perić, 2004; Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2015a, 2016b, 2018). Proces nacionalne unifikacije – Jugoslaveni – snažno se razvija kako u Čileu tako i u Argentini, ali dio iseljenika u objema državama (poglavito na jugu Čilea) opredjeljuje se za regionalni identitet (Dalmatinci) (Perić Kaselj, 2010a, 2012, 2018). Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije oni nisu preimenovali svoja društva u jugoslavenska već u dalmatinska, izabравši tako regionalno opredjeljenje i regionalni identitet.

Hrvati/Jugoslaveni: identitet hrvatskih iseljenika između dva svjetska rata

Između dva svjetska rata dolazi do novog masovnog iseljavanja Hrvata u Argentinu te manji broj iseljavanja Hrvata u Čile (Čizmić, 1976; D. Matulić-Zorinov, 1940; J. Matulić-Zorinov, 1923). Iseljavali su iz Kraljevine Jugoslavije zbog ekonomske nesigurnosti, siromaštva i nedostatka perspektive, osobito u ruralnim područjima poput Dalmacije i Dalmatinske Zagore (Mirošević, 1988; Pavličević, 2000). Iseljavanje je često bilo posljedica nezadovoljstva socioekonomskim uvjetima u državi. Tridesetih godina 20. stoljeća u Argentinu se useljava manja skupina Hrvata – političkih emigranata (radićevci, domobrani i drugi) te časnih sestara reda sv. Vinka Paulskog i družbe sestara „Kćeri milosrđa“. Politički emigranti često migriraju iz Argentine i u druge države Južne Amerike i Europe. Kako je Kraljevina Jugoslavija bila sastavljena od više naroda s različitim identitetima, a srpska politička elita imala je dominantan utjecaj na upravljanje državom, iseljavanje Hrvata bilo je dopušteno i poticano jer bi brojčanim smanjenjem Hrvata oslabila i njihova politička snaga unutar države. Nakon svjetske ekonomske krize (1929. – 1933.) država je uvela određene mjere u svrhu smanjenja iseljavanja jer su trebali zadržati radnu snagu u zemlji zbog potrebe za radnicima u industriji i poljoprivredi (Perić Kaselj, 2010a). Salitrene krize u Čileu i svjetske ekonomske krize između 1929. i 1933. godine otežale su prilagodbu novih hrvatskih iseljenika. Stari iseljenici (iseljeni prije Prvog svjetskog rata) bili su društveno etablirani, osnovali su obitelji u društvu prijema i veći broj posjedovao je značajna materijalna dobra (Perić Kaselj, 2010a, 2010b; Perić Kaselj i Vukić, 2018).

Za razliku od njih, novi iseljenici suočavali su se s ekonomskim teškoćama. Novi zakon o imigraciji u Čileu znatno je ograničio useljavanje. Za useljenje su bili potrebni pismenost, zdravstvena sposobnost, svjedodžba dobrog ponašanja i ugovor o radu (Perić Kaselj, 2010a).

Većina novih useljenika oslanjala se na pomoć starih iseljenika, što je utjecalo na njihov sporiji proces integracije. Iako je u Argentini

industrijalizacija nakon 1917. godine otvorila prilike za rad, tridesetih godina prošlog stoljeća to je zaustavljeno jer je svjetska kriza donijela visoku nezaposlenost i selekciju na tržištu rada (Glamuzina, 2005).

Kao i u prethodnim razdobljima iseljavalo se stihijski. Neorganizirani dolazak značio je često nesnalažljivost i gubitak posla. Stariji iseljenici, koji su već stekli materijalna dobra, pomagali su novima, ali su i sami bili suočeni s ekonomskim pritiscima. Čile i Argentina tijekom ekonomske krize provodile su mjere protiv useljavanja ili ograničenog useljavanja, koje su dodatno otežale prilagodbu novih iseljenika.

U obje zemlje politika je često favorizirala lokalno stanovništvo u zapošljavanju, dok su iseljenici morali zadovoljavati stroge uvjete. U Čileu su iseljenici većinom dolazili iz manjih sredina (poput otoka Brača), dok su u Argentini migracije bile šire i raznovrsnije (uselili su iz različitih dijelova Hrvatske – Dalmacija, Slavonija, Lika, Dalmatinska Zagora – i Jugoslavije – s područja današnje Slovenije, Makedonije, Srbije, Crne Gore, BiH) (Perić Kaselj, 2010a; Sinovčić, 1991; Rojnica, 1974).

Hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu, za razliku od Argentine, bile su manje i integriranije u lokalno društvo. Stari iseljenici bili su jezgra etničke zajednice⁶, zadržavajući određeni stupanj kulturne asimilacije. Njihova djeca često su postajala argentinski ili čileanski državljani⁷ (Perić, 2004, 2006a).

Novi iseljenici donosili su različite svjetonazore⁸, što je ponekad stvaralo napetosti unutar zajednica.

Unatoč asimilaciji, očuvali su kulturni identitet kroz etnička društva i kontakte s domovinom⁹ (Perić, 2004, 2006b; Perić Kaselj, 2010a, 2015; Perić Kaselj, Vukić i Luchetti, 2017; Perić Kaselj i Vukić, 2018; Luchetti, Perić Kaselj i Ružić, 2020).

6 Npr. u Čileu se dvadesetih godina 20. stoljeća na području Magallanesa afirmirala grupa hrvatskih poduzetnika – vlasnika stočarskih farmi i trgovaca. Osnovana su važna poduzeća za razvoj komunalne infrastrukture na Ognjenoj zemlji. Tridesetih godina značajan je bio doprinos i kapital hrvatskih iseljenika u stočnoj industriji. Na sjeveru u Tarapaci i Antofagasti nitrat (salitra) je bio osnova ekonomskog života. Na tom području (pampe) nalazile su se salitrene tvornice (šp. oficine) koje su zapošljavale svaka po više od stotinu radnika. Više od deset bilo je u vlasništvu Hrvata (Antić, 1991).

7 Npr. u hrvatskoj koloniji u Magallanesu od 1920. – 1940. godine opada broj Hrvata i Hrvatica rođenih u Hrvatskoj, a povećava se broj djece iseljenika rođene u Čileu, dakle čileanskih državljanina i državljanke.

8 Političke i vjerske razlike.

9 Komunikaciju s obitelji i lokalnom zajednicom iseljenici su održavali tradicionalnim putem – pismima, prenošenjem i razmjenom informacija onih koji su odlazili posjetiti rodni kraj te pojedinaca iz domovine koji su im dolazili u posjet. Komunikacija s domovinom održavala se i putem iseljeničkog i domovinskog tiska. Neformalni oblik okupljanja iseljenika uglavnom se događao u kafićima i restoranima čiji su vlasnici bili Hrvati. Na tim mjestima uživalo se u muzici i jelu iz „starog kraja“. Iseljenici su isto tako i novčano sudjelovali u razvoju različitih udruga u lokalnoj zajednici.

Vlasti Kraljevine Jugoslavije nastojale su promicati „jugoslaven-ski identitet” među iseljenicima, ali hrvatski iseljenici, poglavito u Argentini, opirali su se njegujući hrvatski identitet (Hranilović, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2010b). Dio starih iseljenika Dalmatinaca u Argentini deklarirali su se još u ovom razdoblju kao *Austriacosi*¹⁰. Jugoslavenski konzuli i iseljeničke organizacije pokušavali su promovirati ideju „jugoslavenstva”, ali je njihov utjecaj bio ograničen (Perić, 2006a; Perić Kaselj, 2010a, 2010b).

Istovremeno, hrvatske kulturne organizacije i crkva igrale su ključnu ulogu u očuvanju nacionalnog identiteta iseljenika u Argentini (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj i Vukić, 2015).

Tridesetih godina prošlog stoljeća u Argentini se razvija ustaški pokret, ali dolazi i do procesa povezivanja hrvatskih iseljenika unutar hrvatskih društava s hrvatskom crkvom i katoličanstvom¹¹ (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj i Vukić, 2015). Osnovana je i Hrvatska seljačka stranka koja je imala svoje podružnice u različitim mjestima Argentine među Hrvatima, tzv. čakarerima (zemljoradnicima). Treba napomenuti kako su hrvatski iseljenici bili osobito otvoreni prema drugim etničkim skupinama, što je dovelo do velikog broja miješanih brakova (Perić, 2004; Montan, 2002), članstva u čileanskim/argentinskim ili drugim etničkim društvima, zajedničkih poslova/ulaganja s pripadnicima drugih etničkih skupina ili autohtonog stanovništva što je dovodilo do njihove brže integracije. Shvaćajući vrijednost obrazovanja, iseljenici su ulagali u školovanje svoje djece, poglavito u Čileu, te oni završavaju srednje škole i fakultete i uspinju se visoko na socijalnoj ljestvici društva useljavanja (Perić, 2004). U ovom razdoblju zbog ekonomske krize dolazi i do značajnog broja povratika iseljenika iz Amerike, kao i iz Argentine, pa iseljenici povratnici osnivaju Savez organizacija iseljenika povratnika koji se brinuo o njihovu položaju, ali su imali ulogu i senzibiliziranja javnosti o važnosti iseljeničke problematike uspostavljajući komunikacijske kanale s iseljenicima diljem svijeta (Perić Kaselj, 2010a).

¹⁰ Primjer „Ovi naši stari iseljenici olako su uspjeli u svom ekonomskom cilju te se danas broje među najbogatije, jedni su vlasnici trgovačke mornarice, drugi trgovci i bogati veleposjednici. Nisu imali pojma o nacionalnim osjećajima te su svoje nacionalne poglede nesvjesno temeljili u redovima Austrijanaca. Kao ekonomski jaki oko sebe su okupljali ekonomski slabije i svi su se zvali Austrijanci. Danas se većina isto krsti imenom Austrija” (Narodni glasnik, Los Angeles, 18. kolovoza 1929.) (Perić Kaselj, 2010a).

¹¹ U Argentini se između dva svjetska rata formiraju hrvatska društva koja su bila u izravnoj vezi i kontaktu s hrvatskom katoličkom zajednicom unutar koje se prakticirao hrvatski jezik i vjerska praksa (Perić Kaselj, 2010a).

Jugoslaveni/Hrvati/Dalmatinci: identitet iseljenika nakon Drugoga svjetskog rata

Poslijeratno iseljavanje iz Hrvatske (Dalmatinska Zagora, Lika, Slavonija), a time i iz Jugoslavije, donijelo je značajne demografske, političke i društvene promjene unutar iseljeničkih zajednica (Čizmić i Mikačić, 1974a, 1974b). Nakon Drugoga svjetskog rata, novoformirana komunistička država pod vodstvom Josipa Broza Tita uvela je sustavne političke progone nad onima koji su smatrani neprijateljima režima (Banac, 1984).

Uslijedilo je načelo zatvorenih granica. Svi koji su napustili državu nezakonito do 1960. godine smatrali su se političkim emigrantima. Ilegalno iseljavanje nastavilo se unatoč državnim restrikcijama. U ovom razdoblju Hrvatska je bila na prvom mjestu po broju iseljavanja i do 1960. godine oko 56 % svih vanjskih migranata s područja tadašnje Jugoslavije bili su Hrvati (Baučić, 1973, str. 43).

Aktivni sudionici NDH-a, pripadnici ustaškog pokreta, kao i širi krugovi politički nepodobnih pojedinaca odlučili su napustiti zemlju¹². Strah od progona, konfiskacija imovine i represije prisilili su mnoge na odlazak. Pored političkih razloga, teški ekonomski uvjeti dodatno su potaknuli lančane migracije, posebno iz Dalmacije i Primorja (Bilandžić, 1978; Nejašmić, 2015).

Argentina je Hrvate privukla zbog Perónove useljeničke politike koja je favorizirala europske katolike, njezina neutralnog stava prema političkim izbjeglicama te zbog ekonomskih mogućnosti i postojanja već etablirane hrvatske zajednice. Čile nije bio izbor za političke izbjeglice povezane s NDH-om ili one koji su bježali od komunističkog režima jer nije imao razvijenu mrežu potpore za političke emigrante i čileanska država imala je velike simpatije/prihvatanje prema komunističkoj državi Jugoslaviji (Perić, 2000).

Većina Hrvata koji su dolazili u Čile nakon rata činili su to iz ekonomskih, a ne političkih razloga.

Tito je među starim emigrantima uživao ugled zbog uloge partizanskih pokreta i stvaranja nove Jugoslavije za koju su stari iseljenici dali velik doprinos, materijalni i moralni (Perić, 2000). Međutim, dolazak političkih emigranata poremetio je homogenost zajednice jer su oni donijeli nove ideje, često u suprotnosti s politikom iz prostora podrijetla (Perić, 2000; Pilsel, 2013).

¹² Nakon pada NDH-a i na kraju rata procjenjuje se da je iselilo oko 300 000 ljudi iz Jugoslavije (Bilandžić, 1978, str. 99).

U Čileu i Argentini javio se sukob između starijih iseljenika, koji su podržavali novu komunističku Jugoslaviju i Tita, i novih emigranata, koji su često bili antikomunistički orijentirani. Stari iseljenici, ali i mladi Čileanci hrvatskog podrijetla, često su idealizirali Jugoslaviju kao primjer uspješne komunističke države (Perić, 2004).

Novopridošli politički emigranti percipirali su zajednice kao produžetak jugoslavenskoga komunističkog režima, zbog čega su često izbjegavali uključivanje u njihov rad (Perić Kaselj, 2012).

Nakon Drugoga svjetskog rata, hrvatska iseljenička društva bila su podijeljena prema političkoj pripadnosti: jugoslavenski, hrvatski, a često i po regionalnoj pripadnosti: dalmatinski, istarski (Perić Kaselj, 2015a). Službena iseljenička politika Jugoslavije bila je osobito usmjerena na iseljeničke zajednice u Čileu koje su slovile kao „najsvesnije jugoslavenske kolonije“ (Perić, 2000, 2006a).

Iseljenici su redovito putem domovinskog i iseljeničkog tiska, radija i u komunikaciji s rodbinom pratili događaje u Jugoslaviji. Stari iseljenici koji su tijekom poratnih godina pružali moralnu i financijsku podršku partizanskim odredima i izgradnji nove države ostali su vjerni ideologiji države Jugoslavije koja se prenosila kroz iseljenička društva koja su nosila pridjev „jugoslavenska“ (Perić, 2006; Perić Kaselj, 2015). U to vrijeme već je nastupio i visok stupanj asimilacije kroz miješane brakove i gubljenje hrvatskog jezika (nemogućnost učenja jezika kroz školski sustav) (Montan, 2002; Perić Kaselj, 2012). U Čileu pritom nije djelovala hrvatska katolička misija, ni crkva koja bi okupljala iseljenike, stoga je izostavljena veza između nacionalnog i religijskog identiteta.

Dolazak hrvatske državotvorne emigracije u Argentinu nakon Drugoga svjetskog rata oblikovao je snažnu i organiziranu zajednicu koja je uspješno očuvala svoj nacionalni identitet u prostoru useljavanja (Sinovčić, 1991). Kroz kulturne, političke i religijske aktivnosti razvili su iseljenički prostor, dok su kroz transiseljeničke mreže ostali trajno povezani s domovinom i globalnom hrvatskom dijasporom (Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2015; Perić Kaselj, Vukić i Luchetti, 2017).

Novi politički emigranti unijeli su svježje ideje, često usmjerene protiv jugoslavenskog režima. Njihov dolazak poremetio je dotadašnju transiseljeničku mrežu, unoseći političke sukobe unutar zajednica. Politički emigranti nisu mogli posjećivati niti dolaziti u Jugoslaviju/Hrvatsku i kontakti s rodbinom u domovini bili su strogo nadzirani. Hrvatski domoljubni tisak distribuirao se tajnim kanalima, a težnja za domovinom i slobodom bila je sve jača i prenosila se na mlađe naraštaje (Pilsel, 2013; Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2016a).

Za razliku od starih iseljenika, novi val promovirao je hrvatski identitet¹³ izvan okvira jugoslavenskog narativa, često potaknut otporom prema komunističkom režimu (Sinovčić, 1991; Vrljićak, 2011; Pilsel, 2013). Crkva je igrala važnu ulogu u novoformiranim iseljeničkim zajednicama. Postojala je visoka korelacija nacionalnog i religijskog identiteta (Perić Kaselj i Vukić, 2015). Potomci starih ekonomskih iseljenika bili su u dobrim odnosima i prihvaćeni od strane države Jugoslavije i često su boravili i studirali u Jugoslaviji kroz programe stipendiranja (Perić, 2000). Sukobi među iseljeničkim zajednicama ostavili su trajni trag na hrvatskim zajednicama naglašavajući važnost međusobnog razumijevanja i prihvaćanja različitih perspektiva unutar dijaspore (Perić Kaselj, 2015).

Argentina je bila značajnije povezana s jugoslavenskim političkim pitanjima¹⁴ zbog velikog broja političkih emigranata, koji su aktivno djelovali protiv jugoslavenskog režima¹⁵. Tito je nastojao ograničiti njihov utjecaj kroz diplomatske pritiske, ali uz ograničen uspjeh.

Čile je bio usmjeren prvenstveno na gospodarsku suradnju. Političke napetosti bile su minimalne jer su Hrvati u Čileu uglavnom bili fokusirani na ekonomiju i kulturu (Perić, 2000; Perić Kaselj, 2012).

Domovinski rat: proces rekroatizacije iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini

Političke, društvene i ratne okolnosti koje su se događale u Hrvatskoj bile su ključno polazište za rekroatizaciju dijaspore (Mesarić Žabčić i Perić, 2006). Proces rekroatizacije, nacionalnog osvješćivanja i mobilizacije hrvatskih iseljeničkih zajednica tijekom demokratskih promjena u Hrvatskoj i Domovinskog rata (1991. – 1995.) primjer je dinamične transformacije identiteta i djelovanja hrvatske dijaspore (Perić, 2006b; Perić Kaselj, 2012, 2014b, 2016a).

13 Hrvatski zbor Jadran i Hrvatski dom osnivaju se 1947. godine; Hrvatsko-argentinški kulturni klub osniva se 1956., iseljenički tisak – godine 1947. Hrvatska, Glas Svetog Antuna, 1956. godine Slobodna riječ i dr.

14 Politički emigranti bili su društveno aktivni i usmjereni protiv komunističke Jugoslavije i s vizijom stvaranja slobodne Hrvatske unatoč visokom riziku i represivnim mjerama. Jugoslavenska tajna služba UDBA (Uprava državne bezbednosti) bila je ključna u praćenju i nadzoru političke emigracije. UDBA je infiltrirala mnoge emigrantske organizacije, kao i hrvatske domove i kulturna društva, kako bi prikupljala informacije o njihovim aktivnostima. Jugoslavija je imala rigoroznu kontrolu nad komunikacijama između emigranata i njihovih obitelji u domovini. Pismo, novine i drugi oblici komunikacije bili su podložni cenzuri i nadzoru. UDBA je koristila prijetnje i nasilje prema članovima obitelji političkih emigranata koji su ostali u Jugoslaviji. Jugoslavija je usvojila zakone koji su zabranjivali bilo kakve oblike političkog organiziranja ili djelovanja protiv režima izvan granica zemlje.

15 Unutar političkih društava u Argentini i distribucijom tiska tajnim kanalima.

Slom komunističkog sustava i uspostava višestranačke demokracije otvorili su prostor za obnovu hrvatskog nacionalnog identiteta. Taj je proces kod iseljeničke zajednice političkih emigranata u Argentini i njihovih potomaka uključivao redefiniranje odnosa prema NDH-u i naglašavanje povijesne težnje za neovisnošću (Perić Kaselj, 2016a). Nacionalna ideja potaknula je homogenizaciju dijaspore, pri čemu je „ljubav prema naciji” postala središnji motiv mobilizacije. Početak Domovinskog rata značio je izravnu ugrozu opstojnosti Hrvatske. Ova situacija potaknula je dijasporu na angažman, motivirajući je da pruži materijalnu, moralnu i političku podršku.

U iseljeničkim zajednicama koje su dotad bile deklarativno jugoslavenske to je bilo vidljivo kroz promjene naziva dotadašnjih udruga i osnivanje novih s hrvatskim nazivima i isticanje hrvatskih simbola (Perić Kaselj, 2012, 2016a). Hrvatski iseljenici, integrirani u društva useljavanja, koristili su svoje mreže i političke kontakte kako bi lobirali za međunarodno priznanje Hrvatske¹⁶ i prikupljanje humanitarne i novčane pomoći.

Aktivna promocija hrvatske stvarnosti putem medija, prosvjeda i diplomatskih kanala ojačala je percepciju Hrvatske kao žrtve agresije.

U obje zemlje hrvatska iseljenička zajednica igrala je ključnu ulogu u oblikovanju podrške Hrvatskoj i jačanju njezina međunarodnog položaja.

Razlike među generacijama iseljenika i potomaka bile su ublažene. Mlađe generacije, koje su se osjećale povezane s domovinom predaka, također su sudjelovale u prikupljanju pomoći i političkim lobiranjima, a dio njih iz Argentine uključili su se kao dobrovoljci u Domovinski rat (Perić Kaselj, 2016a).

Afektivna dimenzija identiteta omogućila je stvaranje jedinstvenoga hrvatskog dijasporskog pokreta. Taj proces bio je ključan ne samo za podršku domovini tijekom rata nego i za oblikovanje trajnog transiseljeničkog identiteta koji i danas povezuje Hrvate u svijetu s njihovom domovinom (Luchetti, Perić Kaselj i Levak, 2019; Luchetti, Perić Kaselj i Ružić, 2020; Luchetti, Perić Kaselj i Jurčević, 2021).

Od Domovinskog rata i neposredno nakon rata bilježimo povratak iseljenika odnosno useljavanje potomaka iseljenika. U posljednjih nekoliko godina bilježimo pojačan interes potomaka iseljenika za primanjem hrvatskog državljanstva.¹⁷

¹⁶ Argentina je bila među prvim državama Latinske Amerike koja je priznala Hrvatsku 13. siječnja 1992. godine, a odmah iza nje i Čile 16. siječnja 1992.

¹⁷ Od 2020. – 2024. godine 11 000 potomaka iz Južne Amerike zatražilo je hrvatsko državljanstvo, a najviše iz Čilea i Argentine (podaci MUP-a).

U kategoriju hrvatskih povratnika ubrajaju su hrvatski državljani koji su prije iseljavanja živjeli u Republici Hrvatskoj, dok su u kategoriji hrvatskih useljenika potomci hrvatskih iseljenika pripadnici druge, treće i ine iseljeničke generacije. Privlačenje povratka i selektivna imigracijska politika čimbenici su demografskog i gospodarskog razvoja hrvatskog društva jer „migranti koji se vraćaju predstavljaju ljudski resurs za suočavanje s aktualnim demografskim izazovima i nedostatkom kvalificirane radne snage” (Nadler, Kovács, Glorius i Lang, 2016, str. 12). Stimuliranje povratka kroz prepoznavanje snaga dijaspor, poglavito visokoobrazovanih migranata kao transkulturnih posrednika, može biti od krucijalnog interesa za modernizaciju i gospodarsku stabilnost društva (Hornstein Tomić i Perić Kaselj, 2021, str. 189; Skoko, 2015; Skoko, Ježovita i Plenković, 2022). Tehnološki napredak danas je znatno olakšao povezanost i komunikaciju matične domovine i iseljenika (Perić Kaselj i Vukić, 2014; Perić Kaselj, 2014a, 2014c) intenzivirajući suradnju i razmjenu informacija i iskustva, stoga vlade širom svijeta sve više prepoznaju dijasporu kao vrijedan izvor kapitala, vještina i stručnosti (Franc, Perić Kaselj i Škreblin Kirbiš, 2020, str. 113).

Privlačenje povratka hrvatskih iseljenika/dijaspore važan je dio nacionalne strategije razvoja Republike Hrvatske. Umrežavanje i komunikacijski kanali u procesu povratka iseljeničtva/dijaspore imaju presudan značaj. Osim vlade i drugih ureda odgovornih za dijasporu, banke i financijske institucije, civilno društvo i nevladine organizacije imaju važnu ulogu u poticanju investicija dijasporu i u podršci inicijativama za poduzetništvo (Allen, Opoku-Owusu i Rodima-Taylor, 2016).

Umrežavanje i stvaranje inkluzivnih politika koje prepoznaju raznolikost iseljeničkih generacija ostaju prioritet za ostvarenje koristi od povratka.

Na temelju provedenog istraživanja „Živjeti u Hrvatskoj”,¹⁸ pro-

¹⁸ Znanstveni zavod Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Institut za istraživanje migracija proveli su istraživanje „Živjeti u Hrvatskoj” čiji je prvenstveni cilj bio utvrditi želje i mogućnosti preseljenja hrvatskih potomaka iz zemalja Južne Amerike u Hrvatsku, odnosno o potencijalnim useljenicima s područja Južne Amerike. Proveden je anketni upitnik 2020. godine koji je ispunilo 1013 ispitanika. Cilj je također bio prikupiti podatke kako bi se sastavio profil hrvatskog povratnika koji može poslužiti kao osnova za razvoj učinkovitih politika usmjerenih na integraciju potomaka Hrvata koji se odluču za život u Hrvatskoj. Među njima su bili i oni koji su u tom trenutku privremeno ili trajno živjeli u Hrvatskoj te smo s njima imali dio pitanja glede zadovoljstva života u Hrvatskoj. Najveći broj ispitanika bio je iz Argentine 45,5 %, potom Čilea 22,3 %, Kolumbije 9,3 %, 9,1 % iz Bolivije. 34,8 % ispitanika ne govori hrvatski jezik, a 26,6 % jako malo. 51,1 % ispitanika navodi da su druga iseljenička generacija. 33,2 % ispitanika ima hrvatsko državljanstvo, a 55,7 % nema, ali ga ne želi imati. 36,4 % ispitanika želi preseliti s majkama i očevima (dvije generacije), a 31,8 % želi iseliti s obitelji – kćerima i sinovima (dvije generacije). 55,8 % ispitanika nikada nije bilo u Hrvatskoj. 62,3 % smatra da bi se lako mogli adaptirati i živjeti u Hrvatskoj. Potomci koji se namjeravaju doseliti među bitnim

jekata „Hrvatska, vaša zemlja”¹⁹ i „Od odlaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo”²⁰ razlozi povratka/useljavanja potomaka iseljenika iz Južne Amerike u Hrvatsku mogu se analizirati kroz nekoliko ključnih aspekata unutar društvenih, gospodarskih, kulturnih i administrativno-pravnih dimenzija. U društvene aspekte možemo ubrojiti emocionalni kapital jer mnogi potomci hrvatskih iseljenika izražavaju snažnu emocionalnu povezanost s „domovinom predaka”. To se manifestira kroz njihov entuzijazam za istraživanje kulturnih, povijesnih i društvenih korijena, čak i ako ne govore hrvatski jezik i/ili imaju ograničeno znanje o Hrvatskoj.

Tu su i obiteljske veze jer pojedini potomci žele ojačati obiteljske veze ili stvoriti novi dom za svoje obitelji, naglašavajući značaj pre-

uvjetima za preseljenje u Hrvatsku smatraju poznavanje i tumačenje hrvatskih zakona, poglavito radnih i poreznih zakona, znanje jezika, priznavanje diploma, mogućnosti smještaja i uključivanja u školski sustav, mogućnost ulaganja, mogućnost umirovljenja, financiranje projekata, zapošljavanje, kreditiranje, pokretanje vlastitog posla, mogućnost određenih beneficija, početnu sigurnost oko smještaja i pronalaska posla, pravnu podršku pri stjecanju nekretnine, funkcionalni zdravstveni sustav, poznavanje zakona oko pokretanja vlastitog posla, mogućnost za supružnike i za preseljenje cijele obitelji. Relevantan pokazatelj „emotivnog kapitala” jedan je od odgovora ispitanika: „Želim živjeti u Hrvatskoj. Ljubav već imam, a Hrvatsku ću poštovati i ostalo ću naučiti.” (voditeljice istraživanja Marija Florencia Luchetti i Marina Perić Kaselj).

19 Pilot-projekt „Hrvatska, vaša zemlja” koji provodi IMIN i Sveučilište Sjever projekt je s ciljem poticanja naseljavanja i integracije potomaka hrvatskih iseljenika iz Južne Amerike koji anticipira četiri fokusne grupe: studenti, radno aktivni kontingent, potencijalni investitori te umirovljenici. Trenutačna gospodarska situacija u Južnoj Americi s izraženim inflatornim faktorima predstavlja snažan motivacijski faktor povratnim migracijama hrvatskog iseljeničtva/dijaspore. Projekt „Hrvatska, vaša zemlja” pridonosi povezivanju iseljeničke zajednice s gospodarstvom Hrvatske odnosno stvaranju dvosmjerne komunikacije kroz poticanje povremenih i privremenih povratnih migracija, poticanja ulaganja u gospodarske aktivnosti u Hrvatskoj i ostale aspekte povezivanja iseljeničke zajednice. Proveden je anketni upitnik samo za one ispitanike koje žele useliti u Hrvatsku. U nekoliko mjeseci njihov broj bio je 615, a najviše ih je iz Čilea (242), Perua (121) i Argentine (80). Hrvatsko državljanstvo ima njih 213 te ih je 56 u procesu dobivanja državljanstva, a 84 želi dobiti državljanstvo. Među njima su 342 žene i 273 muškarca. Najveći broj kandidata (268) želi raditi, 76 želi studirati, 48 želi investirati u različite sektore gospodarstva te 41 želi umiroviti u Hrvatskoj. Oni koji se žele zaposliti i raditi u Hrvatskoj u najvećem broju žele raditi u području ekonomskih zanimanja administrativnog tipa, ukupno njih 250, potom slijedi sektor turizma s 56 kandidata te s područja edukacije i obrazovnih znanosti njih 58 i područja medicine i zdravstva 47.

20 Unutar ovog projekta, osim znanstvene komponente, radi se i na provedbi praktičnih radionica u svrhu udruživanja i umrežavanja. Uglavnom kroz njih prolaze sudionici programa učenja hrvatskog jezika Croaticum, ali i šira populacija iz Južne Amerike kojima je omogućeno pratiti radionice online. Radi se o potomcima druge, treće, četvrte ili pete iseljeničke generacije. Svrha je projekta poticanje povratka i integracije. Provođe se informativne, kulturne i povijesne radionice, ali i neformalna druženja, društvene aktivnosti, izleti, umjetničke radionice, radionice za pripremu za tržište rada. Od 2012. do 2022. godine dodijeljeno je 2000 stipendija za Croaticum (program učenja hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj). Gotovo 90 % dobitnika stipendija dolazi iz Južne Amerike. Jedna trećina njih želi trajno ostati živjeti i raditi u Hrvatskoj.

seljenja cijelih obitelji (čak i dvije generacije). To je posebno izraženo kod onih koji planiraju djeci omogućiti obrazovanje u Hrvatskoj.

Ističe se i vjerski čimbenik, poglavito kod potomaka iseljenika iz Argentine (unutar hrvatske katoličke mladeži). Korelacija između religijskog i nacionalnog identiteta, posebno u iseljeničkim zajednicama okupljenima oko Katoličke crkve, važan je pokretač integracije i motivacije za povratak.

Uz naprijed navedene važni su i gospodarski razlozi jer je useljavanje potomaka hrvatskih iseljenika iz Čilea i Argentine u Hrvatsku potaknuto kombinacijom ekonomskih, demografskih, socijalnih i političkih faktora. Ekonomska situacija u obje zemlje, koja se suočava s visokim inflacijama i nezaposlenostima, u kombinaciji s povoljnim uvjetima za iseljenike u Hrvatskoj (mogućnost zapošljavanja) čini povratak atraktivnim. Kulturna povezanost s domovinom, demografski problemi i politička stabilnost unutar Europske unije motiviraju migraciju te pružaju novu priliku za mlade generacije potomaka. Dio njih želi i ulagati u nekretnine ili poslovne projekte, čime bi doprinijeli hrvatskom gospodarstvu. Hrvatsko državljanstvo omogućuje im olakšano preseljenje, zapošljavanje i pristup obrazovnom sustavu. Značajan broj potomaka već ima državljanstvo ili je u procesu stjecanja, što smanjuje birokratske prepreke.

Zaključak

Hrvatska kao prostor podrijetla iseljenika (od prvih iseljavanja do danas) bila je obilježena specifičnim povijesnim, političkim i društvenim kontekstima koji su oblikovali motive iseljavanja i povratka. Četiri društvena prostora kroz povijest oblikovala su identitet i društvene odnose unutar iseljeničkih zajednica.

Hrvatski iseljenici stvorili su tijekom tog dugog razdoblja kulturne, vjerske i političke institucije koje su očuvale hrvatski identitet kroz generacije (unatoč političkim promjenama u društvu podrijetla i procesima asimilacije u društvu prijema). Unutar iseljeničkih zajednica razvijen je prostor koji funkcionira kao most između matične domovine i zemlje useljavanja. Prve generacije održavale su snažnu povezanost s domovinom, dok su potomci često bili dvojezični i transnacionalni, kombinirajući elemente matične i nove kulture. U Čileu za razliku od Argentine (useljavanje velikog broja političkih emigranata neposredno nakon Drugoga svjetskog rata) iseljenička zajednica nije se obnavljala „novim“ useljenicima, ali tijekom Domovinskog rata proces rekroatizacije bio je intenzivan.

Povratak iseljenika često se povezuje s razdobljima političkih

promjena, od 1990-ih godina prošlog stoljeća, poglavito tijekom Domovinskog rata i nakon stjecanja neovisnosti. Financijski kapital i znanje koje su iseljenici stekli u useljeničkim zemljama predstavljaju značajan potencijal za povratak i ulaganje u Hrvatsku. Intenzivno iseljavanje hrvatskog stanovništva u poslijeratnom i tranzicijskom razdoblju i ulazak Hrvatske u Europsku uniju dovelo je do negativnih demografskih trendova, stoga je povratak/useljavanje ključni čimbenik nacionalne razvojne strategije.

Prostor podrijetla odredio je emocionalnu povezanost potomaka iseljenika s „domovinom predaka”, koja je ostala snažna unatoč fizičkoj udaljenosti.

Potomci iseljenika iz Južne Amerike predstavljaju značajan useljenički potencijal za Hrvatsku, posebno zbog visokog emocionalnog kapitala, obrazovne kvalifikacije i interesa za ulaganje u gospodarske aktivnosti. Da bi Hrvatska uspješno privukla ovu skupinu, potrebno je razviti integracijske politike: učenje jezika, priznavanje kvalifikacija i smanjenje administrativnih prepreka. Treba poticati gospodarske projekte, posebno u sektorima poput turizma, obrazovanja i zdravstva, ali i ojačati kulturološke veze kroz programe poput Croaticuma i drugih programa koji omogućuju učenje hrvatskog jezika i očuvanje hrvatskog identiteta. Kombinacija tih mjera može transformirati potomke hrvatskih iseljenika iz Južne Amerike u ključne dionike demografskog i gospodarskog razvoja Hrvatske.

Popis literature i izvora

- Allen, C., Opoku-Owusu, S. and Rodima-Taylor, D. (2016). *Diaspora and migrant investment and national development: building on the nexus*. MADE thematic report. Migration and development Civil Society Network.
- Anderson, B. (1990). *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizama*. Zagreb: Školska knjiga.
- Antić, Lj. (1987). *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Školska knjiga.
- Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.
- Banac, I. (1984). *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Baučić, I. (1973). *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
- Bilandžić, D. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga.

- Čizmić, I. (1976). Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama. *Teme o iseljeništvu*, 5. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Čizmić, I. i Mikačić, V. (1974a). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, 1. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Čizmić, I. i Mikačić, V. (1974b). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, 2. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Franc, S., Perić Kaselj, M. i Škreblin Kirbiš, I. (2020). Policies for promoting diaspora investment in countries of origin. *Obrazovanje za poduzetništvo*, 10(1), 104–116.
- Glamuzina, N. (2005). *Argentina*. Samobor: Meridijani.
- Hall, S. (1996). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications.
- Hetrich, I. (1996). *Kroz Južnu Ameriku*. Zagreb: Marin Držić.
- Hornstein Tomić, C. i Perić Kaselj, M. (2021). Migracije visokoobrazovanih i stručnih kadrova. Trostruki dobitak? Iskustva mladih država članica nakon pristupanja Europskoj uniji. U M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina i G. M. Miletić (ur.), *Zbornik radova: Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi* (183–191). Vukovar: Institut Ivo Pilar.
- Hranilović, N. (1987). Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata. *Migracijske teme*, (3–4), 325–335.
- Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Katunarić, V. (2013). *Identitet i modernost: teorijski i komparativni aspekti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Jurčević, K. (2021). Zamišljena domovina. Virtualne dijasporske zajednice i identitet Južnoamerikanca hrvatskoga podrijetla. U F. Bašić, A. Akrap, D. Feletar, M. Perić Kaselj i K. Jurčević (ur.), *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identiteti: kultura, ekonomija, država. Svezak I – Znanstvena knjiga Kulturni i demografski aspekti migracija* (str. 420–438). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Levak, N. K. (2019). Dubrovnikans in South America: contemplating identity through historical and contemporary perspectives. U K. Jurčević, Lj. Lipovčan Kaliterna i O. Ramljak (ur.), *Mediterranean Issues, Book 2. Reflections on The Mediterranean* (str. 329–339). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo

- Pilar, VERN Group, Scientific Council of Anthropological Research (HAZU) & Euro-Mediterranean Academic Network (EMAN).
- Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Ružić, N. K. (2020). The Construction of the Croatian Identity in South America. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država / Proceedings of the International Scientific-Professional Conferences Migrations and Identity: Culture, Economy, State* (str. 905–927). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Matulić-Zorinov, D. (1940). *Nepoznata zemlja Ibero Amerika*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d. d.
- Matulić-Zorinov, J. (1923). *Chile*. Zagreb: Konzulat Republike Chile u Zagrebu.
- Mesarić Žabčić, R. i Perić, M. (2006). Redefiniranje etničkog identiteta – primjeri hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i New South Walesu. *Etnološka istraživanja*, (11), 261–287. <https://hrcak.srce.hr/37248>
- Mirošević, F. (1988). Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. – 1929. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest *Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 21(1), 107–119. <https://hrcak.srce.hr/57493>
- Nadler, R., Kovács, Z., Glorius, B. i Lang, T. (ur.). (2016). *Return Migration and Regional Development in Europe*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.4.12>
- Nejašmić, I. (2015). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001. – demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), 405–435.
- Novak, G. (2001). *Prošlost Dalmacije*. Zagreb: Golden Marketing.
- Pavličević, D. (2000). *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja mladih iz Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, 32(3), 295–317. <https://doi.org/10.11567/met.32.3.1>
- Perić, M. (2000). *Obrasci transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu*. [Neobjavljena magistarska disertacija]. Zagreb: Fakultet političkih studija Sveučilišta u Zagrebu.
- Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 20(2–3), 243–258. <https://hrcak.srce.hr/clanak/10955>
- Perić, M. (2006a). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 21(1–2) 69–89. <http://hrcak.srce.hr/5648>
- Perić, M. (2006b). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenog etničkog/

- nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, 15(6), 119–1220. <https://hrcak.srce.hr/18914>
- Perić Kaselj, M. (2010a). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Perić Kaselj, M. (2010b). Hrvatska iseljenička društva u Čileu i Argentini do Drugoga svjetskog rata. U R. Mesarić Žabčić (ur.), *Zbornik radova Migrantske zajednice, udruženja, društvene aktivnosti u Sjevernoj i Južnoj Americi: komparativni prikaz Hrvatska-Slovenija* (str. 131–150). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Perić Kaselj, M. (2012). Institucionalizacija hrvatske dijaspore. Oblici migrantskog udruživanja – primjeri iz Europe, Južne Amerike i Australije. U S. Božić (ur.), *Etnički identitet hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Čileu u kontekstu povijesnih i društvenopolitičkih promjena u zemlji podrijetla* (str. 101–137). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Perić Kaselj, M. (2014a). Politički transnacionalizam hrvatskih iseljenika u Čileu: povezivanje hrvatskih i srpskih iseljenika i iseljenički pokret JNO. U V. Pavlaković, R. Gašić, E. Radušić i V. Ivanović (ur.), *Međunarodni zbornik radova Zaštita nacionalnog identiteta* (str. 7–17). Novi Sad – Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Golubića.
- Perić Kaselj, M. (2014b). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, (26), 91–119. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/sec/article/view/2964>
- Perić Kaselj, M. (2014c). Zbornik radova Hrvatsko iseljeničstvo i domovina – razvojne perspektive. U C. Hornstein Tomić, I. Hrستیć, F. Majetić, I. Sabotić i M. Sopta (ur.), *Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HVMZ) u Argentini: konstrukcije identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine)* (str. 113–123). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Perić Kaselj, M. (2015). Povijesni pregled hrvatskih iseljeničkih društava i organizacija u Čileu od 1874. godine do danas. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Zbornik radova: Hrvatska izvan domovine* (str. 357–368). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Perić Kaselj, M. (2016a). Domovinski rat i hrvatska dijaspora: identiteti iseljenika i potomaka iseljenika dobrovoljaca domovinskog rata. U Ž. Hamer i M. Sabolović (ur.), *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa: Simbol, identitet i Domovinski rat* (str. 67–85). Zagreb: Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo.
- Perić Kaselj, M. (2016b). Kako smo postali Jugoslaveni: o etničkim/na-

- cionalnim identitetima Hrvata u Čileu i Argentini za vrijeme Prvoga svjetskog rata. *Studia ethnologica Croatica*, (28), 233–265.
- Perić Kaselj, M. (2018). Iseljenička književnost kao istraživački izazov: sociokulturni profil hrvatske iseljeničke zajednice u Punta Arenasu (Čile). U S. Botica, D. Nikolić, J. Tomašić i I. Vidović Bolt (ur.), *Zbornik radova Šestoga hrvatskog slavističkog kongresa* (str. 1031–1040). Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2014). Virtualni dijasporski identiteti: analiza hrvatskih dijasporskih virtualnih zajednica u Čileu na društvenoj mreži Facebook. U D. Todorović, D. Petrović i D. Prlja (ur.), *Međunarodni zbornik radova Internet i društvo* (str. 145–167). Niš: Srpsko sociološko društvo.
- Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2015). Religijska praksa i nacionalni simboli hrvatskih etničkih zajednica u Argentini. *Bošnjačka pismohrana*, (19), 105–126.
- Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2018). Dubrovčani u Južnoj Americi: iseljavanje, utjecaji, identiteti. U M. Perić Kaselj i F. Škiljan (ur.), *Zbornik radova Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države* (str. 125–164). Zagreb: Institut za istraživanje migracija i Hrvatska matica iseljenika.
- Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–336). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničstva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
- Pilsel, D. (2013). *Argentinski roman*. Zagreb: Profil.
- Rojnica, I. (1974). *Prikaz povijesti Argentine i doprinos Hrvata*. Buenos Aires: vlastita naklada.
- Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi*. Buenos Aires: vlastita naklada.
- Skoko, B. (2015). Hrvatska izvan domovine. U M. Sopta, M. F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatski iseljenici kao promotori Hrvatske u svijetu* (127–132). Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.
- Skoko, B., Ježovita, J. i Plenković, M. (2022). Imidž Hrvatske iz perspektive hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u različitim dijelovima svijeta. *Kroatologija*, (1–2), 167–187.
- Stančić, N. (1999). *Etničnost i povijest. U E. Heršak (ur.), Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije* (str. 117–128)

- Zagreb: IMIN, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Stančić, N. (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vrljičak, C. (2011). *Hrvati u Argentini*. Buenos Aires: Krivodol Press.
- Zlatar Montan, V. (2002.). *Inmigración Croata en Antofagasta*. Antofagasta: Hrvatski dom.

PREGLED ISTRAŽIVANJA HRVATSKO-BRAZILSKIH VEZA I HRVATA U BRAZILU KAO TEMELJ ZNANSTVENOG POLJA U NASTAJANJU

Milan Puh

Sažetak

Ovim se preglednim radom predstavlja sinteza istraživanja koja postoje u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, a koja bi se mogla proučavati kao dio hrvatskih studija u Brazilu, s naglaskom na tematiku iseljeničtva. Dva glavna cilja jesu bolje razumijevanje onoga što se znanstveno stvara u sklopu ove tematike te omogućiti svim zainteresiranima lakši pristup kroz uvod u tematiku i pregled literature. Kao radna hipoteza navodi se istovjetnost između istraživanja hrvatskog iseljeničtva u Brazilu i istraživanja hrvatsko-brazilskih odnosa, tj. međusprega ovih dviju vrsta istraživanja koja dovodi do zaključka da se samo na ovom polju te dvije zemlje mogu povezati. Metodologija rada jest opisno-interpretacijske prirode kojom se želi započeti proces stvaranja (nove) znanstvene discipline, a sa željom da se odrede pristup i kriteriji nužni za bolje razumijevanje ove tematike koja je nedovoljno predstavljena u znanstvenoj zajednici kako u Brazilu tako i u Hrvatskoj. Zaključak rada jest da je ovo znanstveno polje još uvijek u nastajanju, ali da je od početnih istraživanja posvećenih poglavito iseljeničkoj tematici danas vidljiva sve veća raznolikost i radova kojima se želi bolje razumjeti Hrvatska, njezina povijest i kultura te odnos s Brazilom.

Ključne riječi: Brazil, iseljeničtvo, hrvatski studiji.

Uvod

Ovaj pregledni rad koji ima kao glavni cilj napraviti sintezu istraživanja nastalih u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, a tiču se tematika koje povezuju Hrvatsku i Brazil, s ciljem boljeg razumijevanja onoga što se znanstveno stvara u okviru ove tematike i sa željom da se svima zainteresiranima omogući bolje razumijevanje već postojećeg znanja nastalog kroz istraživanje i lakši pristup onome što je već dostupno, uzimajući u obzir činjenicu da se radi o znanstvenom polju u nastajanju. Osim toga, namjera je ovog teksta smanjiti nevidljivost Hrvatske i hrvatske iseljeničke zajednice u Brazilu od strane same domo-

vine i zemlje useljavanja te akademskih krugova (Puh, 2019a), a pritom povećati mogućnost razumijevanja onoga što se istražuje i piše o ovoj najvećoj južnoameričkoj zemlji po pitanju ove tematike. Kako je već navedeno, radi se o znanstvenom polju u nastajanju koje možemo nazvati „hrvatski studiji u Brazilu” te za koje smatramo da je važno da se sistematizira, prouči i opiše kako bi bio poticaj drugim znanstvenicima da se bave ovakvom vrstom istraživanja, ali i općenito da bi svi zainteresirani donekle razumjeli o čemu se radi kad je u pitanju Hrvatska, njezina povijest i značajke te poglavito iseljenička zajednica koja ondje postoji. Važno je navesti da je nedavno objavljen članak (Puh, 2023) u kojem se detaljnije i iscrpnije opisuje arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu te posljedično o iseljeništvu s područja Hrvatske spram te zemlje, s posebnim naglaskom na međudnos primarnih i sekundarnih izvora, doprinosa zajednice i domova te određenih akademskih istraživanja. Ono što nedostaje upravo je pregledni rad istraživanja kako bi ova dva članka mogla biti jedna polazišna točka svima koji se žele upoznati s ovom tematikom i možebitno posvetiti novim istraživanjima.

Stoga je svrha ovog članka provesti početno istraživanje s opisom djelokruga (istraživača i radova) u kojem se stvara i promiče znanje o ovoj tematici, čime bi se moglo upotpuniti ovo područje, a onda i omogućiti znanstvenim institucijama u Hrvatskoj da se povežu kroz različita znanstvena područja. Namjera je doprinijeti i unapređenju istraživačkih metodologija za (samo)analizu znanstvenog stvaralaštva te shvaćanju procesa disciplinarizacije znanja, tj. nastajanja novih znanstvenih polja na svim razinama djelovanja – istraživanja, nastave i rada u zajednici. Kako bismo ostvarili navedene ciljeve, predstaviti će se određeni kronološki redoslijed istraživanja ne kako bi se napravio iscrpni pregled tematike, nego kako bi se uputilo na određene tendencije, ali i promjene gledišta i novosti unutar onoga što ćemo opisati kao „hrvatski studiji u Brazilu”. Metodologija rada jest opisno-interpretacijske prirode kojom se želi započeti proces disciplinarizacije, tj. stvaranja (nove) znanstvene discipline, a koju slijedi prikaz novijih znanstvenih radova koji, prema shvaćanju autora ovog rada, donose nov interdisciplinarni pristup i drugačiju tematiku. No prije toga, važno je dodatno objasniti koncepte i metodološki okvir kojim se koristimo u ovom uvodu.

Konceptualno-metodološki okvir: disciplinarizacija i značajke nastajanja novog znanstvenog polja

Kao što je već spomenuto, ovaj rad predlaže pripremu prvog pregleda istraživanja vezanih uz odnose Hrvatske i Brazila te hrvatsku iseljeničku zajednicu u ovoj južnoameričkoj zemlji, opisujući glav-

ne znanstvenike, ustanove i njihovo znanstveno stvaralaštvo. Stoga je važno zapitati se: zašto se čini da u Brazilu ne postoji veći broj znanstvenih radova posvećenih Hrvatskoj ili njezinu odnosu s Brazilom, a koju je moguće primijetiti kod drugih useljeničkih zajednica kao što su talijanske, španjolske, japanske, njemačke itd.? Isto tako, postavlja se pitanje zašto u Hrvatskoj nije bilo većih preglednih radova o hrvatskoj iseljeničkoj zajednici u Brazilu (osim možda onog Talanova (1998) ili onog mojeg (Puh, 2015)) ili općenito o poveznicama između ovih dviju zemalja. Zašto je relativna neprepoznatljivost ili nevidljivost prisutna s obje strane? Takva su pitanja ovdje neophodna jer utječu na metodologiju kojom se koristimo u ovom istraživanju. Važno je naglasiti da je zbog prirode istraživanja nužno baviti se idejom „praznine” koja se odnosi na nedostatak materijala i podataka, što uvijek šteti bilo kakvom znanstvenom istraživanju, a posebno onom koji je opisne prirode. No, mišljenja sam da je potrebno stalno poticati stvaranje znanja na polju hrvatskih studija u Brazilu, osiguravajući veću vidljivost institucijama i pojedincima. Time dolazimo do koncepta (etničkog) razotkrivanja koji je metodološka i epistemološka osnova ovog istraživanja. Ona će poslužiti u procesu razotkrivanja postojanja znanstvenog stvaralaštva koje još nije dobilo radni naziv „hrvatski studiji u Brazilu”, a koje je u mnogim slučajevima bilo prikriveno raznim povijesnim i društvenim čimbenicima koji nisu doprinijeli nastajanju jednog novog znanstvenog polja u koje bi se uključilo sve zainteresirane za istraživanje ove tematike.

U Brazilu, kako navode Gavranich Camargo i Puh (2021), tek se početkom 21. stoljeća počinje sustavno raditi na temi (raz)otkrivanja manjih iseljeničkih zajednica, iako je to još u začecima. (Etničko) razotkrivanje kao temeljni koncept našeg istraživanja prvi se put spominje u radu Decola (2000). Autor pristupa istraživanju židovske zajednice iz Europe, uglavnom iz Poljske, koja se doselila u Brazil gdje bi „zatomila” svoj zavičaj, što danas dio židovske zajednice propituje sa željom da bolje razumije svoje korijene i različitost. Time ukazuje na to da su države iz srednje i istočne Europe bile sastavljene od različitih etničkih i vjerskih grupa koje nisu imale izgrađen nacionalni identitet, što je prikrivalo specifičnost dotične skupine kada se doselila u Brazil, koji je i sam imao politiku „rasne demokracije” u kojoj se poticalo zaboravljanje starih identitetskih značajki i stvaranje novih miješanih u kojima nije moguće jasno razaznati odakle dolaze. Ova je ideja zanimljiva jer u Brazilu postoji prikrivanje etničko-nacionalnih korijena stanovništva kako ne bi došlo do segregacije, čime bi nacionalni korpus imao što veću kohezivnost, te kako bi značajke bjelačkog stanovništva

bile što prisutnije u cilju da se umanju utjecaj crnačkog i domorodačkog stanovništva za koje se ne smatra da su civilizacijski povoljni da bi Brazil napredovao unutar ekonomsko-društvenog sustava zasnovanog na kapitalizmu, o čemu više govorim u Puh (2018). Iseljenici koji nisu bili iz država s jačim nacionalnim identitetom ili ekonomski prosperitetnije, kao što su to Njemačka, Italija, Španjolska, Portugal i Japan, često bi prikrivali svoje podrijetlo kako bi se što bolje asimilirali unutar navedene politike „rasne demokracije” koja je uvijek davala bolji ekonomski-društveni status bjelačkom stanovništvu, neovisno o zemlji iz koje se iselilo, a što pak detaljnije objašnjavam u Puh (2017). Ono što su pokazala moja recentnija istraživanja jest to da je cijeli taj proces prikrivanja imao učinak na akademsko okruženje i na stvaranje znanja o onome što danas nazivamo slavistikom, tj. hrvatskim studijima u našem slučaju. Kao antonim konceptu razotkrivanja, razvijam drugi temeljni koncept metodološkog pristupa istraživanju i opisu koji nazivam „orijentalizacija” koju sam prvotno opisao u Puh (2020). U toj publikaciji prikazujem politiku i aktivnosti u okviru znanstvene zajednice koje nazivam „postupcima orijentalizacije” koji prate proces prikrivanja radova i istraživanja koji se bave jezicima i kulturama koji nisu dio dominantnih nacionalnih grupa koje sam prethodno naveo, čime se skoro sve zemlje izvan zapadne Europe stavlja u istu nepovoljnu poziciju gdje nema dovoljno službenog priznanja, prostora u znanstvenim krugovima i financiranja kako bi se razvila kao samostalna znanstvena polja (na primjer, slavenski studiji, tj. poljski, hrvatski, ukrajinski studiji itd.). Smatram da je to jedan od ključnih pojmova za razumijevanje oblikovanja međunarodnih akademsko-teorijskih odnosa koje brazil-ska akademska zajednica uspostavlja sa slavenskim svijetom, i u tom smislu s Hrvatskom i hrvatskom iseljeničkom zajednicom.

U skladu s time možemo predstaviti metodološki okvir koji Demo (2000) naziva „teorijsko-metodološkim instrumentarijem”. Ovaj instrumentarij neophodan je ako želimo opisati i razumjeti znanje stvoreno na polju hrvatskih studija, kritički promatrajući znanstvene principe za provođenje istraživačkog procesa u smislu opisivanja, organiziranja i interpretacije ovog znanstvenog polja u nastajanju. Stoga smo odlučili slijediti prijedlog Gila (2008) koji dijeli istraživački rad ove vrste prema znanstvenim ciljevima i tehničkim postupcima. Što se tiče ciljeva, radi se uvodnom istraživanju koje karakterizira ovaj rad, jer želimo započeti raspravu o hrvatskim studijima u Brazilu i približiti ovu tematiku hrvatskoj publici kroz lociranje i međusobno povezivanje različitih znanstvenika, ustanova i njihove produkcije. Osim tog aspekta, riječ je i o istraživanju opisno-interpretacijske prirode, jer smo se

morali usredotočiti na opis podataka zajedno s njegovim objašnjavanjem, koristeći operativne pojmove koji se zasnivaju na disciplinarizaciji znanja i znanstvenih disciplina (Kuhn, 1962; Popper, 1963; Bourdieu, 1983, 2004).

Krećemo s Kuhnom (1962) koji među prvim ukazuje na to da se znanstvene discipline razvijaju kroz paradigme koje se mijenjaju tijekom vremena. Ova promjena paradigmi može dovesti do stvaranja novih disciplina ili preoblikovanja postojećih, što je važno i za naš proces koji opisujemo, stoga je vrijeme važna okosnica kojom ćemo se baviti. Popper (1963), pak, upućuje na to da se znanstvene discipline razvijaju kroz proces „falsifikacije”, tj. testiranja hipoteza i teorija. Ovaj proces dovodi do stvaranja novih disciplina koje su utemeljene na provjerenim znanstvenim činjenicama, što znači da bi jedno polje u nastajanju trebalo predložiti svoje prve hipoteze i teorije kojima će se opisati i interpretirati rezultati do kojih će se doći, a onda će se u budućnosti u drugim radovima to moći testirati u vidu suočavanja s onim što smo izvorno postavili. Treći autor koji je važan kako bismo se opsežnije dotakli teme disciplinarizacije jest Bourdieu (1983, 2004), čiji su radovi od važnosti jer pokazuju kako i koliko su discipline društveno konstruirane i da su povezane s društvenim položajem pojedinaca i institucija. On također naglašava važnost borbe za priznanje unutar akademskih zajednica kako bi se nova područja znanja mogla razviti u samostalne discipline što je i naš slučaj, imajući u obziru da još ne postoje hrvatski studiji u/o Brazilu. Prema ovim znanstvenicima koji nude klasično shvaćanje disciplinarizacije, tj. stvaranja novih znanstvenih polja možemo reći da je ona proces kojim se određeno područje znanja razvija u samostalnu disciplinu s vlastitim metodama, teorijama i praksama. U kontekstu istraživačkog rada i znanstvenih polja koji uključuju interdisciplinarnost, kao što je slučaj kod hrvatskih studija u Brazilu, a pogotovo ako govorimo o tematici iseljništva, disciplinarizacija se odvija kroz dinamički međuodnos društvene relevantnosti i znanstvene relevantnosti (jer položaj Hrvatske kao i njezin prestiž u Brazilu pogoduje tome da se više istražuje, ali i obratno) te između tendencije prema osamostaljenju discipline u odnosu na druge znanstvene grane poput psihologije, filozofije i sociologije (ovdje nije riječ o novoj znanstvenoj disciplini nego o istraživačkom polju koje još uvijek nije došlo do svoje samosvjesnosti) te multidisciplinarnog razvoja (koji je danas sve prisutniji, jer istraživanja nisu zasnovana na jednoj jedinoj istraživačkoj grani).

Ovdje se ponovno vraćamo našoj glavnoj problematici – ne postoji opis ili definicija što je to slavistika u Brazilu, a onda isto tako u okviru nje što bi bili hrvatski studiji i koliko je iseljenička tematika

važna za njihovu afirmaciju. Drugim riječima, nije stvoreno područje znanja koje bi moglo okupiti znanstvenike te njihovo stvaralaštvo, kao i institucije i(li) istraživačke skupine kojima pripadaju. Stoga bi bilo potrebno primijeniti proces disciplinarizacije, tj. sistematiziranog promatranja i opisa istraživačkog polja kao što su to hrvatski studiji, a koji bi omogućio određeno razgraničenje te bi se mogao koristiti kao temelj za buduću razradu znanstvenih projekata, suradnje i istraživanja. Nije riječ samo o organiziranju, opisivanju i analizi znanja u okviru jedne znanstvene discipline ili polja, već i o organiziranju znanja prema njegovu historicitetu, tj. povijesti teorijske konjunktore unutar koje je nastalo, kao što navode Mariani i Medeiros (2013).

Prema autoricama, proces stvaranja novog znanstvenog polja pretpostavlja proces opisa istraživanja, a pritom i proučavanje političko-akademske mehanizama koji sudjeluju u institucionalizaciji znanja. Osim toga, važno je također uzeti u obzir razumijevanje povijesnih uvjeta koji pogoduju nastanku znanstvene discipline, a što je ključno kako bismo argumentirali na način da se ne vodi rasprava iz perspektive nekog subjektivnog diskursa (Mariani i Medeiros, 2013). To znači da je nužno da se probudi određena (samo)svjesnost da nije riječ samo o jednom izoliranom narativu o tome kako funkcionira znanstveno polje hrvatskih studija u Brazilu koje je nastalo „samo od sebe” ili kao dio nečije zasebne odluke, nego da se „znanje stvara, disciplinira i cirkulira u vrlo specifičnim povijesno-diskurzivnim uvjetima nastajanja, što znači da mora biti uvršteno u nacionalnu znanstvenu i akademsku politiku, a onda i posredno u međunarodnu” (Mariani i Medeiros, 2013, str. 17). Osim toga, kao što navodi Diniz (1994), za razumijevanje određene tematike ili znanstvenog polja u određenom trenutku neophodno je u procesu discipliniranja znanosti periodički ponovno obrađivati i reorganizirati skupove informacija i već postojeće rezultate. Takva organizacija omogućila bi upućivanje na mogućnosti integracije različitih perspektiva (naizgled izoliranih), određivanje duplikacija ili proturječja te utvrđivanje manjkavosti i ideoloških pristranosti. Ovo su razlozi zbog kojih se metodološki pristupilo ovom istraživanju kroz ideju disciplinarizacije, tj. procesa opisivanja i određivanja jednog znanstvenog polja, a ne kroz tradicionalniji pristup u kojem se navode znanstveni radovi, njihovi autori, kao i njihove institucije.

Kako bismo dodatno objasnili proces prikupljanja radova koji su dio našeg korpusa, kod Cellarda (2012) pronašli smo pet dimenzija koje su nam pomogle da organiziramo i promišljamo prikupljeni znanstveni materijal: a) promatranje konteksta u okviru kojeg se materijal nalazi; b) autor ili autori koji su ga napisali; c) autentičnost i

pouzdanost proizvedenog teksta; d) njegova priroda, koncepti i unutarnja logika. Važno je navesti da ovim instrumentarijem nećemo iscrpiti interpretativne i analitičke mogućnosti pregledanih radova ove tematike. Naš je cilj naznačiti neke tendencije i osnovne značajke koje će istraživači moći koristiti, ali i drugačije istaći ili proširiti u budućnosti kako bismo imali potpuniji uvid u to što se stvara i piše u znanstvenom pogledu u ovom novom polju hrvatskih studija u Brazilu.

S obzirom na sve mogućnosti šireg pogleda na samo znanstveno polje, u budućnosti bi drugi radovi mogli pokušati bolje razumjeti društvenu i institucionalnu povijest hrvatskih i brazilskih sveučilišta i njihovih dodiplomskih i diplomskih studija, uključujući njihove pedagoške i znanstvene projekte te suradnju u kontekstu poslijediplomskih i inih istraživanja. U takvim bi se radovima koristili najrazličitiji izvori informacija, kao što su znanstveni i publicistički članci, evaluacije (poslije)diplomskih programa, internetske stranice, druge vrste publikacija, političko-pedagoški projekti državnih institucija i intervju s nekim od institucijskih aktera uključenih u ovaj kontekst, kao što se predlaže u Puh (2020). Time bismo bolje ukazali na proces makroinstitucionalnog i mikroindividualnog prikrivanja koji ne ostavlja lako uočljive tragove, tj. izvore i proizvedeno znanje, što na kraju sugerira prividnu nisku zabrinutost za stvaranje i održavanje institucionalne povijesti. Ipak, zbog suženosti prostora u ovom tekstu i činjenice da je u drugim radovima detaljnije prikazana povijest hrvatsko-brazilskih odnosa (Talan, 1998; Puh, 2019), odluka je ta da se napravi početno pregledno istraživanje pa će tako naš postupak razotkrivanja, odnosno opisivanja biti usmjeren na određene pojedince, ustanove i znanstvene radove vezane uz istraživanje Hrvatske i hrvatskog iseljeničtva u ovoj zemlji koje smatramo reprezentativnima kako bismo predložili prvu kronologiju hrvatskih studija u Brazilu te opisali i interpretirali glavne značajke ovog znanstvenog polja u nastajanju. Upravo to ćemo predstaviti u sljedećem odjeljenju.

Pregled istraživačke tematike: kronologija, akteri i tematika

Kako bismo započeli naš proces disciplinarizacije, tj. obrađivanja ovog znanstvenog polja, nužno je osvrnuti se na činjenicu da povijesno gledajući nije lako odrediti gdje i kako započeti ovaj naš kronološki redoslijed. Ako uzmemo u obzir prve radove o Hrvatskoj i hrvatskoj iseljeničkoj zajednici, možda bi to bio Perislav Paskiević-Čikara koji 1897. piše novinski članak „Kako je izseljenicima u Braziliji?” ili onaj braće Seljan koji 13 godina kasnije također objavljuju članak „Zašto naseljenici bježe iz Brazilije?” u kojemu kritički i sistematski pristupaju

migracijskom pitanju i prvom značajnijem kontaktu Hrvata s Brazilom. Više informacija o navedenim člancima i njihovu sadržaju moguće je naći kod Talana (1998) i kasnije kod Puha (2017), no možemo reći da bi tako znanstveno polje hrvatskih studija u Brazilu bilo istovjetno onom tematike hrvatskog iseljništva u ovoj zemlji, što potvrđuje našu hipotezu da je ta istovjetnost opetovano potvrđivana sve do novijeg doba i recentnih radova koji se, pak, bave drugim temama ili su barem multi/interdisciplinarna pa migracije nisu jedini fokus.

Ipak, ti radovi nisu nastali kao (pregledni) radovi o iseljeničkoj ili bilo kakvoj drugoj tematici, niti se radi o tekstovima znanstvene provenijencije, već su to novinski članci u kojima autori iskazuju svoje mišljenje o (teškoj) situaciji naše zajednice u zemlji za vrijeme prvog vala iseljavanja koje je trajalo do početka 1918. godine. Tako bismo mogli postaviti drugačiji kriterij da rad mora objaviti stručnjak, znanstvenik i(li) pak ustanova koja se bavi specifično iseljeničkom tematikom, jer tako možemo očekivati da će postojati određene karakteristike samog stvaralaštva koje su bliže znanstvenom radu, tj. istraživanju. U tom smislu, možemo započeti disciplinarizaciju, tj. opis procesa stvaranja novog polja pregledom niza institucija i njezinih djelatnika koji su djelovali za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a što u kontekstu hrvatske iseljeničke zajednice u Brazilu označuje drugi val iseljavanja (od 1918. do 1940.). Kao najistaknutiju ličnost možemo navesti Milostislava Bartulicu koji je osoba od središnje važnosti za povijest istraživanja o Hrvatskoj i njezinoj zajednici u Brazilu, jer je sam Bartulica, kako je poznato, aktivno djelovao prvotno u Organizaciji iseljenika (ORIS-u) od početka dvadesetih godina pa onda u Iseljeničkom komesarijatu, a onda i Iseljeničkom muzeju do njihova rasformiranja četrdesetih odnosno pedesetih godina prošlog stoljeća (Bućin, 2017). Kao što navodi Bućin:

„u Iseljeničkom muzeju objavljivane su vijesti o radu Muzeja, novim akvizicijama i posjetima, tekstovi o istaknutim pojedincima iz iseljništva, fotografije dijelova postava, grafikoni i karte („mape”) s podacima o pojedinim segmentima iseljeničke službe, potpornim organizacijama među iseljeništvom, školama, crkvama itd.” (2017, str. 371)

Bartulica je bio zadužen za praćenje ukupnog života iseljništva, skupio je velik broj građe koja se nalazila u Iseljeničkom muzeju, a isjecci iz novina kojima se pratilo iseljeničke zajednice i njihove veze s domovinom bili su u tematskim mapama (na primjer, Iseljeničke organizacije ili Škole i učitelji). U tom kontekstu, 1935. godine promovira se tiskanje priloga pod nazivom Iseljenički muzej, koji je izlazio u okviru časopisa Saveza organizacija iseljenika (SORIS-a) pod nazivom Novi iseljenik, pa bismo mogli smatrati ove ustanove (ORIS, SORIS, Iselje-

nički komesarijat, Iseljenički muzej) i njihova glasila (Iseljenički muzej i Novi iseljenik) važnim instancama i akterima u kojima se prenosilo ono što se događalo u Brazilu i u zajednici tih godina.

Sam Bartulica je 1956. godine napisao članak o iseljenicima u Brazilu koji se nalazi u Državnom arhivu u Splitu (HR-DAST-34. NOK, OZ 21, zabilješke Milostislava Bartulice), a na koji nas upućuje Branka Bezić Filipović (2022) u okviru Virtualnog muzeja iseljeničstva Dalmacije koji je određeni suvremeni pandan ogranku Iseljeničkog komesarijata koji je postojao u Splitu. Prema Bezić Filipović, Bartulica je u svom rukopisu koristio razne izvore kao što su: knjiga Mirka Livadića „Država Sao Paulo u Braziliji”, objavljena u Trstu 1907. godine; popis „Katastar naših naselja” pod vodstvom Iseljeničke službe u Zagrebu za razdoblje 1936. – 1940. godine; „Iseljenički arhiv” Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb IX Brazil, svezak 1 – 2; časopis „Iseljenički muzej”, Zagreb, broj 11 za godinu 1938.; list „Novi iseljenik”, Zagreb za godine 1934., 1937. i 1938.; časopis „Matica”, broj 1 za 1952. godinu i Arhiv Jugoslavenske narodne obrane u Južnoj Americi, katalog, Split iz 1933. godine, stranice broj 16 i 23.

Kao što je razvidno, ovdje nije više riječ o jednoj publikaciji ili izoliranom autoru nego o ustanovama i djelatnicima koji su se bavili praćenjem i istraživanjem iseljeničstva, a što možemo smatrati aktivnim i sustavnim pristupom jednom znanstvenom polju, a takva je značajka svakako važna kako bismo mogli okarakterizirati ovo razdoblje i njegove aktere i razlog zašto bismo ih mogli smatrati začetnicima hrvatskih studija u Brazilu. Ova je tematika i daljnjih desetljeća nastavila biti glavnim znanstvenim poljem u kojem se pisalo i razmišljalo o odnosima Hrvatske i Brazila, iako su postojali i drugi oblici povezivanja ovih zemalja, kao što vidimo u ostavštini Zore Seljan u Zakladi Rui Barbosa u Rio de Janeiru, a o kojoj piše detaljnije Mesquita (2021) kao brazilska istraživačica koja prva dolazi u kontakt s ovim velikim opusom. U arhivu Zaklade nalazi se dobar dio pisane ostavštine Zore Seljan i njezine obitelji, kao i dvije kutije (19 i 20) koje su u potpunosti posvećene tematici Hrvatske, povijesti obitelji Seljan, njezinih odnosa s domovinom i posjeta Hrvata Brazilu. Pridružimo li već realizirana istraživanja i sve ono što su nam Stevo i Mirko Seljan ostavili u nasljeđe u Hrvatskoj, možemo doći do novih saznanja o odnosima Hrvatske i Brazila te informacija o tome što se u svakoj od zemalja pisalo o hrvatskoj iseljeničkoj zajednici, a i ne samo o njoj nego i o temama koje su privlačile pažnju naših ljudi u Južnoj Americi. U Zakladi je moguće naći i druge vrste izvora i dokumenata (o čemu više pišem u Puh, 2023) koji se tiču književnosti, jer je 1950-ih i 1960-ih postojao povećani intenzi-

tet razmjene među književnicima, književnim kritičarima i prevoditeljima obiju zemalja koja je prekinuta dolaskom vojne hunte na vlast u Brazilu 1964. godine, a mogla je ponuditi jednu novu vrstu povezivanja i međusobnog razumijevanja. Navedena tematika nešto je što bi u budućnosti trebalo dodatno istražiti i nadopuniti informacijama iz drugih vrsta zbirke posvećenih književnom ili nekom drugom umjetničkom djelovanju.

Ovdje svakako moramo spomenuti da bi upravo razna arhivska građa koja se nalazi u dva hrvatska doma u Sao Paulu – Croatiji Sacri Paulistani i Društvu prijatelja Dalmacije – trebala biti bolje istražena i sustavno opisana kako bi se kvalitetnije razumjelo organizirano djelovanje hrvatske zajednice koje se ne može svesti samo na folklorno-politički nastrojen rad. Dodatno o tome pišem u Puh (2018), popisujući razne oblike vjesnika i novina koje su donosile 1980-ih, 1990-ih i 2000-tih informacije o Hrvatskoj i o aktivnostima zajednice, a što znači da bi opisivanje i određivanje ovog znanstvenog polja moralo proći kroz historiografski pristup nakladničke djelatnosti kao što vidimo, na primjer, u publikaciji Barbarić i Grgić (2021) u kojoj se rekonstruira niz društvenih aktivnosti novozelandskih Hrvata. Članak slične tematike, iako vezan više uz uređivanje i opisivanje arhivskih izvora i gradiva koje postoje o Brazilu i hrvatskoj zajednici u arhivima koji se nalaze u Hrvatskoj (u Hrvatskom državnom arhivu, a onda i u regionalnim/županijskim arhivima), objavljen je nedavno u mojem autorstvu (Puh, 2023). Tome možemo pridodati i institute koji su danas u funkciji kao Institut za migracije i narodnosti te slične ustanove kao što je to Matica iseljenika Hrvatske u kojima djeluju istraživači koji se bave tematikom iseljeničtva i migracija, a u kojima postoje digitalni repozitoriji, knjižnice i zbirke koje mogu poslužiti kao osnova u daljnjoj disciplinarizaciji, ali isto tako biti partneri u aktivnostima koje se tiču znanstveno-istraživačkog rada.

Dakle, dosad smo spomenuli pojedine tekstove, potom rad pojedinih zainteresiranih pojedinaca i institucija koje su postojale u prošlosti, a zatim pojedince, zbirke i ustanove koje su danas odgovorne za čuvanje i sagledavanje onoga što bi moglo postati dio znanstvenog polja hrvatskih studija koji se tiču odnosa Brazila i Hrvatske. No, sada je potrebno spomenuti i novije radove, tj. istraživače koji su se posvetili sustavnijem proučavanju hrvatske iseljeničke tematike u Brazilu te prikupljanju informacija i građe koji će biti od iznimne važnosti u procesu disciplinarizacije, pogotovo za novije radove.

Ovdje je nužno navesti Normu Marinović Doro i njezin doktorat iz 1987. kao prvi istraživački rad koji sustavno prikuplja infor-

macije, traži povijesne izvore u Brazilu i u domovini te postavlja neke od osnovnih ideja, tj. teza koje će kasnije koristiti u drugim istraživanjima, kao onima Talana (1998) i Puha (2015, 2017, 2018 i 2019b). U doktorskoj disertaciji „Jugoslavensko useljništvo u Brazil” moguće je naći niz novih saznanja i podataka koji su po prvi put organizirani u povijesnom slijedu te iako je naziv disertacije tematiziran kao „jugoslavenska imigracija”, sama istraživačica uglavnom se bavi iseljavanjem većih skupina obitelji s otoka Korčule te njihovom ostavštinom u novoj postojbini. U Brazilu, točnije u São Paulu, došla je do izvora i građe različitih vrsta, kao što su prozni i poetski uradci, molitvenici, dnevници i bilježnice, ugovori o radu te fotografije, što predstavlja veliku bazu građe koja se može koristiti u budućim istraživanjima. Također se statistički bavila dolaskom imigranata, konzultirajući službene podatke koje je dostavila Služba za imigraciju i kolonizaciju države São Paulo. Zanimljiva je činjenica da je istodobno Josip Anić, djelatnik Instituta za migracije i narodnosti, 1988. objavio članak „Jugoslavenski iseljenici u Brazilu” gdje iznosi osnovne povijesne podatke relevantne za pregled doseljavanja te radi poseban osvrt na početak useljavanja i procjenjuje obujam useljeničkih valova, iznoseći statistiku za njegove kontingente u pojedinim fazama. Možemo pretpostaviti da je ovo dvoje znanstvenika bilo u kontaktu i da su si međusobno bili od pomoći u realizaciji istraživanja s obje strane Atlantskog oceana, a Anić potom objavljuje 1991. godine kritički osvrt na knjigu „Hrvati u Latinskoj Americi do 1914. godine” Ljubomira Antića, koji je također od velike važnosti za istraživanje iseljeničke tematike u Južnoj Americi.

„Hrvatske iseljeničke kolonije u pojedinim južnoameričkim zemljama u knjizi nisu ravnomjerno elaborirane (one u Argentini i Čileu na po preko stotinu stranica, a sve ostale u četiri zemlje zajedno na manje od pedeset). Za to je zacijelo više razloga, počam od broja iseljenika u pojedinoj zemlji, stupnja njihove organiziranosti i utjecaja kojeg su imali u novoj sredini, poznatijih i značajnijih pojedinaca među njima, do pisanih i drugih tragova koje su o sebi ostavili i na temelju kojih se o njima može razložno govoriti. No pored svega ovoga ipak začuđuje i redoslijed kojim su zemlje useljavanja obrađivane (ovaj: Peru, Bolivija, Urugvaj, Brazil) i prostor koji im je u knjizi udijeljen (primjerice Peru 25 stranica, a Brazil svega 5?!)... Ne znam zašto se u knjizi naše iseljništvo u Brazilu marginalizira. Ogromnost zemlje, nepovoljni amazonski klimatski uvjeti života i rada, te krajnje nestabilne političke prilike u koje su doseljenici dolazili bi dapače zasluživali poseban obzir. Iseljništvo u brazilskom tranzitu, također: Naše iseljništvo u toj zemlji nije ni skorijeg datuma ni malobrojnije nego u drugim južnoameričkim zemljama (izuzevši Argentinu).” (1991, str. 106-107)

Možemo reći da ovaj isječak dobro sažimlje nevidljivost hrvatskog iseljništva u Brazilu, a time i istraživanja, posebno panoramskih, koja bi pridonijela boljem razumijevanju ove tematike, a koja su često pridonosila dodatnoj nevidljivosti i slabom razvitku hrvatskih studija u Brazilu kao znanstvenog polja.

Idući znanstvenik koji je od iznimne važnosti za povijest disciplinarizacije hrvatskih studija u Brazilu i brazilskih studija u Hrvatskoj jest Nikica Talan, profesor na sveučilištu u Zagrebu, koji je odgovoran za niz panoramskih radova posvećenih povijesti književnosti (portugalske i brazilске), a uz to je i priredio gramatike, rječnike te knjigu posvećenu povijesno-kulturnim odnosima Brazila i Hrvatske (1998). Knjiga je rezultat profesorova posjeta Brazilu sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća u kojem je proveo terensko istraživanje u gradu São Paulu, zajedno s bibliografskim pregledom koji je učinio u iste dvije ustanove (Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Institut za migracije i narodnosti), kao što je to ranije napravila Norma Marinović Doro. U prvom dijelu autor se bavi „Hrvatskom u Brazilu” a potom predstavlja „Brazil u Hrvatskoj”, specificirajući povijesne i kulturne odnose između obiju zemalja, posebno se fokusirajući na iseljavanje iz Hrvatske u Brazil. Možemo primijetiti da u njegovu istraživanju postoji stanoviti paralelizam u namjeri da se povijest dviju zemalja čitateljstvu prikaže što opširnije i detaljnije, iako dio posvećen hrvatskim iseljenicima ima 140 stranica, a dio o prisutnosti Brazila u Hrvatskoj samo 24 stranice.

Nešto kasnije, između 2015. i 2018. godine, u okviru projekta Povijest hrvatske i hrvatskog useljništva u Brazil, skupina istraživača i ja objavili smo četveroknjižje (Puh, 2015, 2017, 2018, 2019b) u kojem smo nastavili istraživački rad Marinović Doro i Talana u smislu dodatnog prikupljanja materijala i produbljivanja podataka i znanja o tome kako se odvijalo iseljavanje iz Hrvatske u Brazil, ali isto tako što se događalo na (povijesnom) području Hrvatske i Brazila, u namjeri da se čitateljima objasni dio općih tendencija i događaja koji su mogli nagnati pojedince i obitelji da se iseles u Brazil. Projekt je nastao kao istraživanje pregledne naravi, no u njemu je moguće naći niz novih podataka i oblika analize.

U novije doba objavljuju se radovi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu koji se dotiču odnosa Brazila i Hrvatske s diplomskim radovima koje je moguće naći u online repozitoriju. Možemo navesti nekoliko njih: „Brazil u hrvatskoj književnosti: imagološka analiza” Ane Lipovac iz 2021., na polju filologije i romanistike; „Pedagogija oslobođenja Paula Freirea za vrijeme vojnog režima u Brazilu (1964. – 1985.)” Ane Budić iz 2019., na polju povijesti i pedagogije; „Brazilski

kanibalizam: antropološko načelo u kulturi” Lidije Moslavac iz 2020., na polju antropologije; „Društveno-političke prilike na Pirenejskom poluotoku sredinom dvadesetog stoljeća i njihov prikaz u prozi Jorgea de Sene” Filipa Vrleca iz 2021., na polju romanistike i književnosti. Ovo nije jedina institucija na kojoj se stvara znanje od važnosti za hrvatske studije u Brazilu, jer je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku 2013. Iva Banjan obranila također diplomski rad pod nazivom „Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru” u kojem se dotiče iseljeničke tematike i politike. S druge strane, moguće je čitati i analizirati doktorske disertacije i magistarske radove nastale na brazilskim sveučilištima, kao što je Sveučilište u Sao Paulu na kojem je objavljeno nekoliko radova: „Sobre causas do desmembramento da Federação Iugoslava” („O uzrocima razdruženja Jugoslavenske federacije”) Rodriga Ulhoe Cintre de Arauja iz 2001. godine na polju političkih znanosti; magistarski rad „Južnoslavenski nacionalizmi od 1848. do danas: studija o odnosu prostora, identiteta i moći” („Nacionalismos dos Eslavos-do-sul de 1848 aos dias de hoje: um estudo sobre a relação entre espaço, identidade e poder”) Adilsona Prizmića Momčeta iz 2009. godine na polju geografije, a koji je također obranio 2013. godine doktorsku disertaciju „Prednosti i nedostaci Hrvatske u Europskoj uniji: integracija ili pokornost sa stajališta nacionalne suverenosti?” („Vantagens e desvantagens da Croácia na União Europeia: integração ou submissão do ponto de vista da soberania nacional?”) na istom znanstvenom polju; „Eseji o fiskalnoj politici za zemlje u razvoju” („Ensaaios em política fiscal para países emergentes”), doktorska disertacija koju je 2020. godine obranila Rai da Silva Chicoli na polju ekonomije. Detaljnija analiza hrvatskih, ali i brazilskih repozitorija omogućila bi bolju sliku onog što bi se moglo uklopiti u znanstveno polje hrvatskih studija u i o Brazilu.

No, također je moguće naći još recentnije znanstvene radove koji su nastali između 2020. i 2024. godine, a tiču se, ponovno, hrvatske iseljeničke tematike: „Hrvati?... Prisutni! Rast i razvoj hrvatskog poduzetništva u Sao Paulu između 1900. i 1940. godine” („Os croatas?... Presentes! Crescimento e desenvolvimento do empreendedorismo croata em São Paulo entre 1990 e 1940”) Aliger Pereira dos Santos; „Kratki osvrt o Zori Seljan” („Curto ensaio sobre Zora Seljan”) Priscile de Azevedo Souza Mesquita; „Jezik, kultura i identitet u obrazovnom diskursu za i od strane Podunavskih Nijemaca u Entre Riosu/Paraná: nova iščitavanja” („Língua, cultura e identidade no discurso educativo de e para Suábios do Danúbio em Entre Rios/Paraná: análises e propostas de leitura”) Adriane Socoloski; „Proizvodnja i upravljanje imigrantskim znanjem: slučaj hrvatske zajednice u Brazilu” („Produção e

gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil”) Katije Gavranić Camargo i „Interkulturalnost u migraciji kao pokretač međunarodnih odnosa” („Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais”) Marcela Roche e Silve Zorovicha, u kojima možemo vidjeti novije i drugačije pristupe znanstvenom istraživanju koji povezuju migracijske studije s poljem poduzetništva, međunarodnih odnosa, upravljanja znanjem, književnosti i biografskih studija i analize diskursa.

Zaključak

U ovom se radu sprovela rasprava čiji je cilj bio započeti proces opisivanja i usustavljivanja znanstvenog polja hrvatskih studija u Brazilu, s posebnim naglaskom na odnose Hrvatske i Brazila. Namjera je bila ukazati na načine kojima se mogu obraditi istraživanja koja su dosad učinjena i ukazati na tendencije i specifičnosti prisutne u prikazanom korpusu. Tekst kreće s uvodom o nužnosti razotkrivanja Hrvatske i njezine iseljeničke zajednice u Brazilu u smislu prikazivanja njezinih značajki koje nisu poznate ni u staroj, a ni u novoj domovini. Tome je tako jer u Brazilu postoji određeni proces orijentalizacije zemalja koje nisu dio zapadne Europe, a to se onda odražava i na akademsku zajednicu i njezine interese koji se tiču Hrvatske i njezina odnosa s ovom državom. Potom su se iznijele određene koncepcije disciplinarizacije znanja i znanstvenih disciplina, želeći objasniti koliko je važno svjesno i aktivno pristupiti promišljanju akademskog znanja koje je nastalo u određenom vremenskom trenutku i mjestu te kako o tome ovise također i paradigme unutar kojih se stvara takvo znanje. U ovom je dijelu detaljnije predstavljena hipoteza da je postojala, povijesno gledajući, istovjetnost između istraživanja iseljeništva i istraživanja hrvatsko-brazilske odnose, a kako je danas sve veći broj multi i interdisciplinarnih radova kojima migracije nisu glavna tema, to je nešto što će u budućnosti biti sve izraženije. Također se iznijelo i objasnilo kriterije koji bi se mogli koristiti kako bi se označio početak hrvatskih studija, koji idu od prvih radova krajem 19. i početkom 20. stoljeća i opisuju stanje hrvatskih iseljenika u Brazilu do sistematičnijih pristupa znanstvenom radu u prvoj polovici 20. stoljeća koje su radili određeni pojedinci ili institucije te opširnijih i detaljnijih istraživanja koja su se počela provoditi od kraja 80-ih godina prošlog stoljeća, a koja su se razvila od kraja 90-ih u dva oblika: u specifične studije određenih tematika i u pregledne radove. Na samom kraju, iznijeli su se najnoviji radovi koji su nastali na visokoškolskim ustanovama u Hrvatskoj i Brazilu te ostala istraživanja koja su posvećena drugim/drugačijim znanstvenim

poljima. Smatra se da će se ovim tekstom moći lakše i bolje razumjeti ono što se znanstveno stvara u okviru ove tematike te omogućiti svima zainteresiranima lakši pristup znanstvenoj literaturi i saznanjima.

Popis literature i izvora

- Anić, J. (1988). Jugoslavenski iseljenici u Brazilu. *Migracijske i etničke teme*, 4(4), 395-411. <https://hrcak.srce.hr/128407>
- Azevedo Souza Mesquita, P. (2021). Kratki osvrt o Zori Seljan. U M. Puh (ur.), *Kratke priče i istraživanja o Hrvatskoj: 1. natječaj za znanost i književnost SADA-e* (str. 113-140). São Paulo: Svalbard Edições.
- Bezić Filipović, B. (25. kolovoza 2022.). *Hrvati u Brazilu*. Aspira Virtualni Muzej iseljeništva Dalmacije. <https://virtualnimuzej.aspira.hr/2213/>
- Bourdieu, P. (1983). O campo científico. U R. Ortiz (ur.), *Pierre Bourdieu: sociologia*. São Paulo: Ática.
- Bourdieu, P. (2004). *Os usos sociais da ciência*. São Paulo: Unesp.
- Bučin, R. (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu. *Arhivski vjesnik*, 60, 37-60.
- Cellard, A. (2012). A análise documental. U: J. Poupart, J.-P. Deslauriers, L.-H. Groulx, A. Laperrière, R. Mayer i A. Pires (ur.). *A pesquisa qualitativa: enfoques epistemológicos e metodológicos* (str. 295-316). Petrópolis: Vozes.
- Decol, R. D. (2000). Uma história oculta: a imigração dos países da Europa do Centro-Leste para o Brasil. *U Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais*. Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. <https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/uma-historia-oculta-a-imigracao-dos-paises-da-europa-do-centro-leste-para-o-bras?lang=pt-br>
- Demo, P. (2000). *Saber pensar*. São Paulo: Cortez.
- Diniz, B. (1994). Línguas Orientais: linhas de pesquisa. *Estudos avançados*, 8(22), 471-472.
- Gavranich Camargo, K. (2024). Produção e gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 325-352). Salvador: Edufba.
- Gavranich Camargo, K. i Puh, M. (2021). „Ver o invisível”: patrimônio da imigração croata em São Paulo. *Revista De Estudos Interdisciplinares*, 2(2). <https://revistas.ceeinter.com.br/revistadeestudosinterdisciplinar/article/view/45>

- Gil, A. C. (2008). *Métodos e técnicas de pesquisa social*. São Paulo: Atlas.
- Grgić, I. H. i Barbarić, A. (2001). *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novom Zelandu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.
- Mariani, B. i Medeiros, V. (2013). Disciplinarização dos estudos em Análise de Discurso. *Revista Gragoatá*, 34, 5-25. <https://doi.org/10.22409/gragoata.v18i34.32956>
- Marinović Doro, N. (1987). *A imigração iugoslava no Brasil*. [Doktorska disertacija, Universidade de São Paulo].
- Paskiević-Čikara, P. (1897). *Kako je izseljenicima u Braziliji*, Zagreb: tiskom dioničarske tiskare.
- Popper, K. R. (1963). *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*. New York: Routledge & Kegan Paul.
- Puh, M. (2015). *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenu*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2017). *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2018). *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: druga faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2019a). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 97-121. <https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655>
- Puh, M. (2019b). *Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2020). Estudos eslavos no Brasil: constituição de uma área. *Revista X*, 15, 674-697.
- Puh, M. (2023). Arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu: (ne)vidljivost zajednice između primarnih izvora i znanstvene literature. *Arhivski vjesnik*, 66(1), 225-246. <https://doi.org/10.36506/av.66.9>
- Seljan, M. i Seljan, S. (1910). Zašto izseljenici bježe iz Brazilije? *Jeka. Hrvatski iseljenički koledar*. 169-171.
- Talan, N. (1995). *Hrvatska – Portugal, kulturno povijesne veze kroz stoljeća*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.
- Talan, N. (1998). *Hrvatska – Brazil, kulturno povijesne veze*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.
- Roche e Silva Zorovich, M. (2024). Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 297-323). Salvador: Edufba.

HRVATSKI JEZIK U JUŽNOJ AMERICI – JUČER, DANAS, SUTRA

Ivana Franić

Sažetak

Cilj je rada utvrditi stanje istraženosti govora hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi – kako su ti govori bili istraženi jučer, kako su istraženi danas te kakve su perspektive istraživanja za sutra. Jučer: mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, u okviru identitetskih tema obrađivala i pitanje hrvatskoga jezika. Sredinom 2000-tih istraživanja osobito tematiziraju hrvatski kao nasljedni jezik i kao bitnu odrednicu identiteta. Danas. Sve je više istraživanja o doseljavanju Hrvata u Brazil, nešto manje o njihovu jezičnome identitetu. Unatoč porastu istraživanja i širenju tematskih područja na sam jezik, nedostaju temeljiti lingvistički opisi govora hrvatskih iseljenika: istraživanja iz perspektive dodirnoga jezikoslovlja, lingvističke geografije i dijalektologije. *Sutra*. Široka primjena jezičnih tehnologija trebala bi potaknuti izradbu jezičnih korpusa, osobito govornoga korpusa s reprezentativnim nizom digitalnih zvučnih zapisa govornika, s odabranih punktova (gradova i mjesta) u kojima diljem Južne Amerike žive Hrvati. Takvi bi se zapisi nanijeli na digitalne geografske karte, transkribirali i učinili dostupnima znanstvenoj i široj javnosti. Govori hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi dio su jedinstvenoga i neodvojiva korpusa hrvatskoga jezika i kao takvi žurno se moraju početi istraživati.

Ključne riječi: hrvatski jezik, Južna Amerika, dodirno jezikoslovlje, lingvistička geografija, korpusno jezikoslovlje

Uvodna razmatranja

Hrvatskim jezikom govore hrvatski iseljenici u prekomorskim zemljama, osobito brojni su u SAD-u, Kanadi, Australiji i zemljama Južne Amerike. U Južnoj Americi jezična je slika osobito zanimljiva – u nekoliko iseljeničkih valova Hrvati su doseljavali iz različitih krajeva Hrvatske, ponajviše iz Dalmacije i s otoka. S materinskim hrvatskim govorom u podlozi, usvajali su i učili jezike nove sredine, kao i jezike službene komunikacije. Hrvatski se pak prenosio i usvajao u obiteljskome krugu, a prenosio se upravo materinski hrvatski govor.

Mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, uz temu identiteta obrađivala i status hrvatskoga jezika. U novije vrijeme jačaju istraživanja hrvatskoga kao nasljednoga jezika, između ostalih i u hispanofonome kontekstu, a otvara se i prostor za istraživanje povijesti iseljavanja Hrvata u Brazil.

Cilj je ovoga rada ocrtati i naznačiti nove perspektive u istraživanju govora hrvatskih iseljenika u zemljama Južne Amerike. Prateći teorijsko-metodološki razvoj relevantnih područja društvenih i humanističkih znanosti koje bi mogle odgovoriti na nove izazove i otvoriti nove putove istraživanja, osobito su zanimljivi dodirno jezikoslovlje (međujezični dodiri), računalno jezikoslovlje te etnolingvistika i sociolingvistika, a u posljednje vrijeme i ekolingvistika.

Tematska područja koja se u tome smislu otvaraju jesu i) hrvatski jezik kao predmet istraživanja i predmet poučavanja/učenja, ii) hrvatski jezik kao baština, a sve to s teorijskoga i metodološkoga gledišta predstavlja izazov za zamah u istraživanjima uz potporu jezičnih tehnologija i digitalne humanistike.

Polazište za rad osobito nalazimo u istraživanju Zubčić (2010) koje tematizira istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. U istraživanju autorica daje sliku istraženosti govora hrvatskoga iseljeničtva u dijelovima svijeta u kojima je hrvatsko iseljeničtvo najbrojnije, a to su Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija, Novi Zeland, zemlje Zapadne Europe. O aspektima govora Hrvata u tim krajevima svijeta doprinos su dali mnogi autori (opširnije o tome Zubčić, 2010). Sveukupno, Zubčić dijeli radove u dvije skupine: prva u kojoj se govor promatra kao sociolingvistička činjenica, proučavaju se okolnosti uporabe materinskoga govora i njegova očuvanja te druga skupina u kojoj se govorima hrvatskih iseljenika pristupa iz uže lingvističke perspektive.

U istome istraživanju autorica otvara bitno pitanje te apelira na to da je potreban „an urgent start of linguistic research in the countries of South America and in South Africa” (Zubčić, 2010, str. 154). Ta tvrdnja zapisana na razmeđu prvih dvaju desetljeća 21. stoljeća već je tada bila dovoljno znakovita. Otad je prošlo nešto više od desetljeća pa se nameće potreba utvrđivanja aktualnoga stanja istraženosti govora južnoameričkih hrvatskih iseljenika.

Slika hrvatskoga iseljeničtva u zemljama Južne Amerike

Kako je već uvodno istaknuto, u Južnoj Americi jezični je krajolik osobito zanimljiv – u nekoliko iseljeničkih valova Hrvati su doseljavali iz različitih krajeva Hrvatske, ponajviše iz Dalmacije, Istre i s otoka,

osobito dalmatinskih. Prema Hrvatskome iseljeničkom leksikonu (Šakić i Dobrovšak, 2020), Hrvati su se u Argentinu iseljavali u četiri velika vala, prva skupina uselila se od 1870. do 1910., drugi val trajao je od 1910. do kraja I. svjetskoga rata, dok se u međuratnome razdoblju uselila treća skupina. Četvrti useljenički val bio je nakon II. svjetskoga rata. Procjenjuje se da u Argentini živi oko 250 000 državljana hrv. podrijetla, od čega je oko 10 000 onih koji su neraskidivim nitima vezani za svoj nacionalni identitet (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 35, s. v. Argentina).

U Čile su se prvi Hrvati počeli doseljavati sredinom 19. stoljeća, nešto masovnije oko 1890. kada dolaze iz Dalmacije u potrazi za zlatom. Hrvati najprije dolaze na jug Čilea, poslije u sjeverni Čile u područje Antofagaste te u središnji Čile tek u međuratnome razdoblju (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 191, s. v. Čile (Hrvati)). Prema procjenama, u Čileu danas živi oko 200 000 osoba hrvatskoga podrijetla (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske [SDUHIRH], bez dat. a.).

Prvi su se Hrvati u Boliviju doselili oko 1880. Većina je bila s Brača, Hvara i iz Hrvatskog primorja, uglavnom reemigranti iz Čilea. Danas u Boliviji živi 2 000 – 5 000 Hrvata i njihovih potomaka, pretežno Bračana (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 111, s. v. Bolivija (Hrvati)).

Pretpostavlja se da su prvi Hrvati počeli dolaziti u Brazil sredinom XIX. st., kada ih je bila tek nekolicina. Iako je danas vrlo teško govoriti koliko Hrvata i njihovih potomaka živi u Brazilu, pretpostavlja se da ih je oko 20 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 135, s. v. Brazil (Hrvati)). Najnovija istraživanja spominju i brojku od 80 000, prema podacima na mrežnoj stranici Središnjega ureda za Hrvate izvan RH (SDUHIRH, bez dat. b.).

Brojnije iseljavanje Hrvata u Urugvaj počelo je potkraj XIX. st., kada dolaze iseljenici uglavnom iz Dubrovnika, s Brača, Korčule i Hvara. Procjenjuje se da u toj zemlji živi oko 3 300 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 1019, s. v. Urugvaj (Hrvati)).

U Paragvaj se Hrvati počinju doseljavati potkraj XIX. st. iz ekonomskih razloga. Među prvim došli su Hrvati s Brača, potom i iz drugih dijelova Dalmacije. Danas u Paragvaju Hrvata i njihovih potomaka ima oko 5 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 815, s. v. Paragvaj (Hrvati)).

U Ekvadoru danas živi oko 4 000 osoba hrvatskoga podrijetla. Uglavnom žive u pacifičkim gradovima, a nisu osobito brojni u glavnome gradu Quitu. Početci doseljavanja sežu na kraj XIX. i početak XX. stoljeća, nešto manje između dva rata, dok 1990-ih Ekvador postaje zemlja zanimljiva za ulaganje (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 270, s. v. Ekvador (Hrvati)).

Prvi iseljenici počeli su stizati u Peru u XVI. st., bili su to pripadnici

vlastele, svećenici i mornari. Od druge polovice XIX. st. u Peru pristiže veći broj Hrvata, pretežno iz Dubrovnika. Prema procjenama Hrvata je u Peruu prije I. svj. rata bilo oko 1 000. U novome valu doseljenika 1948. stiglo je nekoliko stotina Hrvata političkih izbjeglica iz Italije. Procjenjuje se da u Peruu danas živi 300 – 400 Hrvata rođenih u Hrvatskoj, a s potomcima druge i treće generacije do 6 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 833, s. v. Peru (Hrvati)).

Uoči II. svj. rata u Venezueli je živjelo oko 200 hrvatskih iseljenika. Nakon rata u tu je zemlju stigao veći broj hrvatskih političkih emigranata, a 1955. stiže drugi val hrvatskih izbjeglica i doseljenika. U razdoblju nakon II. svj. rata u Venezueli je živjelo oko 1 500 Hrvata. Procjenjuje se da danas u toj zemlji živi oko pet tisuća Hrvata i njihovih potomaka (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 1029, s. v. Venezuela (Hrvati)).

Sljedeći prikaz (Prikaz 1) govori o pravcima iseljavanja Hrvata, između ostalih i prema zemljama Južne Amerike:

Prikaz 1: Hrvatski iseljenici u svijetu
Izvor: Hrvatska enciklopedija, sv. 4 (Fr-Ht), str. 674

Kako je vidljivo na prikazu i već gore navedeno, brojni smjerovi iseljavanja vodili su upravo prema zemljama Južne Amerike, međutim nedostaju točni podatci o broju Hrvata u tim zemljama. O tim varijacijama na području Južne Amerike napominju i Skelin Horvat i Musulin (2015, str. 486). I podatci s mrežnih stranica Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Hrvatske govore o nemogućnosti da se s preciznošću utvrdi broj Hrvata i njihovih potomaka u pojedinim dijelovima Južne Amerike (SDUHIRH, bez dat. c). Nedvojbeno je, međutim, da je na području Južne Amerike najveći broj iseljenika otišao prema hispanofonim zemljama, prije svega Argentini i Čileu, potom prema luzofonomu Brazilu.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi jučer i danas – kontinuitet u istraživanjima i nove perspektive

Mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, uz temu identiteta obrađivala i pitanje položaja i uloge hrvatskoga jezika, spomenimo osobito široko obuhvatne studije Antić (1988, 2002), Nejašmić (1990), Perinić (1998), Radovich (1982, 2016), ili nešto uže Sprljan (2004, 2011) i Solian (2016), potom Perić (2004, 2005, 2006), Lasić (2010) (v. opširnije o drugim studijama u Šakić i Dobrovšak, 2020). Već sredinom 2000-tih otvara se perspektiva hrvatskoga kao nasljednoga jezika i kao bitne odrednice identiteta (Jelaska i Hržica, 2005; Jelaska, 2005). U proteklome desetljeću ta istraživanja znatno jačaju, a istraživačke teme koje pobuđuju znatno i nesmanjeno zanimanje istraživača jesu usvajanje i učenje hrvatskoga jezika među mladim naraštajima pripadnika hrvatskoga iseljeničtva iz južnoameričkih zemalja. Naime, treća i četvrta generacija iseljenika osobito su zainteresirane za povratak, riječ je nasljednim govornicima i/ili govornicima s nasljednom motivacijom. O tome osobito iscrpno pišu primjerice Cvikić, Jelaska i Kanajet Šimić (2010) te Jelaska i Hržica (2005). Ovladavanjem hrvatskim kao nasljednim jezikom u hispanofonome kontekstu bavi se također sve više autora (npr. Musulin i Jelaska, 2014; Skelin Horvat i Musulin, 2015; Skelin Horvat i Musulin, 2018; Skelin Horvat, Musulin i Blažević, 2021).

Valja naglasiti da učenju i poučavanju hrvatskoga jezika među pripadnicima hrvatskoga iseljeničtva osobito pridonosi širenje mreže lektorata hrvatskoga jezika i hrvatske nastave u inozemstvu (u ingerenciji Ministarstva znanosti i obrazovanja). Naime, nešto više od desetljeća (od 2009.) djeluju lektorati na Sveučilištu u Buenos Airesu

(UBA) i Rosariju (Universidad Nacional de Rosario) te od 2017. lektorat u Punta Arenasu (Universidad Magallanes). Istodobno, mreža hrvatske nastave u inozemstvu, uz nastavna mjesta u Buenos Airesu od 2019. obuhvaća i novo nastavno mjesto u Santiago de Chileu (Estadio Croata). Pritom je sve više tečajeva hrvatskoga jezika na hrvatskim sveučilištima namijenjenih stipendistima, osobito tečajeva na daljinu (što se dodatno intenziviralo za pandemije). Takvi tečajevi hrvatskoga jezika oblikovani su i nude se polaznicima pri sljedećim ustanovama:

1. Online tečajevi hrvatskog jezika (HiT): Sveučilište u Zagrebu i Hrvatska matica iseljenika uz potporu SDU za Hrvate izvan Hrvatske (<http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/>) (pristupljeno 28.06.2024.)

2. Program i tečaj HR4EU: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, projekt Europskoga socijalnoga fonda (ESF) (<https://www.hr4eu.hr/>) (pristupljeno 28.06.2024.)

3. Besplatni internetski tečajevi hrvatskoga jezika: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet uz potporu SDU za Hrvate izvan RH (https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr) (pristupljeno 28.06.2024.)

4. E-tečaj za razinu A1: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (<https://a1.ffzg.unizg.hr/>) (pristupljeno 28.06.2024.)

U novije vrijeme otvara se i prostor za istraživanje povijesti iseljavanja Hrvata u Brazil (Puh, 2019). U tom smislu osobito su bitne monografije M. Puha: „Hrvatska u Brazilu – iseljeničke priče i priče o useljenju“, „Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja“, „Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1941.: druga faza useljavanja“, „Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja“. Naglasimo i važnost projekta „Mreža Hrvata i Hrvatica u Brazilu“ kao i održavanje prvoga nacionalnog kongresa Hrvata u Brazilu godine 2019 (Hrvatska matica iseljenika [HMI], bez dat. a). Naposljetku, istaknimo i uspostavu Virtualnoga muzeja iseljeničtva Dalmacije koji na jednome mjestu opisuje fenomen iseljavanja Hrvata u različite dijelove svijeta, tako i u Južnu Ameriku, uz iscrpnu dokumentaciju (Aspira, bez dat.)¹.

U smislu novih pravaca istraživanja hrvatskoga iseljeničtva, osobito demografskih i povratničkih tema, nova perspektiva otvara se osnivanjem novoga sveučilišnog studija Demografije i hrvatskoga iseljeničtva pri Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (Sve-

¹ Projekt Virtualnoga muzeja hrvatskoga iseljeničtva, najavljen u veljači 2021., po svemu sudeći još uvijek nije zaživio (HMI, bez dat. b).

učilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija [FHS], bez dat.). Nove istraživačke perspektive naglašene su i u strateškome programu istraživanja Fakulteta, a to su posebice hrvatski jezik i njegovi idiomi, jezične tehnike za hrvatski jezik i digitalizaciju kulturne baštine, hrvatska književnost u Domovini i iseljeništvu, mogućnost očuvanja hrvatskoga identiteta u kontekstu globalizacije, nacionalni identiteti u hrvatskome iseljeništvu, povratništvo i useljeništvu, povijesna kretanja i društveni utjecaji na kretanja hrvatskoga naroda. I *Razvojna i znanstvenoistraživačka strategija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 2018. do 2023.* naglašava usmjerenost u istraživanjima prema sljedećim temama, a koje su povezane, između ostaloga, i s govorima hrvatskih iseljenika: istraživanja dijasporских zajednica, istraživanja nasljednih jezika, istraživanja hrvatskoga kao nasljednoga jezika, istraživanja jezičnih promjena, kontakata te prebacivanja kodova, istraživanja načina posuđivanja u različitim jezicima, proučavanje i jačanje veze hrvatske kulture, jezika i književnosti s drugima, korpusna istraživanja u okviru razvoja jezičnih tehnologija i digitalne humanistike (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet [FFZG], bez dat. a.). U tome kontekstu osobito bi bilo važno usmjeriti pozornost prema međujezičnim dodirima hrvatskoga i španjolskoga kao i hrvatskoga i portugalskoga jezika te istražiti pojedine aspekte tih dodira.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi sutra – nužnost pokretanja istraživanja iz uže lingvističke perspektive

Kada je u pitanju daljnji razvoj istraživanja, osobito valja voditi računa o kontinuitetu istraživanja u pojedinim disciplinama (i pripadajućim metodologijama). Sve dosadašnje perspektive i discipline koje tradicionalno istražuju različita pitanja hrvatskoga iseljeništa – osobito povijest, etnologija, migracijske studije, jezikoslovlje sa svojim po disciplinama – trebale bi i dalje nastojati širiti i produbljivati svoja polja istraživanjima, uz potrebna otvaranja prema interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti.

Ako već istraživanja u navedenim područjima, osobito u povijesti, etnologiji, migracijskim studijama, ne prestaju otvarati nove teme i pravce istraživanja, jezikoslovna istraživanja još su uvijek daleko nedostatna. Unatoč porastu zanimanja za ovo područje istraživanja i širenju tematskih područja, i dalje nedostaju detaljni lingvistički opisi govora hrvatskih iseljenika, tj. radovi iz druge skupine kako je definira Zubčić (2010) – istraživanja iz *uže lingvističke perspektive*. Osobito pritom mislimo na:

i) istraživanja i opise iz perspektive dodirnoga jezikoslovlja (međujezični kontakti: kontakt hrvatskih govora sa španjolskim i portugalskim, očuvanje i gubitak obilježja, promjene pod utjecajem španjolskoga i portugalskoga);

ii) iz perspektive lingvističke geografije i dijalektologije (koja su obilježja izvornih materinskih govora očuvana);

iii) iz perspektive sociolingvistike, etnolingvistike, antropološke lingvistike, korpusne lingvistike te osobito iz perspektive ekolingvistike (v. dalje u tekstu);

iv) uz: multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup.

Novije perspektive i smjerovi istraživanja morali bi se oblikovati u tim područjima, snažnijom dinamikom i što je najvažnije, jasnim stavom nositelja znanstveno-istraživačkih politika o tome da je riječ o prioritetnim nacionalnim istraživačkim programima.

Stoga bi valjalo čim prije učiniti sljedeće:

1. pokrenuti kapitalne nacionalne istraživačke projekte u područjima humanističkih znanosti, osobito polju filologije i lingvistike;

2. okupiti hrvatske stručnjake i stručnjake na terenu, nabaviti opremu;

3. omogućiti terenski rad u suradnji sa stručnjacima iz iseljeništa. Za takva istraživanja osobito su ograničavajući čimbenici:

1. sve manji broj govornika prve ili druge generacije;

2. dosad neutvrđen barem približan broj govornika koji na različitim razinama vladaju hrvatskim jezikom;

3. nedostatan broj istraživača koji bi ta iznimno bitna nacionalna istraživanja mogli provesti, na samome terenu, kao i u hrvatskoj istraživačkoj zajednici.

1. Hrvatski jezik u Južnoj Americi – novija istraživanja unatoč ograničenjima

Nekoliko diplomskih radova na temu govora hrvatskih iseljenika Puljić (2010), Banjan (2013), Seleš (2016) tematiziraju pitanja hrvatskoga iseljenništva. Iscrpan opis govora hrvatskih iseljenika u dodiru sa španjolskim tema je doktorske disertacije na Universidad de Buenos Aires u doktorskoj disertaciji (Bilić, 2022) koja opisuje govor Hrvata iz Santa Fea. Nacrt za jedno slično istraživanje dao je i Pilipenko (2019) u referatu *Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi* (primjer Čilea). Objavljena je monografija *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* (Hlavac i Stolar,

2021). Osobito je zanimljivo poglavlje autorica Skelin Horvat, Musulin i Blažević: *Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers*. Izrađena je i monografija S. Vulić (2021) *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori* koja istražuje očuvanost hrvatskoga jezika u iseljeničkim zajednicama, tako i hrvatskim iseljeničkim zajednicama u zemljama Južne Amerike.

2. Hrvatski jezik u Južnoj Americi u svjetlu izazova digitalne humanistike

Kako tvrdi Nikolić (2016), u digitalnoj humanistici naglasak je na digitalnoj medijaciji i humanističkome proučavanju problema. Digitalna dimenzija postaje sastavni dio istraživačkoga procesa i diskursa, a disciplinarna hibridnost olakšana je računalnim pristupima. Razumijevanje i snalaženja u cjelini digitalne humanistike podrazumijeva i digitalnu, odnosno informacijsku pismenost ili *iteracy* – information and literacy (Berry, 2012). Neprijeporna je i kulturna važnost digitalnoga, a u cilju razvoja zajedničke digitalne kulture.

Digitalna humanistika osobito podrazumijeva i dostupnost velikih istraživačkih infrastruktura (osobito europskih) istraživačima i istraživačkim skupinama. U francuskoj istraživačkoj zajednici primjerice takva je velika istraživačka infrastruktura *Humanités numériques ili Huma-Num*, a bavi se humanističkim i društvenim znanostima, filologijom te je u ingerenciji francuskoga Ministarstva znanosti i visokoga obrazovanja (Humanités Numériques [Huma-Num], bez dat.). Ta platforma omogućuje pohranu, obradu, difuziju, arhiviranje i razmjenu podataka i dokumenata iz istraživanja u DH znanostima.

Stoga bi snažan razvoj jezičnih tehnologija i njihova široka primjena u jezikoslovlju trebali potaknuti izradbu različitih jezičnih korpusa, s potkorpusima različitih vidova stvaralaštva i mnogih dimenzija djelovanja hrvatskoga iseljeničtva. Znajući koliko je bogata pisana baština hrvatskoga iseljeničtva, osobito tiskovine i književnost, nameće se potreba stvaranja pojedinih potkorpusa. U smislu primjene dostignuća digitalne humanistike i rezultata koje bi mogla dati u području istraživanja i očuvanja govora hrvatskih iseljenika, predlažemo dva koncepta: središnjega repozitorija govora hrvatskih iseljenika (širi koncept) te korpusa govornoga jezika (program s projektima). Opisat ćemo ih ukratko u nastavku.

2.a. Središnji repozitorij govora hrvatskih iseljenika – širi koncept

Primjenom sinergijskoga pristupa te novim interdisciplinarnim, multidisciplinarnim i transdisciplinarnim istraživanjima utemeljio bi se središnji repozitorij govora hrvatskih iseljenika. Ta široka platforma bila bi središnje i jedinstveno mjesto – repozitorij koji bi sadržavao:

a) znanstvene radove, znanstvene knjige – monografije, uredničke knjige, zbornike, stručne radove i publikacije na temu lingvističkoga opisa govora hrvatskih iseljenika; sve u otvorenome pristupu i u prijevodima i na druge jezike, osobito španjolski;

b) bibliografije publikacija (uzor npr. projekt Hebrang Grgić i Barbarić, 2022);

c) interaktivne geografske karte područja koja naseljava hrvatsko iseljeničtvo (kontinenti, zemlje s istaknutim pokrajinama, okruzima, gradovima i mjestima);

d) audio i videozapise s kraćim zvučnim prikazima pojedinih govora hrvatskih iseljenika (snimljenim iskazima govornika);

e) transkripcije govora govornika hrvatskih iseljenika;

f) korpuse i potkorpuse sastavljene prema različitim kriterijima i po različitim izvorima, pisanim (dnevnotiskovni, tjednici, tematski časopisi, književni, prijevodni i sl.) i govornima (govornici prema različitim kriterijima (učenički, strukovni, javni i sl.)).

2.b. Korpus govornoga jezika – program i projekt

Osobito je potrebno izgraditi korpus govornoga jezika koji bi sadržavao obilježja govora hrvatskih iseljenika. Takav korpus bio bi usporediv s onim što je za francuski jezik načinjeno pod nazivom *Corpus de la parole* (Collections de Corpus Oraux Numériques [Cocoon], bez dat.).

Govorni bi se korpus sastojao od reprezentativnoga niza digitalnih, kraćih i duljih zvučnih (i video) zapisa govornika s pomno odabranih punktova (gradova i mjesta) u kojima diljem zemalja Južne Amerike žive Hrvati. Zapisi bi se potom nanijeli na digitalne geografske karte, transkribirali i učinili dostupnima široj te osobito znanstvenoj i stručnoj javnosti. Izradba bi takva korpusa u znatnijoj mjeri trebala uključiti studente i doktorande (kao npr. Banjan, 2013; Seleš, 2016), trebalo bi se iskoristiti goleme istraživačke kapacitete hrvatskih sveučilišta, u području filologije, osobito kroatistike kao nacionalne filologije, ali i drugih filoloških grana, osobito hispanistike, općega jezikoslovlja, za istraživanja međujezičnih dodira hrvatskoga u dodiru sa španjolskim, ali i interdisciplinarnoga područja kroatologije.

Istaknut ćemo neka od nama poznatih recentnih istraživanja, institucionalnih i izvaninstitucionalnih u području korpusa govornoga jezika. Dva su nešto uža takva korpusa izgrađena za hrvatski jezik: jedan za govor odraslih, jedan za hrvatske mjesne govore u području dijalektologije. Treći korpus koji ćemo prikazati velik je i znatan, sveobuhvatan korpus francuskoga govornoga jezika u svijetu, već spomenuti *Corpus de la parole*.

O korpusu govornoga jezika već su istraživale Kuvač Kraljević i Hržica (2016), ali u nešto užem području jezika odraslih – *Hrvatski korpus govornog jezika odraslih* (HrAL). Projekt je trajao od 2010. do 2015., a korpus je obuhvaćao 250 000 pojava i više od 100 000 različenica. HrAL je danas dostupan u TalkBank-u, bazi korpusa govornih jezika prikupljenih u različitim jezicima (TalkBank, bez dat.).

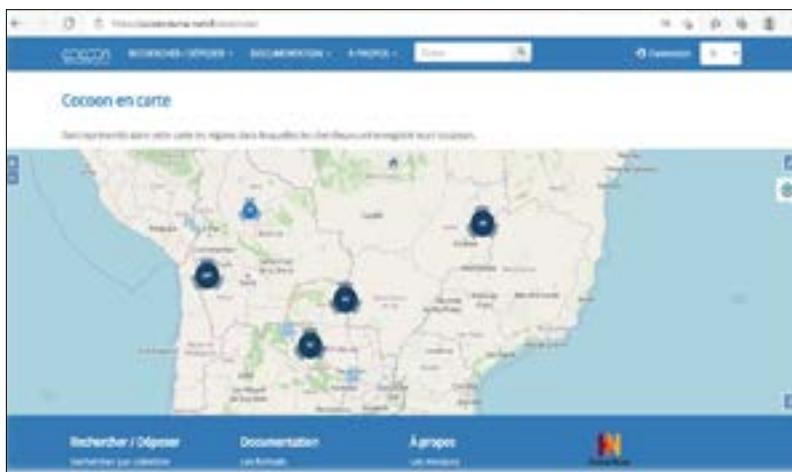
Zvučni atlas hrvatskih govoraplatforma je koja daje interaktivan pregled hrvatskih mjesnih govora u Republici Hrvatskoj i izvan nje, trajni nacionalni ekolingvistički projekt, kako ga predstavlja autor V. Piškorec. Kako se navodi na platformi, cilj je projekta izradbe korpusa bilježenje, očuvanje i afirmacija hrvatske jezične baštine s osobitim obzirom na njegovo geografsko raslojavanje te raznovrsnost jezičnih oblika (Platforma Zvučni atlas hrvatskih govora, bez dat. a, bez dat. b). Na globalnoj razini atlas predstavlja aktualan ekolingvistički doprinos prikazivanju i valorizaciji svjetske jezične baštine.

Francuski interaktivni korpus govornoga jezika pod nazivom *Corpus de la parole* sadrži tisuće zapisa govornoga jezika (najviše francuskoga) u različitim krajevima svijeta. Platforma je uvrštena u digitalnu infrastrukturu *Humanités numériques* (HumaNum, bez dat.) s ciljem da omogućiti istraživačima da svoje zapise govornoga jezika strukturiraju, pohrane, učine vidljivima i dostupnima javnosti te da ih arhiviraju. Interaktivna karta obuhvaća sve kontinente, grafički su obilježeni punktovi (gradovi, mjesta) uz koje je na karti pohranjen audiozapis autentičnoga govora (najčešće francuskoga). Takve realizacije svjedoče o velikoj raznolikosti francuskoga jezika u svim područjima svijeta – od metropolitanske Francuske, preko francuskoga u afričkim zemljama, sve do francuskih prekomorskih departmana i teritorija. Kada je u pitanju metodologija, važno je reći da istraživači iz različitih zemalja samostalno mogu unijeti i snimiti zapise na platformu autentifikacijom te se korpus tako puni kolektivnim naporima velikih skupina istraživača sa svih strana svijeta. U nastavku dajemo nekoliko snimki ekrana koji svjedoče o sadržajnoj obuhvatnosti koncepta, ali i metodološkoj ujednačenosti i preciznosti projekta:

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE
PREMA TRANSNACIONALNOM I TRANSDISCIPLINARNOM POLJU PROUČAVANJA

Prikaz 2: Corpus de la parole – snimka ekrana za područje cijeloga svijeta
Snimljeno 20.06.2024.

Prikaz 3: Korpus govornoga jezika Corpus de la parole – snimka ekrana
za području Južne Amerike. Snimljeno 20.06.2024.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi – ekolingvistička perspektiva

Još jedna perspektiva zaslužuje osobitu pozornost kada su u pitanju daljnja istraživanja hrvatskoga jezika u iseljeništvu, osobito u prekomorskim zemljama, tako i istraživanja govora Hrvata u zemljama Južne Amerike, a to je ekolingvistička perspektiva. E. Haugen 1970. g. prvi put rabi pojam ekologije u kontekstu jezika. Prema Haugenu, teme ekologije jezika jesu jezična promjena, jezični dodiri i sukobi, smrt jezika, jezično planiranje, individualna dvojezičnost i usvajanje jezika. Teme iz ekologije jezika potom osobito zanimaju brojne autore, a C. Hagège još 1985. tvrdi da bi „neka buduća ekolingvistika morala istražiti kako se prirodna, u pojedinu kulturu integrirana uporišta ili oslonci integriraju u jezik” pri čemu prvi put rabi naziv ekolingvistika (Hagège, 1987, prema Fill, 2000, str. 229). Ekolingvistika se potom razvija kao relativno mlada grana lingvistike koja uzima u obzir aspekt međudjelovanja, bilo između pojedinih jezika, između govornika i skupina govornika, ili između jezika i svijeta i koja nastupa u interesu raznolikosti pojava i odnosa, a radi očuvanja maloga (Fill, 2000, str. 229). Hagège temeljito opisuje proces izumiranja jezika te uvodi i svojevrsnu tipologiju, kako smo opširnije izložili u Bilić, Franić (2022).

Prema Hagègueu, proces ugasnuća jezika ima nekoliko etapa, među kojima su *izostanak normalne transmisije, nejednaka dvojezičnost, podkorisnici, invazija posuđivanjem*. Znak je ozbiljne destabilizacije jezika nedostatak mladih govornika te prevelik udio odraslih govornika. Jedan od znakova destabilizacije je i nejednaka dvojezičnost – pritisak jačega ili dominantnoga jezika, tj. „conquering ili dominant language” (Polinsky, 2018). Valja spomenuti i podkorisnike ili polugovornike, tj. korisnike sa sve nesigurnijom uporabom jezika (Dorian, 1977). Hagège tom konceptu dodaje još dvostruku nekompetenciju (Hagège, 2005, str. 73-78) koja se odnosi na situaciju s obiteljima novopridošlih useljenika koji loše vladaju jezikom zemlje primateljice, a koji uz to nisu sačuvali potpunu kompetenciju na vlastitome jeziku (Hagège, 2005, str. 73-78).

Jezik dakle nestaje s nestankom njegovih govornika, a gubitak svakoga jezika gubitak je za cijelo čovječanstvo (Hagège, 2005). Stoga sve manji broj govornika hrvatskoga jezika prve i druge generacije znači gubitak autentičnoga hrvatskoga jezika – točnije njegovih mjesnih govora i dijalekata – prenesenoga na američki kontinent u nekoliko valova iseljavanja.

Unatoč polaganome nestanku jezika u prvoj i drugoj generaciji, u Bilić i Franić (2022) naglašava se perspektiva međujezičnoga kontakta i ekolingvistička perspektiva – između ugroženosti jezika i njegova očuvanja, osvještivanjem govornika te sve većim brojem mladih pripadnika hrvatskoga iseljenništva koji uče hrvatski jezik, kao i intenziviranjem lingvističkih istraživanja prema metodologiji Hagège (2005).

Jezici kao baština čovječanstva i kao nematerijalno kulturno dobro zaštićeni su prema Konvenciji UNESCO-a o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (ratificirana 2005.). Brojni hrvatski govori zaštićeni su kao nematerijalna kulturna baština (npr. bednjanski, dubrovački, govor otoka Suska, cokavski govori otoka Visa...) (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, bez dat.) pa postoji potreba da se i govori hrvatskih iseljenika zaštite također kao poseban vid jezične baštine – jezik hrvatskoga iseljenništva. Hrvatski govori koji su nasljedni govori hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi također bi trebali uživati posebnu skrb, a trebali bi se temeljito opisati i istraživati u okviru zasebne institucije ili dijela neke postojeće institucije.

Zaključak

Govori hrvatskih iseljenika dio su jedinstvenoga i neodvojiva korpusa hrvatskoga jezika. Još uvijek osobito nedostaju opisi govora hrvatskih iseljenika na južnoameričkome kontinentu i oni se kao takvi moraju žurno početi istraživati metodama jezikoslovlja. Na to su osobito upozoravali Samardžija (2004/2005) i Zubčić (2010). Iako interes za takva istraživanja raste i tematska se područja proširuju, ključno je zauzimanje institucija za takve istraživačke programe od nacionalnoga značenja. Nove se perspektive otvaraju mogućnostima obrade jezika jezičnim tehnologijama, osobito u okviru digitalne humanistike. Bilježenje, prenošenje, digitalizacija, pohranjivanje i čuvanje takvih zapisa može govore hrvatskih iseljenika učiniti vidljivima i dostupnima znanstvenoj i široj javnosti, ali može i sačuvati te govore kao izvornu baštinu hrvatskih govornika u dalekim prekomorskim zemljama. U ekolingvističkoj perspektivi to je osobito važno jer su jezici baština čovječanstva i kao takvi trebaju biti zaštićeni i kao nematerijalno dobro.

Osim toga, gore opisanim istraživanjima i prijedlozima izrade središnjega repozitorija govora hrvatskih iseljenika (širi koncept) i korpusa govornoga jezika (uži koncept), hrvatski jezik u situacijama jezičnoga dodira ili kao nasljedni jezik mogao bi se potom pridružiti opisima i drugih jezika u kapitalnim djelima jezikoslovlja (npr. Polinsky, 2018; Thomason, 2001), onako kako je to za govore hrvatskih iseljenika u Australiji proveo J. Hlavac (2000, 2003). Takvi bi jezični

opisi dugoročno bili korisni radi održanja kontinuiteta u izradi jezičnih opisa hrvatskih govora, a što je osobito važno kao nacionalna i identitetska zadaća hrvatskih istraživača jezikoslovaca, ali i jednako važno u perspektivi očuvanja jezika.

Popis literature i izvora

- Antić, Lj. (1988). Hrvatsko iseljništvo u Južnoj Americi. *Migracijske teme*, 4(4), 413–437.
- Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Sveučilišna naklada – Hrvatska matica iseljenika.
- Aspira (bez dat.). Aspira Virtualni muzej iseljništva Dalmacije. <https://virtualnimuzej.aspira.hr/>
- Banjan, I. (2013). *Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru*. [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku]. Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:554081>
- Berry, D. M. (2012). Introduction: *Understanding the Digital Humanities*. U D. M. Berry (ur.), *Understanding Digital Humanities* (str. 1–20). London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, J. B. i Franić, I. (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkom kontekstu / La lengua croata como factor de preservación identitario en el contexto hispanoamericano. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad* (str. 159–173, 613–629). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Bilić, J. B. (2022). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina)*. [Doktorska disertacija, Universidad de Buenos Aires]. Collections de COpus Oraux Numériques (bez dat.). La plateforme COCOON. <https://cocoon.huma-num.fr/> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].
- Cvikić, L., Jelaska, Z. i Kanajet Šimić, L. (2010). Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika. *Croatian Studies Review*, 6(1), 113–127. <https://hrcak.srce.hr/86321>
- Čizmić, I. (1976). *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Dorian, N. C. (1977). The problem of semi-speakers in language death. *International Journal of the Sociology of Language*, (12), 23–32.
- Fill, A. (2000). Uvod u ekolingvistiku. *Strani jezici*, 29(4), 229–249. (preveo Velimir Piškorec).

- Hagège, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika. [naslov izvornika Halte à la mort des langues]* (prevela Ivana Franić). Zagreb: Disput.
- Hebrang Grgić, I. i Barbarić, A. (2022). Nakladnička djelatnost Hrvata u Južnoj Americi: priprema projekta. / *Actividad editorial de los croatas en América del Sur: preparación de proyecto*. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad* (str. 297–309). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Hlavac, J. i Stolac, D. (ur.) (2021). *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad*. Berlin: De Gruyter.
- Hlavac, J. (2000). *Croatian in Melbourne: lexicon, switching and morphosyntactic features in the speech of second-generation bilinguals*. [Doktorska disertacija, Monash University]. Monash University Theses.
- Hlavac, J. (2003). *Second-generation speech. Lexicon, code-switching and morpho-syntax of Croatian-English bilinguals*. Bern: Peter Lang.
- Hrvatska enciklopedija*, glavni urednik A. Kovačec, sv. 4 (Fr-Ht). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Hrvatska matica iseljenika (bez dat. a). Prvi nacionalni kongres Hrvata u Brazilu. <https://matis.hr/vijesti/prvi-nacionalni-kongres-hrvata-u-brazilu/>
- Hrvatska matica iseljenika (bez dat. b). Virtualni muzej hrvatskoga iseljništva. <https://matis.hr/najave/virtualni-muzej-hrvatskoga-iseljnistva-hmi/> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Humanités numériques (bez dat.). Huma-Num. <https://www.huma-num.fr/> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].
- Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (bez dat.). Jezik kao baština – JEZIK.HRvatski. <https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].
- Jelaska, Z. (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Z. i Hržica, G. (16. rujna 2005.). In search for a missing part: Identificational and generational motivation in learning the L2 [Poster]. 15th EUROSLA: The European Second Language Association, Dubrovnik, Hrvatska.
- Kuvač Kraljević, J. i Hržica, G. (2016). Croatian Adult Spoken Language Corpus (HrAL). *Fluminensia*, 28(2), 87–102. <https://hrcak.srce.hr/174013>
- Lasić, J. (2010). Jezični identitet hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu / Language identity of the Croatian immigrant community in Chile.

- Časopis hrvatskih studija / Croatian Studies Review*, 6(1), 163–171. <https://hrcak.srce.hr/86318>
- Musulini, M. i Jelaska, Z. (2014). El sistema fonológico en el habla y en la lectura: español y croata. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienis*, 59, 77–94. <https://hrcak.srce.hr/149161>
- Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme*, 6(4), 511–526. <https://hrcak.srce.hr/127703>
- Nikolić, D. (2016). Digitalna humanistika i nacionalna filologija: o mogućim implikacijama računalnoga obrata. *Croatica*, 40(60), 75–87. <https://hrcak.srce.hr/174512>
- Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 20(2-3), 243–258. <https://hrcak.srce.hr/7267>
- Perić, M. (2005). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 21(1-2), 69–89. <https://hrcak.srce.hr/5648>
- Perić, M. (2006). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenoga etničkog/nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, 15(6 (86)): 1195–1220.
- Perinić, Lj. (1998). *Hrvati u Argentini. Budućnost iseljene Hrvatske*. Zagreb.
- Pilipenko, G. (2018). The Ukrainian Language in Argentina and Paraguay as an Identity Marker. *Slovene. International Journal of Slavic Studies*, 7(1), 281–307.
- Pilipenko, G. (2019). Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi / Investigación de campo sobre los hablantes de croata en América del Sur, I. *Međunarodni znanstvenostručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / I. Encuentro Internacional Científico-profesional Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad*, 11. – 12. prosinca 2019. Knjiga sažetaka / Libro de resúmenes, str. 61–62. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Platforma Talkbank (bez dat.). TalkBank. <https://talkbank.org> [priступljeno 20. lipnja 2024.].
- Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers*. Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press.
- Puh, M. (2019). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest*, (1), 97–121. <https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655>

- Puljić, L. (2010). *Hrvatska emigracija u Južnoj Americi krajem 19. i početkom 20. stoljeća*. [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku]. Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:261349>
- Radovich, J. C. (1982). *La inmigración yugoslava en la Argentina. Análisis estadístico sobre datos de las Memorias de la Dirección Nacional de Migraciones*. Buenos Aires, M.S.
- Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle, Dalmacia, en la Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina*. Buenos Aires: Ediciones de la Sociedad Argentina de Antropología.
- Samardžija, M. (2004/2005). Hrvatski jezik i Hrvati izvan Hrvatske. *Croatian Studies Review*, 3–4, 55–69.
- Seleš, P. (2016). *Jezik, identitet, jezične politike i mediji: Hrvati u Čileu*. [Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu]. Repozitorij Fakulteta hrvatskih studija. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:546661>
- Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2015). En busca de la identidad lingüística. El español cara a cara con el croata. U A. Gordejuela Senosiáin, D. Izquierdo Alegría, F. Jiménez Berrio, A. De Lucas Vicente i M. Casado Velarde (ur.), *Lenguas, lenguaje y lingüística. Contribuciones desde la Lingüística General* (str. 485–494). Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra. <https://dadun.unav.edu/handle/10171/40102>
- Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2018). Nema ništa vidjeti sa španjolskim – un esbozo de los calcos hispanocroatas. U N. Lanović, M. Ljubičić, M. Musulin, P. Radosavljević i S. Šoštarić (ur.), *Poglavlja iz romanske filologije: u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu* (str. 611–624). Zagreb: FF Press.
- Skelin Horvat, A., Musulin, M. i Blažević, A. G. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. U J. Hlavac i D. Stolac (ur.), *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad* (str. 595–624). Berlin: De Gruyter.
- Solian, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda*. Rosario: Laborde Editor.
- Sprljan, C. (2004). La inmigración croata en Córdoba. *Studia Croatica*, 44(146). <http://www.studiacroatica.org/revistas/146/146.htm>
- Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina: su identidad y su impronta en nuestra sociedad. *Todo es historia*, 526, 6–26.
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (bez dat.

- a). Hrvatsko iseljenništvo u Čileu. <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-ci-leu/756> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. b). Hrvatsko iseljenništvo u Brazilu. <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-bra-zilu/755> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. c). Hrvatsko iseljenništvo. <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Sveučilište u Zagrebu (bez dat.). Online tečajevi hrvatskoga jezika (HiT). <http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija (bez dat.). Studij demografije i iseljenništva. <https://www.hrstud.unizg.hr/demografija-i-hrvatsko-iseljenistvo> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].
- Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. a). Razvojna i znanstveno-istraživačka strategija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. <https://web2020.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2020/06/Razvojna-i-znanstveno-istra%C5%BEiva%C4%8Dka-strategija-FFZG.pdf>
- Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. b.). E-TEČAJ A1.HR. <https://a1.ffzg.unizg.hr/> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, projekt Europskoga socijalnoga fonda (ESF) (bez dat.). HR4EU. <https://www.hr4eu.hr/> [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Croaticum. Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik (bez dat.). Besplatni internetski tečajevi hrvatskoga jezika – A1.HR i A2.HR. https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr [pristupljeno 28. lipnja 2024.].
- Šakić, V. i Dobrovšak, Lj. (ur.) (2020). *Leksikon hrvatskoga iseljenništva i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Thomason, S. G. (2001). *Language Contact. An Introduction*. Washington: Georgetown University.
- Vulić, S. (2021). *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori*. Split: Književni krug.
- Zubčić, S. (2010). Istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. *Croatian Studies Review*, 6(1), 141–161. <https://hrcak.srce.hr/86326>

Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. a). Hrvatski zvučni atlas. <http://hrvatski-zvucni-atlas.com/> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. b). Hrvatski zvučni atlas. <http://hrvatski-zvucni-atlas.com/interaktivni-zemljovid> [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

El idioma croata en América del Sur: ayer, hoy, mañana

El objetivo de este trabajo es examinar el estado de la investigación y, especialmente, de los estudios abocados a la descripción del habla de los emigrantes croatas en América del Sur. El panorama lingüístico allí es muy interesante: en varias oleadas migratorias, los croatas emigraron desde diferentes partes de Croacia y, de ese modo, cuidaron y transmitieron en el círculo familiar su habla materna. Intentaremos establecer cómo fueron investigadas esas formas del habla ayer, cómo son investigadas hoy y cuáles son las perspectivas de la investigación para mañana. Ayer. Numerosas investigaciones realizadas desde diferentes perspectivas, más frecuentemente históricas, migratorias o etnológicas, junto al tema de la identidad, abordaron también el estatus de la lengua croata. A mediados de los años 2000 se abrió la perspectiva del croata como lengua de herencia y como importante determinante de la identidad. Hoy: En la última década se han intensificado las investigaciones del croata como lengua de herencia, especialmente aquellas sobre el dominio del croata en el contexto hispanohablante. Se abre un espacio para el estudio de la historia de la emigración de croatas a Brasil. A pesar del aumento de la investigación y la expansión de las áreas temáticas al lenguaje en sí, faltan en particular descripciones lingüísticas exhaustivas del habla de los emigrantes croatas: investigaciones desde la perspectiva de la lingüística de contacto (contactos de las hablas croatas con las españolas y las portuguesas, cambios bajo sus influencias) y, luego, desde la geografía lingüística y la dialectología (características conservadas de las hablas maternas). Mañana. La aplicación amplia de las tecnologías del lenguaje debería fomentar la formación de corpus lingüísticos. Para eso, es de capital importancia implementar proyectos de investigación nacionales y reunir expertos. En particular, es necesario construir un corpus de habla (comparable al Corpus de la parole francés) que abarcaría una serie representativa de registros digitales de audio (y video) de hablantes de puntos (ciudades y pueblos) en los que viven croatas, seleccionados por toda Sudamérica. Dichos registros se agregarían a mapas digitales, se transcribirían y se pondrían a disposición del público científico y general. Las hablas de los emigrantes croatas en América del Sur forman

parte de un corpus único e inseparable de la lengua croata y, como tales, se deben comenzar a investigar con urgencia. Similares investigaciones se han realizado para el idioma croata en Australia (Hlavac 2000), lo que ha redundado en la inclusión del idioma croata en situaciones de contacto lingüístico y como lengua de herencia en obras capitales sobre la temática (p. ej., Polinsky 2018; Thomason 2001).

Palabras clave: lengua croata, América del Sur, lingüística de contacto, geografía lingüística, lingüística de corpus

„JA RAZUMIJEM, ME CUESTA HABLAR”: HRVATSKO-ŠPANJOLSKO MIJENJANJE KODOVA MEĐU GOVORNICIMA HRVATSKOG PODRIJETLA U ARGENTINI

Josip Bruno Bilić
Paola Cúneo

Sažetak

U situacijama jezičnog i kulturnog kontakta, kao što su konteksti stranog podrijetla i migracija, jedan od fenomena koji se ponavlja jest promjena koda koja se sastoji od naizmjenične uporabe dvaju jezika tijekom iste komunikacijske interakcije. S formalnog gledišta, može se dogoditi između rečenica, između klauzula ili unutar granica iste klauze. Nadalje, može preuzeti posebne pragmatične i društvene funkcije u govornoj zajednici i zahtijeva kompetenciju govornika (usp. Gumperz, 1982; Poplack, 1980, 2004). U Argentini je hrvatski nasljedni jezik nekoliko generacija migranata, odnosno manjinski jezik koji se uči u domaćem i obiteljskom okruženju. U tom kontekstu, prebacivanje koda između španjolskog i hrvatskog jezika raširena je i relevantna praksa koja ispunjava i komunikacijsku i identitetsku funkciju. U ovom radu predlažemo analizu hrvatsko-španjolske kodne promjene u govoru hrvatskih migranata u Santa Feu (Argentina) na temelju korpusa polustrukturiranih intervjua koji su dio većeg istraživanja (Bilić, 2021).

Ključne riječi: nasljedni jezik, hrvatski jezik, jezični kontakt, prebacivanje kodova

Uvod

Jedan od ponavljajućih fenomena u situacijama jezičnog i kulturnog kontakta – posebno u kontekstu nasljeđa i migracije kao što je ovaj u kojem radimo – naizmjenična je uporaba dvaju ili više jezika u istom razgovoru ili komunikacijskoj interakciji, tj. promjena koda.

Svrha je ovog rada analizirati hrvatsko-španjolski kodni prijelaz na temelju govornog zapisa hrvatskih migranata u Santa Feu. Posebno će se promatrati formalne karakteristike ovog fenomena koji se javlja

na različitim strukturnim razinama, kao i njegove funkcije u komunikaciji i u konstrukciji identiteta.

Rad se temelji na empirijskim podacima prikupljenima iz prve ruke u terenskom radu i dio je šireg istraživanja (Bilić, 2021) koje proučava procese promjena i fenomene kontakta sa španjolskim – fonološki, morfosintaktički i leksički aspekt – u govoru hrvatskih useljenika u Argentini, u okviru studija nasljednih jezika i jezika u kontaktu u migracijskom kontekstu.

Prebacivanje koda: struktura i funkcija

Prebacivanje kodova definira se kao naizmjenična upotreba dvaju ili više jezika tijekom iste komunikacijske interakcije (Gumperz, 1982). S formalne točke gledišta (Poplack, 1980, 2004), prebacivanje koda može se dogoditi unutar granica iste klauze (unutarrečenično) ili rečenice (međurečenično)¹, kao i u opsežnim tekstualnim nizovima (nadrečenično). Međutim, čini se da prebacivanje koda nije samo formalni fenomen prijenosa s jednog koda na drugi. Doista, može preuzeti posebne pragmatične i društvene funkcije u govornoj zajednici i zahtijeva kompetenciju govornika (Gumperz, 1982).

Istraživanja su došla do relevantnih spoznaja o uvjetima, uzrocima i funkcijama promjene koda (usp. Poplack, 1980, 2004; Hlavac, 2006, 2012; Berk-Seligson, 1986). Što se tiče uzroka zbog kojih općenito dolazi do promjene koda, Clyne (2003) upućuje na potrebu izražavanja pojmova jedne kulture u jeziku druge kulture, na potrebe situacije kada dvojezični govornik koristi svaki jezik u različite svrhe i na jezičnu eroziju ili gubitak kao rezultat okruženja u kojem se koristi drugi dominantni ili hegemonijski jezik. De Bot (1992), na primjer, sugerira da se gubitak jezika općenito događa u prvoj generaciji imigranata.

S obzirom na funkcije mijenjanja koda, Blom i Gumperz (1972) i Gumperz (1982) razlikuju situacijsko mijenjanje koda (povezano s diglosijom) od metaforičkog mijenjanja koda (kasnije, razgovorno mijenjanje koda) na temelju njegovih interakcijskih, društvenih i psiholoških karakteristika.

Dok je prvi uvjetovan situacijom (primjerice škola, radno mjesto), odnosima među sudionicima (rodbina, stranci) ili temom, mijenjanje kodova u razgovoru uočava se, sa svoje strane, onda kad se dva jezika izmjenjuju u istoj komunikacijskoj razmjeni, bez varijacija

¹ Muysken (2000) miješanje koda [*code mixing*] naziva unutarrečeničnom izmjenom koda „where lexical items and grammatical features from two languages appear in one sentence” (prema Treffers-Daller, 2009, str. 67).

u situaciji ili u sudionicima. Potonje će biti u središtu interesa ovog rada. Unutar ovog okvira, promjena koda funkcionira kao znak ili indeks („kontekstualizacijski znak” prema Gumperzu, 1982) za tumačenje poruke, što može dovesti do (re)definiranja situacije korištenjem jezika (Alby, 2013; Auer, 1995). U tom smislu, Coste, Moore i Zarate (2009, str. 19) ističu da višejezični govornici ne mijenjaju jezike bez razloga tijekom razgovora, već promjena daje polifonu dimenziju diskursa i može ispuniti nekoliko pragmatičnih i društvenih funkcija (vidi Gumperz, 1982; Coste, Moore i Zarate, 2009; Anciaux, 2013). Među prvim se ističu izravan citat, uzvici, ponavljanje, metajezični komentar, distanciranje od onoga što se govori ili mijenjanje teme. Isto tako, promjena koda može poslužiti za iskorištavanje konotativnog potencijala određenih riječi i može pomoći da se ublaži ili ojača funkcija razgovora, kao što je kroz pitanje, poricanje, traženje nečega ili davanje naredbe. Ovaj komunikacijski resurs dostupan je dvojezičnim osobama i ima kompenzacijske funkcije kao što su, na primjer, rješavanje problema pristupa vokabularu ili uklanjanje dvosmislenosti. Među društvenim funkcijama i funkcijama identiteta, promjena koda može se koristiti za označavanje članstva ili identifikacije s grupom, kao i za odnos s društvenom situacijom ili određenim razgovorom, za odabir ili razgraničenje publike, za isključivanje ili uključivanje sudionika, za signaliziranje solidarnosti ili distanciranje. Stoga promjena koda predstavlja složeno, značajno i sustavno ponašanje koje zahtijeva kvalificirani oblik djelovanja (Gumperz, 1982).

U kontekstu hrvatsko-engleskog kontakta u Australiji, Hlavac (2012, str. 52) razlikuje psiholingvistički uvjetovanu promjenu koda i metajezičnu promjenu koda. U prvom je slučaju jezična aktivacija ili selekcija nesvjesna karakteristika, dok je u drugom slučaju to svjestan proces. Psiholingvistički uvjetovano prebacivanje koda odnosi se na proizvodnju oblika iz drugog jezika; to jest, proizvodi se kroz (iznenadnu) aktivaciju motiviranu formalnom sličnošću ili specifičnim referentima koji ubrzavaju izmjenu. S druge strane, metajezično prebacivanje koda popraćeno je eksplicitnim referencama na jezičnu promjenu koja se upravo dogodila ili će se dogoditi (na primjer, upozorenjem ili isprikom). Autor također uvodi termin *triggering* kako bi označio eksplicitni okidač za promjenu koda, na temelju dostupnosti svakog jezika dvojezičnom govorniku.

U okviru studija o bilingvizmu i sposobnostima dvojezičnog govornika, Poplack (2004, str. 594) smatra da oni koji imaju veću kompetenciju u oba jezika ne samo da više mijenjaju, već i u većoj mjeri mijenjaju način govora unutar jednog jezika, i to u najširem dijapazonu

dopuštenih strukturalnih mjesta. Oni koji su manje vješti u jednom od jezika, s druge strane, ograničavaju svoje mijenjanje kodova u količini i vrsti i/ili mjestu u diskursu u skladu sa svojom dvojezičnom sposobnošću. U tom smislu, radije se mijenjaju na mjestima i tipovima koji zahtijevaju malo ili nimalo produktivnog znanja drugog jezika, kao što su uporaba dopuna, rutina ili ustaljenih fraza. U tom smislu, Berk-Selingson (1986, str. 314) navodi da je unutarrečenično prebacivanje koda povezano s nedostatkom tečnosti ili dominacije u jednom od jezika.

Što se tiče promjene koda u nasljednim jezicima, Polinsky (2018) upozorava da, unatoč velikom interesu za taj fenomen, ne postoje studije koje eksplicitno uspoređuju govornike prve generacije, govornike nasljednog jezika i govornike L2 s obzirom na promjene koda. Prema autorici, govornici nasljednog jezika slijede „standardne dvojezične prakse” u pogledu promjene koda, i ona primjećuje da – u skladu s Pfaffovim (1979) idejama – što je govornik nasljednog jezika svjesniji obaju svojih jezika, to je vjerojatnije da će imati pristup i jednom i drugom (Polinsky, 2018, str. 293).

Proučavanje hrvatskog kao nasljednog jezika u migrantskim zajednicama predstavlja temu od interesa, kojoj ovaj rad nastoji pridonijeti s posebnim osvrtom na argentinski kontekst koji je jedva istražen (osim Skelin Horvat, Musulin i Blažević, 2021, o leksičkom prijenosu).

Hrvatski migranti u južnom Santa Feu

Naša studija fokusirana je na jug provincije Santa Fe u Argentini. Ovo područje, koje se zbog svog bogatstva i plodnosti nalazi među najboljim zemljama na svijetu i koje ima grad Rosario kao gospodarsko i društveno središte regije², bilo je žarište hrvatske migracije od druge polovice 19. stoljeća. Priljev hrvatskih radnika koji su pristizali u međuratnom razdoblju, kao i doprinos onih koji su živjeli u mjestima koja okružuju grad Rosario, proširio je hrvatsku zajednicu (Sprljan, 2011). Upravo su na jugu Santa Fea doseljenici pristigli od 1870. do 1930. godine iz Dalmacije, a posebno oni s otoka Hvara, činili važnu zajednicu; većina njih bili su poljoprivrednici koji su radili na malim parcelama³.

S obzirom na sociolingvističku situaciju na jugu Santa Fea, možemo ustvrditi da obitelji koje su se ondje nastanile nisu posjedovale nikakvo znanje španjolskog jezika i da se u ranim danima komunikacija uspostavljala samo među sunarodnjacima⁴. U obitelji se govorio samo

2 Rosario, smješten na jugoistoku provincije Santa Fe, povijesno je predstavljao trgovačko i uslužno središte povezano s poljoprivrednom proizvodnjom u regiji.

3 Za više detalja o hrvatskim migracijskim valovima vidi Nejašmić (1990).

4 „Zemljak” (*paisano*) odnosi se, prema značenju koje sugovornici daju, na osobu koja

hrvatski, a djeci rođenoj u Argentini to je bio prvi jezik do polaska u školu; to se u osnovi dogodilo s obiteljima prve imigracije. Iz priča naših sugovornika proizlazi da su im očevi, majke i djedovi govorili samo dijalekt (čakavski i štokavsko-ikavski), dok su ga oni razumjeli, ali ga nisu govorili, „izgubili su ga”. Kod unuka i praunika prvih doseljenika jezik se izgubio i tek se kod novih generacija javlja težnja za učenjem jezika predaka.

U tom kontekstu, iako hrvatski prolazi kroz procese istiskivanja u odnosu na većinski i hegemonistički jezik (Bilić i Franić, 2022, 2023; Bilić, Cúneo i Franić, 2023), migranti dijele snažan osjećaj pripadnosti s obzirom na to da poznaju prakse i značenja povezana s naslijeđenom kulturom (usp. Polinsky, 2018).

Metodološki okvir

Snimanje podataka provedeno je in situ i korištenjem tehnika terenskog rada. Proveo ga je Bilić tijekom 2016. i 2017. godine na jugu pokrajine Santa Fe (Argentina), području stanovanja govornika hrvatskog kao matičnog jezika. Provedena su četiri dubinska intervjua, koji su snimljeni i kasnije transkribirani.

Intervjui su vođeni na hrvatskom i španjolskom jeziku⁵, a omogućili su rekonstrukciju biografskih iskustava o složenom zapletu useljavanja potaknutog ekonomskim i političkim procesima, kao i bilježenje sjećanja i osobnih priča. Svi ispitanici izjasnili su se da se osjećaju i Hrvatima i Argentincima.

Dobivena usmena svjedočanstva čine korpus empirijskih podataka na kojima se temelji analiza hrvatsko-španjolske izmjene kodova u kontekstu nasljeđivanja. Intervjuirani su govornici s različitim stupnjevima hrvatsko-španjolske dvojezičnosti, iz generacije 1B (prema tipologiji Haugena, 1953). Riječ je o djeci generacije 1A, odnosno o onima koji su emigrirali nakon navršenih 14 godina, a u Argentinu su stigli u razdoblju od 1910. do 1935. godine, vođeni uglavnom ekonomskim razlozima. Glavni kriterij za odabir sugovornika bio je da je hrvatski jezik njihov nasljedni jezik (Polinsky, 2018), odnosno jezik naučen tijekom djetinjstva u obiteljskom okruženju, kada postoji još jedan većinski i dominantni jezik – španjolski – u kojem s vremenom postaju kompetentniji.

je iz istog grada ili regije Hrvatske.

5 Vrijedno je istaknuti trostruku ulogu prvog autora u svojstvu istraživača, profesora hrvatskog jezika (Nacionalno sveučilište Rosario i Sveučilište Buenos Aires) i izvornog govornika.

Promjena koda u govoru hrvatskih migranata u Santa Feu

Promjena koda unutar klauzule

Unutarklauzalno prebacivanje koda uočava se kada se španjolska riječ ili izraz uvede u hrvatski govor.

Prvo, nalazimo slučajeve intraklauzalne izmjene kodova označenog [*flagged*] tipa, kada element na španjolskom jeziku funkcionira kao objašnjenje prethodnog ili sljedećeg elementa ili niza izraženog na hrvatskom jeziku. Na primjer:

(1) Mirovina hoće reć „*paz*”, como que uno está en paz. (BSA)⁶
„Mirovina na hrvatskom znači mir, kao da je čovjek u miru.”

(2) [...] i unuka zvala na telefon, *videollamada*, kako se reče. (MCLJA)
„A njezina unuka je zvala telefonom, kako se ono kaže, video pozivom.”

U tim slučajevima promjena koda ima funkciju ponavljanja ili ponovnog navođenja (prema Gumperzu, 1982), a također intervenira u metajezičnoj dimenziji. Očituje se, primjerice, u (1) gdje govornik povezuje španjolsku riječ mir i hrvatsku riječ „mirovina”. U primjeru (2) španjolska riječ *videollamada* proširuje značenje riječi „telefon”. Iako je riječ telefon razumljiva riječ na španjolskom, govornik oklijeva i uvodi španjolsku riječ *videollamada*, vjerojatno kako bi pojasnio da se radi o pozivu koji uključuje videoprikaz.

Nadalje, promatra se korištenje sekvenci koje uključuju ekvivalentne riječi u oba jezika. Kao što tvrde Floccia et al. (2020), kod odraslih govornika riječ u jednom jeziku aktivira odgovarajuću riječ u drugom jeziku; u tim slučajevima dominantni jezik obično modulira smjer te aktivacije. Ovi se slučajevi smatraju prijevodnim ekvivalentima, s funkcijom uklanjanja dvosmislenosti i eksplicitnim iznošenjem činjenice da dvije riječi imaju isti referent. Ovaj fenomen također može biti povezan s procesom *dual-language activation* koji su analizirali Gollan, Ferreira, Cera i Flett (2014). Autori tvrde da je jedinstveno svojstvo dvojezičnog leksikona to što je ispunjen parovima prijevodnih ekvivalenata, odnosno riječi koje se gotovo potpuno preklapaju u značenju. Ova bi činjenica, prema autorima, predstavljala dokaz koji sugerira da kada dvojezični ljudi pokušaju proizvesti riječ u jednom od svojih jezika, da se ujedno pristupa informacijama ekvivalentne riječi u drugom jeziku ili se „aktiviraju” (Gollan et al., 2014; vidi i Kroll, Bobb, Misra i Guo, 2008).

⁶ Primjeri uključuju slobodniji prijevod odnosno tumačenje na hrvatski jezik; kada je potrebno, uključen je i doslovni prijevod. Navedeni su i inicijali intervjuirane osobe.

(3) Samo jedna riječe, nove *riječi*, *palabras*. (BSA)
„Samo riječ, nove riječi, riječi.“

(4) I ona je bila *držila*, *protegía*, como decíamos nosotros. (JMD)
„I imala ih je, štitila ih je, kako bismo mi rekli.“

(5) Kad brod je došo, mi smo bili *cuatro*, *četri* žene. (BSA)
„Kada je brod stigao, bilo nas je četvero, četiri žene.“

(6) On radi u Tisak, *revista*, *novine*. (MCLJA)
„Radi u Tisku, časopisu, novinama.“

Primjeri (3) do (6) pokazuju upotrebu promjene koda kada uključuje prijevodne ekvivalente, sa sekvencama u kojima hrvatski element aktivira svoj španjolski ekvivalent (*riječi*, *palabra* u (3); *držila*, *protegía* u (4)) ili pak obrnuto, gdje španjolske riječi aktiviraju hrvatske ekvivalente (*cuatro*, *četri* u (5); *revista*, *novine* u (6)). Funkcija prijevodnih ekvivalenata jest razjasniti ili objasniti značenja i postići preciznost.

U primjeru (7) u nastavku može se istaknuti da se promjena koda događa unutar iste fraze (kontrast toga kako se nešto kaže na španjolskom u odnosu na ono kako se kaže na hrvatskom). Riječ koja pokreće proces (ili *trigger word*) promjene koda⁷ mogla bi u ovom slučaju biti povratna zamjenica se, koja je međujezični homonim, pa zbog podudarnosti struktura govornik lako i nesvjesno „sklizne“ u drugi jezik usred prilično stabilnog i ustaljenog izraza.

(7) Ona ima brat, *kako se llama*... [...] (MCLJA)
„Ona ima brata, kako se on zove...“

Što se tiče bilingvalnih sposobnosti, kao što smo spomenuli, ispostavlja se da su govornici koji sudjeluju u unutarokluzalnom mijenjanju kodova općenito najvjestiji u oba kontaktna jezika (Poplack, 2004).

Interklauzalna promjena koda

Prebacivanje kodova također može obuhvatiti strukturu veću od riječi ili izraza. U ovom slučaju radi se o interklauzalnoj promjeni koda, odnosno između rečenica, neovisno o činjenici da među njima postoji sintaktička istovrijednost (Hlavac, 2012, str. 51). To se vidi u sljedećim primjerima:

⁷ Kao što Muysken (2000, str. 11) navodi, „the use of a word from another language may easily trigger another material from that language, either in anticipation of that word or subsequently“.

(8) Onda je on duoša ovde na jedno misto, blizu, *Aceval se llama*. (JMD)
„Kasnije je došao ovamo u obližnji grad, zove se Aceval.”

(9) Ja razumijem, *me cuesta hablar*. (BSA)
„Razumijem, teško mi je govoriti.”

(10) *Fuimos* y čoviek: ¿Kako vi govorite? I on *nos llevó por todo Dubrovnik*. (BSA)

„Išli smo, a čovjek [kaže]: Kako govorite? I vodio nas je po cijelom Dubrovniku.

Prebacivanje koda na španjolski na razini složene rečenice u mnogim slučajevima predstavlja metajezični komentar (kao što se također događa u primjeru (4) iznad). U tim su slučajevima određeni diskursni markeri izraženi na španjolskom jeziku, a oni pružaju pojašnjenje samog izraza. Taj se fenomen može smatrati podržavajućom konverzacijskom strategijom izražavanja u određenom kontekstu, a također je u skladu s načelom komplementarnosti (Grosjean, 1997, str. 165; Grosjean, 2012, 2016, str. 68), prema kojem dvojezične osobe općenito zahtijevaju i koriste jezike u različite svrhe, u različitim okruženjima, s različitim ljudima.

S druge strane, primjeri predstavljaju slučajeve označene ili *flagged* promjene koda (Poplack, 1980) jer se do njih može svjesno doći, a sadrže metajezične komentare i nedoumice.

U smislu prijedloga Poplacka i Berk-Selingsona (1986) o bilinvalnoj sposobnosti, potvrđena je bliska veza između interklauzalne izmjene kodova i niske tečnosti ili dominacije u jednom od jezika. Većina prikazanih primjera uočena je kod govornika koji imaju veću kompetenciju u španjolskom nego u hrvatskom.

Prebacivanje kodova između rečenica

Kada promjena koda uključuje tekstualne sekvence duže od rečenice, radi se o međurečeničnim promjenama koda, kao što se vidi u sljedećim fragmentima govora naših sugovornika:

(11) I posli su došli amo u 1924 *y compraron tierra en Chovet*. (BSA)
„A onda su došli ovamo 1924. i kupili zemlju u Chovetu.”

U nekim se sekvencama stalno izmjenjuju hrvatski i španjolski. U sljedećem primjeru vidljiva je tendencija sugovornika da prijeđe na španjolski. Njegov govor počinje na hrvatskom međurečeničnim izmjenama u španjolskom (a), a zatim uključuje opsežne sekvence na tečnom

španjolskom (b, d), s kraćim izmjenama u hrvatskom (c, e):

(12) a. Moja baba, puno, puno vremena... ne znan kako se reče secondary school, škola, amo u Chovetu i Firmat i *bueno, y ahora son retiradas*, kako se reče, ah, mirovina, ah, mirovina hoće reć „paz”, *como que uno está en paz*. (BSA)

„Moja baka, već dugo, dugo..., ne znam kako bih rekla srednja škola, škola, ovdje u Chovetu i Firmatu, i dobro, sad su u mirovini, kako se kaže mirovina? Mirovina znači mir, kao da je netko miran.”

b. Porque mi abuela, Bosikovich, que era de Hvar, y mi abuela Kordich que también era de Hvar, de Pitve, eran, hablaban dialecto, pero mi abuelo Ankovich hablaba..., no, hablaba bien! (BSA)

„Jer su moja baka Bosiković koja je bila s Hvara i baka Kordić koja je isto bila s Hvara, iz Pitava, govorile dijalekt, ali moj djed Anković govorio je..., ne, ... govorio je dobro!”

c. Ode kažu: sestrá... *eso hablan los viejos, no es así*. (BSA)

„Ovdje kažu: sestra... tako stari kažu, nije to tako.”

d. Más joven no habla así. ¿Vos sos de Dubrovnik? Yo pensé que eras de Zagreb. Nosotros teníamos las profesoras que venían de Croacia y daban clases acá una vez por semana, a través del centro croata, eran todas de Zagreb. Creo que una sola era de Dalmacia. A mí no me molestaba, pero decían a veces por algo que decíamos ah, pero eso es dalmata. (BSA)

„Mlađi ljudi tako ne govore. Jesi li iz Dubrovnika? Mislio sam da si iz Zagreba. Imali smo profesore koji su dolazili iz Hrvatske i predavali ovdje jednom tjedno, preko Hrvatskog centra, svi su bili iz Zagreba. Mislim da je samo jedan bio iz Dalmacije. Nije me smetalo, ali ponekad bi rekli nešto za što bismo mi rekli: ah, ali to je dalmatinski.”

e. Zašto Chovet? Oni su bili [djedovi] *solidarios, recibían a la gente*. To je bilo tako. (BSA)

„Zašto Chovet? Bili su podrška, primali su ljude. To je bilo tako.”

Prema Clyneu (2003), ti se slučajevi mogu okarakterizirati kao primjeri transverzije [*crossing over*], to jest, kao potpuni prijenos na drugi jezik. Nizovi u španjolskom, iako ne moraju nužno biti vrlo opsežni, mnogo su bogatiji, fluidniji i bolje su sadržajno i strukturno organizirani od sekvenci koje govornici emitiraju na hrvatskom jeziku. Stoga se i u ovim primjerima potvrđuju ideje o bilingvalnoj sposobnosti (Poplack, 2004, str. 594) jer govornik zbog dominacije španjolskog nad hrvatskim jezikom često pribjegava međuklauzalnom i međurečeničnom preklapanju kodova. Nizovi se mogu povezivati u svrhu obraćanja sugovorniku s većom tečnošću, lakoćom i samopouzdanjem na španjolskom jeziku, radi boljeg razumijevanja.

U drugim primjerima međurečeničnog prebacivanja koda može se jasno identificirati element kao što je okidanje (*triggering*), nakon čega slijedi prijelaz na španjolski (kao što je također primijećeno u primjerima (2), (3), (4), (5) intraklauzalnog prebacivanja koda).

(13) Samo jedna riječe, *palabras. Lengua evolucion.* (BSA)
„Samo jedna riječ, ili riječi. Jezik se razvija.”

(14) Ja san rekla ne govori hervatski, ona hoće govori' spaniol, *para practicar. Vino por un intercambio de escuela.* (BSA)

„Rekao sam joj da ne govori hrvatski, želi govoriti španjolski da vježba. Došao je na razmjenu studenata.”

Ekstraklauzalna izmjena kodova: diskursne oznake

Ekstraklauzalno prebacivanje koda, prema Hlavacovim (2006, str. 1873) terminima, formalno se ne razlikuje od interklauzalnog preklapanja koda, ali ga karakteriziraju izrazi kojima nedostaje referencijski sadržaj ili definirano leksičko značenje i koji imaju diskurzivnu funkciju. Prema Hagègeu (2005 [2000]), to su kratke cjeline koje ističu artikulaciju diskursa, privlače pozornost sugovornika ili traže njegovo odobravanje. U engleskome jeziku, primjerice, izrazi poput *you know* ili *like* relativno su česti i imaju različite funkcije popunjavanja pauze [*pause-fillers*], izbjegavanja ili označavanja razumljivosti. Ovi diskursni markeri – koji imaju primarnu funkciju u pragmatičkoj organizaciji iskaza – mogu se usvajati masovno i mogu istisnuti većinu oblika koji su se dotad upotrebljavali jer se zbog svoje visoke učestalosti uglavnom prenose iz jednog jezika u drugi. U nekim bi se situacijama te promjene koda mogle smatrati „putom prema leksičkoj invaziji” (Hagège 2005 [2000], str. 83), odnosno prema gubitku jezika⁸.

U svom istraživanju nasljednih jezika Polinsky (2018) upozorava da je uobičajeno da diskursne oznake ili *filler words* budu uključene u promjenu koda. Naglašava da, iako nije uvijek jasno radi li se o kodnim promjenama ili posuđenicama, činjenica da se ti elementi ne prilagođavaju fonologiji drugoga jezika (Polinsky se oslanja na svoje proučavanje hrvatsko-engleskog kontakta) predstavlja argument protiv njihove analize kao posuđenica (usp. Polinsky, 2018, str. 52).

⁸ Prema Hlavcu (2006, str. 1872), za drugu generaciju hrvatsko-engleskih dvojezičnih govornika u Australiji, uobičajeni kontakt s pragmatičnim normama drugog jezika u drugoj jezičnoj zajednici može dovesti do toga da govornici ne mogu „deaktivirati” diskurzivne oblike jezika čak i kada to nije „odabrani” jezik, u psiholingvističkom smislu, za komunikacijsku situaciju.

U našem korpusu zamjetna je pojava diskursnih oznaka (u mnogim slučajevima već ustaljenih izraza ili postavljenih fraza) u španjolskom jeziku, koji podliježu minimalnim sintaktičkim ograničenjima i mogu se pojaviti prije, poslije ili između klauzula. Ako se pojavljuju u rečenici, obično imaju vrlo slabu vezu s njom. U govoru naših sugovornika nalazimo primjere kao što su:

(15) *Por ejemplo*, njezin djed su bili Petrić. (BSA)
„Na primjer, njegovi djed i baka bili su iz obitelji Petrić.”

(16) *Lo que pasa es que* la abuela nije bila hrvatski, bila talijanski. (BSA)
„Stvar je u tome što baka nije bila Hrvatica, bila je Talijanka.”

(17) Moj dida, on imao tri sestra i dva brata, *claro*. (MCLjA)
„Moj djed je imao tri sestre i dva brata, naravno.”

Mnogi od tih izraza (*lo que pasa es que*; *por ejemplo*) imaju metajeziku funkciju, odnosno svrha im je pobliže objasniti značenje izraza ili ideje u hrvatskom jeziku. Ponekad je ovo objašnjenje dopunjeno sinonimom ili ekvivalentnom parafrazom. Ovi elementi imaju funkciju ponavljanja (Gumperz, 1982) ili upozorenja (Hlavac, 2012). U tom smislu govornik uočava svoje poteškoće u stvaranju oblika govora koji su mu potrebni (Hlavac, 2012, str. 48) i daje više detalja sugovorniku kako bi bio siguran da će ga razumjeti. Ovaj fenomen odgovara označenoj [*flagged*] promjeni koda u Poplackovim (1980) terminima, to jest, uključuje sumnje i metajeziku komentare.

Tablica 1. Sažima formalne tipove promjene kodova pronađene u korpusu, njihove karakteristike i njihovu komunikacijsku funkciju

Formalni tipovi komutacije kodova	Karakteristike	Komunikativna funkcija
Unutarklauzalni	Umetanje riječi ili fraze na španjolskom jeziku u graničama klauze na hrvatskom jeziku	Pojašnjenje – Ponavljanje (pojačanje, isticanje) – Prijevodni ekvivalenti
Međuklauzalni	Umetanje rečenice (podređene, ostale) u španjolskom	Potporna strategija razgovora
Međurečenični	Umetanje više od jedne rečenice (tekstualne sekvence) na španjolskom; obično cjeloviti segment diskursa	Kompenzacijska strategija za nedostatak kompetencije u jeziku
Ekstraklauzalni	Upotreba diskursnih oznaka u španjolskom jeziku	Artikulacija govora – Metajezično objašnjenje – Izražavanje stavova govornika

Tablica 1. Vrste hrvatsko-španjolskih kodnih promjena

Zaključci

U ovom radu analiziramo hrvatsko-španjolsku zamjenu koda na temelju govornog zapisa hrvatskih migranata u Santa Feu. Utvrdili smo da se zamjena koda događa na različitim strukturnim razinama. Na razini riječi promatrali smo intraklauzalno prebacivanje koda i osobito prijevodne ekvivalente s funkcijom pojašnjenja ili pojačanja izraza. S druge strane, do izmjene kodova može doći i između rečenica, kada govornik treba u određenoj mjeri specificirati svoje iskaze, zbog čega se općenito povezuje s metajezičnom funkcijom. Identificirali smo i slučajeve transverzije (prema Clyne, 2003), odnosno potpunog prijenosa [*crossing over*] na drugi jezik, kao kompenzacijske strategije za nedostatak kompetencije u hrvatskom jeziku. Na razini organizacije diskursa promatramo primjere u kojima diskursne oznake u španjolskom imaju funkciju artikulacije diskursa, privlačenja sugovornikove pozornosti ili traženja njegova odobravanja.

Nadalje, promatrali smo situacije u kojima se lingvistički element pojavljuje kao okidač [*trigger*] za promjenu koda i uzrokuje zadržavanje na drugom jeziku, španjolskom.

Ukratko, različiti formalni tipovi izmjene kodova imaju različite komunikacijske funkcije i također su povezani s različitim stupnjevima domena uporabe nasljednog jezika, hrvatskog. Na primjer, postoji veza

između izmjene kodova unutar rečenice i nedostatka tečnosti i niskog znanja jednog od jezika.

Na kraju, želimo zaključiti rad napomenom da naizmjenična uporaba obaju jezika predstavlja čin identiteta, kako se izražava jedan od naših sugovornika: Nama je najliepši hrvatski od naše **abuelo**, jer serce vuče („Za nas je najliepša verzija hrvatskog jezika ona naših dje-dova i baka, jer to srce traži.”).

Popis literature i izvora

- Alby, S. (2013). Alternances et mélanges codiques. Sociolinguistique du contact. U J. Simonin i S. Wharton (ur.) *Dictionnaire des termes et concepts* (str. 43-70). Lyon: ENS Editions. <https://doi.org/10.4000/books.enseditions.12402>
- Anciaux, F. (2013). *Alternances et mélanges codiques dans les interactions didactiques aux Antilles et en Guyane françaises*. Education. Université des Antilles-Guyane. <https://hal.univ-antilles.fr/tel-01612728>
- Auer, P. (1995). The pragmatics of code-switching: a sequential approach. U L. Milroy i P. Muysken (ur.), *One speaker, two languages: cross-disciplinary perspectives on code-switching* (str. 115-135). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berk Seligson, S. (1986). Linguistic constraints on intrasentential code-switching: A study of Spanish/Hebrew bilingualism. *Language Society*, 15, 313-348. <https://doi.org/10.1017/S0047404500011799>
- Bilić, J. B. (2021). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina)*. [Neobjavljena doktorska disertacija, Universidad de Buenos Aires].
- Bilić, J. B., Cúneo P. i Franić, I. (2023). El croata como lengua de herencia en Argentina: entre la vulnerabilidad y el mantenimiento lingüístico. *Íkala, Revista de Lenguaje y Cultura*, 28(1), 86-104. <https://doi.org/10.17533/udea.ikala.v28n1a05>
- Bilić, J. B. i Franić, I. (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkom kontekstu. *Povijest, kultura i društvo. Institut za migracije i narodnosti*, str. 153-169. Zagreb.
- Bilić, J. B. i Franić, I. (2023). Aspectos sintácticos en el contacto con el español en la lengua de herencia de los croatas en la Argentina. *Universidad de Alcalá. Lengua y migración / Language and migration*, 15(2), 33-62. <https://doi.org/10.37536/LYM.2.15.2023.2061>
- Clyne, M. (2003). *Dynamics of Language Contact. English and Immigrant Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Coste, D., Moore, D. i Zarate, G. (2009). *Plurilingual and pluricultural competence. Studies towards a Common European Framework of Reference for language learning and teaching*. Strasbourg: Language Policy Division, Council of Europe.
- De Bot, K. (1992). Metalinguistic awareness in Dutch immigrants in Australia. *Australian Review of Applied Linguistics*, 15(2), 19-28. <https://doi.org/10.1075/aral.15.2.02deb>
- Floccia, C., Delle Luche, C., Lepadatu, I., Chow, J., Ratnage, P. i Plunkett, K. (2020). Translation equivalent and cross-language semantic priming in bilingual toddlers, *Journal of Memory and Language*, 112. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2019.104086>
- Gollan, T. H., Ferreira, V. S., Cera, C. i Flett, S. (2014). Translation-priming effects on tip-of-tongue states, *Language and cognitive processes*, 29(3), 278-288. <https://doi.org/10.1080/01690965.2012.762457>
- Grosjean, F. (1997). The bilingual individual. *Interpreting*, 2(1/2), 163-187. <https://doi.org/10.1075/intp.2.1-2.07gro>
- Grosjean, F. (2012). Bilingualism: A short introduction. U F. Grosjean i P. Li (Eds.), *The psycholinguistics of bilingualism* (str. 5-25). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Gumperz, J. i Blom, J. P. (1972). Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. U J. Gumperz i D. Hymes (ur.), *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Gumperz, J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hagège, C. (2005 [2000]). *Zaustaviti izumiranje jezika*. (prijevod: Ivana Franić). Zagreb: Disput.
- Haugen, E. (1953). *The Norwegian language in America: A study of bilingual behavior*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hlavac, J. (2006). Bilingual discourse markers: Evidence from Croatian-English code-switching, *Journal of Pragmatics*, 38(11), 1870-1900. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2006.05.005>
- Hlavac, J. (2012). Psycholinguistic, metalinguistic and socio-psychological accounts of code-switching: a comparative analysis of their incidence in a large Croatian-English sample. *Suvremena lingvistika*, 38(73), 47-71. <https://hrcak.srce.hr/83037>
- Kroll, J. F., Bobb, S. C., Misra, M. i Guo, T. (2008). Language selection in bilingual speech: Evidence for inhibitory processes, *Acta Psychologica*, 128, 416-430. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2008.02.001>
- Muysken, P. (2000). *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske

- zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme*, 6 (4), 511-526. <https://hrcak.srce.hr/file/188555>
- Pfaff, C. (1979). Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Language*, 55, 291-318. <https://doi.org/10.2307/412586>
- Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poplack, S. (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: Toward a typology of codeswitching, *Linguistics*, 18 (7/8), 581-618. <https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581>
- Poplack, S. (2004). Code-switching. U U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier i P. Trudgill (ur.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik: An international handbook of the science of language* (str. 589-596). Berlin: Walter de Gruyter.
- Skelin Horvat, A., Musulin, M. i Blažević, A. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. U J. Hlavac i D. Stolac (ur.), *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* (str. 595-624). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781501503917-014>
- Sprljan, C. (2011). Croatas en la Argentina. *Todo es Historia*, año XLIV, 526, 6-26.
- Treffers-Daller, J. (2009). Code-switching and transfer: an exploration of similarities and differences. U B. E. Bullock i J. T. Almeida (ur.), *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching* (str. 58-74). Cambridge: Cambridge University Press. <http://centaur.reading.ac.uk/20711/1/code-switching.pdf>

PITANJE SOCIOKULTURNOG IDENTITETA I SOCIJALNE DISTANCE PREMA DRUGOM

Vlaho Kovačević
Krunoslav Malenica

Sažetak

U ovom se radu u sociokulturnom kontekstu (post)moderne interpretiraju pitanja novonastalih identiteta zbog kojih nastaje socijalna distanca prema Drugom. Sociokulturni identiteti imaju različite utjecaje i na razvoj socijalne distance i predrasuda prema drugima i manjinama. Ovi utjecaji unutar stalnih društvenih transformacija u multikulturalnom društvu, ali i šire društvene strukture u kojoj se događaju, dovode do rekonfiguracije (post)modernih identiteta. Odabrani predmet analize interpretira se unutar (post)modernističkog pristupa sociokulturnog identiteta koji se analizira i razumijeva unutar složenih promjena u suvremenim društvima i njima pripadajućih kompleksnosti identiteta. Ovaj rad svojevrsni je pokušaj teorijske interpretacije pitanja sociokulturnog identiteta i socijalne distance unutar područja sociologije kulture i socijalne postmoderne teorije u razotkrivanju stereotipnih shvaćanja i predrasuda prema Drugima općenito.

Ključne riječi: sociokulturni identitet, socijalna distanca, drugi/Drugi, (post)moderna, transdisciplinarnost

Uvod

Odabrana tema rezultat je višegodišnjih istraživanja i analiza niza srodnih društvenih i kulturnih fenomena¹, stoga je i ovaj rad svojevrsna sinteza dosadašnjih radova. Ipak, s obzirom na neprestanu dinamiku suvremenog društva, danas je već potrebno „ažurirati” podatke, tako da je proučavano pitanje socijalne distance prema Drugom prilagođeno aktualnom društvenom trenutku i uznapredovalo migracijskoj krizi o kojoj je u međuvremenu proveden popriličan broj istraživanja i analiza (Henjak, 2018; Kudra Beroš i Klempić Bogadi, 2020;

¹ Primarno istraživanje na kojem se temelji veći dio spomenutih radova nastalo je u okviru završnog rada Malenica, K. (2016) Religijska distanca studenata Sveučilišta u Splitu prema islamu/muslimanima. Odsjek za sociologiju, Filozofskog fakultet. Split.

Kardis, Valčo, Valčová i Pa'la, 2021; Gregurović, 2021; Milardović i Brčić Kuljiš, 2021; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Perić Kaselj, 2022). Spomenuti niz istraživanja započeo je na prijelazu 2015. i 2016. godine kada su medijski prostor ponajviše zauzimale teme migracija arapskog stanovništva prema Europi i zapadnim zemljama, stoga su i fokus bili upravo migranti i azilanti muslimanskog odnosno arapskog podrijetla. Danas je priča poprilično izmijenjena – brojke migranata koji naviru na granice zamijenile su brojke dnevno oboljelih od virusa Covid-19. Samim time je i trenutačni zeitgeist drugačiji od ondašnjeg, a radnja je obogaćena novim događajima i zapletima koji su se odvijali za vrijeme i nakon same pandemije (Bagić i Šuljok, 2021; Božić, 2021; Lazarević Radak, 2021; Matić, Babić i Vratanić, 2022). Međutim, pitanje je i dalje otvoreno i aktualno, koliko smo zatvoreni prema Drugima? I koji su to sociokulturni čimbenici koji utječu na to pitanje?

Fokus ovog rada jesu pitanja zašto i kako suvremena pitanja kulture tako lako postaju visoko nabijena pitanja identiteta i socijalne distance prema Drugom. To pokazuje kako na vrijednosti socijalne distance utječu i kulturološki aspekti i razmimoilaženja koja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama. Podjednako vrijedi i za načine na koje se priroda društvenog identiteta s vremenom razvila (Haralambos i Holborn, 2002) u odnosu prema socijalnoj distanci prema Drugom.

U radu smo u prvom dijelu kratko razradili koncepte socijalne distance i odnos prema Drugom, u drugom dijelu bavimo se pitanjem identiteta u suvremenim sociokulturnim okolnostima, dok se treći dio rada dodatno fokusira na (post)modernistički pristup identitetu.

Socijalna distanca prema Drugom

Koncept socijalne distance konstruirao je Emory Bogardus i već skoro cijelo stoljeće služi kao jednostavan, ali učinkovit, istraživački alat prilikom proučavanja međugrupnih i međuljudskih odnosa (Parrillo i Donoghue, 2013). Socijalna distanca u principu ispituje stupnjeve razumijevanja/prihvatanja i intimnosti koji karakteriziraju (pred) društvene odnose (Park prema Bogardus, 1925), a u međuvremenu je od nastanka primjenjivana prilikom proučavanja različitih situacija, odnosa i stavova (Parrillo i Donoghue, 2005; Mather, Jones i Moats, 2017; Lopez, 2021; Tusini, 2022; Shi, Platow, Bar-Tal, Augoustinos, Spears i Van Rooy, 2024) pri čemu je u određenim slučajevima metodologijski doradivana i prilagođavana pandemijskim okolnostima virusa Covid-19 (Sarcinchi, 2020; Nochaiwong i sur., 2021).

Općenito, kada se ispituje socijalna distanca ispituju se odnosi i stavovi pripadnika jedne (etničke, religijske, rasne itd.) društvene skupine, koju ispitanici percipiraju kao svoju, naspram (članova) druge društvene skupine koja u njihovoj percepciji zauzima poziciju drugih (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Autori ističu kako se pripadnici drugih skupina u pravilu ne doživljavaju kao pojedinci, nego kroz stereotipe koji se lako aktiviraju. Stereotipi često nastaju zbog asocijativnog povezivanja događaja i procesiranja informacija, a kontekstualno su osjetljivi – što je kontekst pozitivniji, manje se koriste negativni stereotipi (Previšić, Hrvatić i Posavec, 2004; Beeghly, 2015; Fiske, 2015; Fiske i North, 2015; Bahns, 2017; Roberto, Johnson i Rauhaus, 2020; Esses, 2021). Slijedom navedenog, socijalna distanca i negativni stereotipi prema drugim skupinama uzrokovani su trima skupinama faktora: „(1) kulturnim prijenosom (obitelj, obrazovanje), (2) grupnom kategorizacijom (mi – oni) i (3) individualnim psihološkim karakteristikama (frustracija)” (Previšić, Hrvatić i Posavec, 2004, str. 107).

Veliku važnost ima socijalizacijski aspekt razvoja pojedinaca jer rana socijalizacija uvelike utječe na razvijanje predrasuda i stereotipa (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Važnost iskustava i doživljaja iz djetinjstva isticao je i sam Bogardus. Nudeći objašnjenja distance prema drugim/vanjskim grupama, Bogardus (1925) ističe kako su ista većinom povezana sa strahom – najčešći uzroci distance su tradicionalna uvjerenja i prihvaćanje javnog mišljenja, neugodna osobna iskustva iz djetinjstva te neugodna iskustva doživljena u vremenu odraslosti. Također, Bogardus ističe kako pojedinci često nevaljano generaliziraju djelovanja nekoliko članova grupe, koje su osobno susreli, na cijelu grupu.

Međutim, socijalna distanca ne manifestira se samo prema kulturološki i geografski udaljenim grupama, već postoji čak i kada nema geografske udaljenosti među pojedincima i grupama (Bogardus, 1925), odnosno u situacijama međusobnog suživota na određenom prostoru čemu su svakodnevno svjedoci oni koji su iskusili život u većim gradovima (metropolama) (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Simmel je početkom 20. stoljeća detektirao emocionalnu hladnoću, pristojnu nezainteresiranost i „blaziranost” stanovnika američkih metopola; život u gradu, unatoč smanjenoj fizičkoj udaljenosti među ljudima, može povećati njihovu socijalnu udaljenost (Bogardus, 1925). Na tom tragu, kao jedan od ključnih čimbenika koji determinira vrijednosti distance, Parriello i Donoghue (2013) ističu međusobnu sličnost grupa/pojedinaca ili barem percepciju iste. Svaki istraživač koji se bavi ispitivanjem stavova prema drugim grupama i njihovim članovima treba imati na umu Aristotelovu opservaciju kako ljudi vole i prihvaćaju „sebi slične – ljude svoje

rase, dobi (...) one s kojima su na istoj razini" (Roberts prema Parrillo i Donoghue, 2013, str. 599). Zaključno navodimo i tumačenja Allporta koji ističe kako kontakt među grupama može smanjiti predrasude, ali samo ako (1) grupe imaju jednak status, (2) dijele zajedničke ciljeve, (3) međusobno surađuju i ako (4) imaju beneficije i potporu autoriteta (Allport prema Parrillo i Donoghue, 2013).

Pitanje identiteta u suvremenim sociokulturnim okolnostima

S obzirom na sociopolitičke okolnosti u kojima se Europa trenutačno nalazi, rastu potrebe za dobivanjem odgovora i razumijevanjem jednog tako složenog društvenog fenomena kao što je socijalna distanca prema Drugom. Neizbježno vječno pitanje „tko sam ja?“ vodi nas do još dubljeg pitanja „čiji sam ja, čega sam dio, kome ja pripadam?“. Jer ne postoji identitet izvan odnosa. Ne možeš biti osoba, dakle netko, sam po sebi.

Spomenutom problemu moguće je pristupiti unutar (post)modernističkog pristupa identitetu:

Identiteti se stvaraju u društvima odnosno kulturama kojima ljudi pripadaju, a razmimoilaženja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama. (...) Dok jedni smatraju da je u tijeku opće kretanje od relativno stabilnih identiteta utemeljenih na klasi, rodu, etnicitetu i sl. prema razlomljenim (fragmentiranim) identitetima, drugi niječu da su klasa i rod prestali biti važan izvor identiteta. (Čolić i Špoljar Vržina, 2014, str. 64)

Nastavno na navedeno, Jenkins (2014, str. 18) ističe kako „pojam identiteta uključuje dva kriterija usporedbe među osobama ili stvarima: sličnost i razliku“. Identitet se najčešće odnosi na to što ljudi misle da jesu, tj. ono što je najvažnije što ih obilježava (Haralambos i Holborn, 2002), a može se shvatiti samo „kao proces ‚biti‘ ili ‚postajanja‘. Nečiji identitet – nečiji identiteti, zapravo, jer ono što jesmo uvijek je višedimenzionalno, jednina i množina – nikada nije konačna ili riješena stvar" (Jenkins, 2014, str. 18). S obzirom na navedeno, identitet se, dakle, povezuje s nacionalnom i etničkom pripadnošću, rodnom, klasom, dobi, iskustvom i sl. To je koncept koji se odnosi na pojedince, ali je povezan i s društvenim skupinama kojima ti pojedinci pripadaju i s kojima se identificiraju, stoga su i svi ljudski identiteti u stanovitom smislu društveni, odnosno kulturni identiteti (Jenkins, 2014).

Nadalje, za potrebe naše analize korisno nam je određenje identifikacije u odnosu prema socijalnoj distanci prema Drugom koju nudi Jenkins (2014):

- „Identitet” označava načine na koje se pojedinci i kolektivi razlikuju u svojim odnosima s Drugim pojedincima i zajednicama.
- „Identifikacija” je sustavno uspostavljanje značenja između pojedinaca, između kolektiviteta i između pojedinaca i kolektiviteta, između odnosa sličnosti i razlike.
- Uzeti – kako samo i mogu biti – zajedno, sličnost i razlika su dinamički principi identifikacije i nalaze se u srcu ljudskog svijeta. (str. 19)

Dakle, pitanje identiteta sastavni je i ključni dio sociokulturnog konteksta, stoga suvremena pitanja društva i kulture tako lako postaju visoko nabijena pitanja identiteta. Međutim, razmimoilaženja među sociolozima nastaju kad su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama i načini na koje se priroda društvenog identiteta s vremenom razvila (Haralambos i Holborn, 2002). Dakle, odnos između društva odnosno kulture i identiteta različiti pristupi vide različito. Neki pristupi gledaju na ovaj odnos između društva (kulture) i identiteta unutar prepoznatljivih određenja spola, seksualnosti, rase, klase i nacionalnosti, a prema nekima je važnost tih (pod) identiteta u padu, što je dovelo do novih oblika identifikacije i fragmentiranja suvremenog pojedinca (Hall, 2003). U svojim radovima vodeći britanski sociolog i teoretičar kulture Stuart Hall temeljito razrađuje pitanja identiteta (Hall, 1990, 1993, 1995, 2003, 2011); primjerice, u radu *Pitanje kulturnog identiteta* (Hall, 2003) razlikuje tri različite koncepcije i faze identiteta: identitet a) prosvjetiteljskog subjekta, (b) sociološkog subjekta i (c) postmodernog subjekta.

Prosvjetiteljski subjekt zasnivao se na konceptu identiteta jedinstvene ljudske osobe koja je imala sposobnost misliti svojom glavom. Pojedinaac je sebe smatrao drukčijim, racionalnim i odvojenim od drugih ljudi. Nije bio ograničen svojim položajem u društvu ili tradicionalnim uvjerenjima. To je bio „individualistički” koncept subjekta i „njego-va” identiteta u kojem su prosvjetiteljski subjekti uglavnom opisivani kao muški (Hall, 2003, str. 275).

S druge strane, ideja sociološkog subjekta u kontekstu iskustva čovjeka moderne industrijske civilizacije bila je odraz sve veće kompleksnosti i svijesti da subjektova unutarnja bit nije autonomna i samodostatna, nego se oblikuje odnosima s „drugima” („bližnjima”), koji subjektu posređuju vrijednosti, značenja i simbole, tj. kulturu u kojoj on ili ona žive (Hall, 2003, str. 275).

Mnogi sociolozi, socijalni psiholozi, teoretičari društva pa i neki filozofi već od prošlog stoljeća polaze od pretpostavke da je čovjek u osnovi društveno biće – što bi trebalo značiti da mu se cjelina života i on sam kao čovjek ozbi-

ljuje jedino u društvenim odnosima – i drže da kultura kao dio ili podsustav društva nema druge funkcije doli socijalizacije, podruštvljenja pojedinaca, njihova uvođenja u poredak i sklop društvenih normi, vrijednosti, ideologija itd. („društvene svijesti”). (Galović, 1996, str. 77)

Prema tom pogledu, identitet nastaje u interakciji između *sebstva* i društva prilikom čega pojedinci koji su socijalizirani u istoj (pod)kulturi slično interpretiraju određene socijalne situacije i slično se ponašaju, uz razlike koje su rezultat razlika u osobnom iskustvu i društvenom statusu.

Ova kompleksna cjelina ljudskih akcija, sposobnosti i navika koju zovemo kultura naučena je, a ne naslijeđena, društvena, a ne biološka. U tom smislu, premda se kultura može razmatrati kao neposredni produkt ljudskih akcija, ona je istovremeno, kao svojevrсно društveno naslijeđe, skup temeljnih uvjeta za odvijanje ljudskih aktivnosti. Prema Hallu (2003), G. H. Mead, C. H. Cooley i simbolički interakcionisti ključne su sociološke ličnosti koje su razradile ovaj „interaktivni” koncept identiteta i sebstva. Simbolički interakcionizam znanje razumijeva kao po sebi društveno, to jest istinito je samo ono znanje koje nastaje kroz simboličku interakciju. Najvažniji utjecaji Meadove teze su sljedeći: a) ljudi su pragmatični akteri, b) ljudi svoja ponašanja stalno trebaju usklađivati s ponašanjima drugih aktera, c) za razumijevanje ljudskog ponašanja ključna su značenja i simboli. Nadalje, činjenica da projiciramo *sebe* u te kulturne identitete, pri čemu internaliziramo njihova značenja i vrijednosti i činimo ih *dijelom sebe*, pomaže nam da uskladimo svoje subjektivne osjećaje s objektivnim mjestima koja zauzimamo u društvenom i kulturnom svijetu (Hall, 2003, str. 276).

U okviru simboličkog interakcionizma najvažniji su koncepti *pojam o sebi i definicija situacije*. Prema Turneru i Stetsu (2011), ljudi posjeduju određene univerzalne potrebe koje pokreću sve interakcije. Kao prvu navode potrebu za potvrđivanjem *sebstva*, a ljudska bića uvijek nastoje potvrditi sebstvo na trima razinama:

- (1) na razini transituacijskih, temeljnih osjećaja sebstva – tko ili što osoba percipira da ona jest,
- (2) na razini podidentiteta – tko je netko u općim tipovima situacija (npr. posla, doma, škole, zajednice, crkve),
- (3) na razini identiteta uloga – tko netko jest u određenom susretu. (str. 196)

Autori dalje nastavljaju kako je *potvrđivanje sebstva* najvažnija potreba. Kada odgovori drugih potvrde sebstvo na svakoj razini pojedinci doživljavaju pozitivne emocije. Kada drugi neku od razina ili sve razine ne potvrđuju pojedinci doživljavaju negativne emocije (Turner

i Stets, 2011, str. 195). Kod ljudi se također javlja i *potreba za grupnom inkluzijom* koja se odnosi na to da ljudi procjenjuju situacije prema vlastitoj uključenosti u postojeći tijek interakcije. Kada se osjećaju uključeno doživljavaju pozitivne emocije, a kada se osjećaju izostavljeno obuzimaju ih negativne emocije (Turner i Stets, 2011). *Potreba za povjerenjem* također je uvijek prisutna među ljudskim bićima. U svakoj situaciji pojedinci ispituju odgovore drugih, pokušavaju procijeniti jesu li iskreni u predstavljanju sebstva i situacije te odnose li se s poštovanjem. Kada su svi uvjeti realizirani, pojedinci doživljavaju pozitivne emocije. Kada potrebe za poštovanjem nisu ispunjene, doživjet će negativne emocije (Turner i Stets, 2011, str. 195). Kao posljednju, ali ne i manje važnu potrebu, Turner i Stets navode *potrebu za faktičnošću*. Ljudi u svakoj situaciji nastoje procijeniti da osoba i drugi u situaciji doživljavaju zajednički svijet, da je situacija upravo onakva kakvom se čini te da stvarnost koju obje osobe doživljavaju ima čvrstinu. Kada su navedeni uvjeti ostvareni, osoba ima dojam faktičnosti i osjeća pozitivne emocije. Ako uvjeti nisu ostvareni, pojedinci doživljavaju negativne emocije (Turner i Stets, 2011, str. 197).

Na taj način identitet djeluje kao most između društvenog i pojedinačnog. Posjedovanje određenog identiteta implicira internalizaciju određenih normi i vrijednosti koje ga prate. Zato drugi mogu predvidjeti njihovo ponašanje (Haralambos i Holborn, 2002). U vezi s tim, Hall (2003) će primijetiti da identitet stabilizira i subjekte i kulturne svjetove u kojima oni obitavaju te oboje čini recipročno unificiranijima i predvidljivijima.

Postmodernistički pristup sociokulturnom identitetu i Drugom

Što je postmoderna?

Iščitavajući tek dio od mnoštva knjiga i eseja napisanih o postmodernoj, mogu se izlučiti četiri stajališta:

1. postmoderna je mahom eklektički povratak povijesti i predmodernome;
2. ona je ishod, rezultat, krajnja konzekvencija, tj. dio moderne (to moderna možda i nije htjela, ali joj je bilo imanentno i povijesno se zbilo);
3. postmoderna je iz sebe i u sebi neformirana puka negacija moderne, koja živi od te negacije;
4. i, na kraju, ona je potpuni rez, razlaz s modernom i novim vijekom i jedno, doduše još mucavo, rađanje nove epohe. (Galović, 1996, str. 331)

U postmodernom dobu svjedoci smo brzih i nepovratnih pro-

mjena u kojima su procesi identificiranja, kroz koje se projiciramo u naše kulturne identitete postali otvoreniji, raznolikiji i problematičniji (Čolić i Špoljar Vržina, 2014). Prema Hallu (2003) suvremena društva sve više odlikuje postojanje fragmentiranih identiteta, a sve to proizvodi postmodernog subjekta koji ne posjeduje fiksni, suštinski ili trajni identitet. Modernost i promjene, novi društveni pokreti, politika identiteta, feminizam, moć kažnjavanja, nadzor i globalizacija postaju važni čimbenici u fragmentiranju identiteta (Haralambos i Holborn, 2002). Dakle, identitet je određen povijesno, a ne biološki, pa subjekt preuzima različite identitete u različitim trenucima, identitete koji nisu unificirani oko nikakvog suvislog sebstva. U skladu s postmodernom teorijom, identitet postaje decentriran, unutar nas postoje oprečni identiteti koji nas vuku u različitim smjerovima, pa se način na koji se identificiramo neprestano mijenja (Hall, 2003).

Na taj način suvremena društva sve više karakterizira postojanje tzv. fragmentiranih identiteta koji dovode do nesigurnosti i raznolikosti. Subjekt za kojeg se prije smatralo da ima unificirani, stabilni identitet postaje fragmentiran, sastavljen ne od jednog nego od nekoliko katkad oprečnih i nerazriješenih identiteta (Hall, 2003). Fragmentacija identiteta može poslužiti kao plodno tlo za distanciranje i zatvorenost prema nepripadnicima vlastite skupine (Hunsberger i Jackson, 2005).

Hall (2003), kako smo istaknuli, nalazi nekoliko razloga za ovu fragmentaciju identiteta. *Prvi razlog su modernost i promjene* kao proces redukcije, u kojem se „društvo” razjašnjava i izgrađuje na neke nove načine (Ferguson, 2006). Naime, razvoj suvremenog društva doveo je do brzih i nepovratnih promjena i ljudima je teško zadržati jedan i jedinstven osjećaj tko su. Sve to dovodi do dekadencije jedne epohe bez tradicije, revitalizacije sadašnjosti kroz rehabilitaciju prošlosti, ali i kontinuiteta novoga u modernističkom tijeku ili potpunom diskontinuitetu. Osjećaj zadovoljstva i samoostvarenja obično nestaju u tako širokom rasponu podražaja i zamjenjuju ih frustracija i tjeskoba. Oni su popraćeni strepnjom koja dovodi do osjećaja osobne i socijalne ugroženosti.

Razvoj medija isprepleten je s temeljnim procesima koji su oblikovali moderna društva, a koji uključuju probleme upravljanja, kontrole, koordinacije, javne potpore i stalne promjene obrazaca ponašanja u složenim društvima. Način proizvodnje i cirkulacije simboličkih formi u društvu stvarao je specifične kulturne transformacije i institucionalne strukture. Povijest medija nije povijest strojeva, već „povijest različitih načina na koje novi mediji oblikuju sustave moći i mreže društvenih odnosa” (Murdock, 1993, str. 523). Takva je povijest potrebna kako bi se razumjelo kako zamršena konstelacija platformi duboko utječe na naše iskustvo online

društvenosti. U kratkom su razdoblju usluge poput Instagrama, Facebooka, YouTubea i mnogih drugih duboko ušle u naše svakodnevne navike komunikacije i kreativne produkcije (van Dijck, 2013). U svijetu novih medija oglašivači često odlučuju što vidimo i radimo.

Drugi razlog vidi u novim društvenim pokretima koji se bave raznovrsnim pitanjima i identitetima (Hall, 2003). Na taj način, umjesto da se osjećaju dijelom jedne klase, identitet ljudi fragmentira se prema rodu, rasnim pitanjima, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, odnosu prema ekologiji itd. Dakle, u stvaranju fragmentiranih identiteta Hall ističe čimbenike, kao što su rasa i rod, a osnivanjem časopisa *New Left Review* uvodi teme imigracije i politika identiteta.

Ulazeći u područje kulturalnih studija, Hall misli da život nije samo ekonomski determiniran. Uvodeći studij popularne kulture kao važan element u razumijevanju politike identiteta, bavi se razlikama između skupina ljudi i mogućnostima pojedinaca da izraze te razlike. On ističe kako je važno da se čuju drukčiji glasovi, posebno glasovi marginaliziranih (potlačenih) skupina (Haralambos i Holborn, 2002). Kultura tako postaje kritično mjesto društvene akcije i intervencije u okviru čega je feminizam imao izravniji odnos s konceptualnim decentriranjem kartezijanskog i sociološkog subjekta (Hall, 2003).

Posljednji važan čimbenik u stvaranju fragmentiranih identiteta jest *proces globalizacije* pod kojim svijet nije toliko unificiran koliko je decentraliziran. Nastojeći preispitati neka od glavnih pitanja u vezi s globalizacijom i njezinim kulturnim, etničkim i identitetskim kontekstima, Hall (2003) spominje kako sve veća globalna međuzavisnost vodi k raspadu svih snažnih kulturnih identiteta. Navedeno proizvodi fragmentaciju kulturnih kodova, mnogostrukost stilova, naglasak na prolaznome, nestalnom, na razlikama i kulturnom pluralizmu, drugim riječima, ono što bi se moglo nazvati globalnom postmodernom. Naime, kulturni tijekovi i globalni konzumerizam između nacija stvaraju mogućnost „zajedničkih identiteta” – kao „potrošača” istih dobara, „klijenata” istih uslužnih djelatnosti, „publike” istih poruka i slika – između osoba koje su iznimno udaljene u prostoru i vremenu (Hall, 2003). Nastojeći preispitati društveni život koji postaje sve više posredovan globalnim marketingom, stilovima, slikama, međunarodnim putovanjima i globalno umreženim medijskim i komunikacijskim sustavima, pokazuje kako će identiteti postajati udaljeniji – izmješteni – od specifičnih vremena, mjesta, povijesti i tradicija i činit će se kao da „slobodno plutaju” (Hall, 2003).

S druge strane, treba imati na umu da globalizacija sadrži proturječne trendove. Moguće posljedice globalizacije jesu jačanje lokalnih

identiteta i proizvodnja novih identiteta (Giddens, 1999). Jedna od najvažnijih karakteristika današnjeg doba jest jačanje lokalnih identiteta, a koje je vidljivo u defenzivnim reakcijama članova dominantnih etničkih skupina koji osjećaju prijetnju zbog prisutnosti drugih kultura (Hall, 2003). Hall je bio uvjeren da postkolonijalni svijet treba biti oblikovan našim razumijevanjem razlike, prelaska i identiteta gdje globalizacija osporava i dislocira centrirane i „zatvorene” identitete nacionalnih kultura. Identitet je uvijek nedovršena konverzacija, a ona ima pluralizirajući utjecaj na identitete i proizvodi cijeli niz mogućnosti i položaja identifikacije i tako čini identitet više pozicionalnim, političkim, mnogostrukijim i raznolikijim, a manje fiksiranim i unificiranim. Odnos društvenog i individualnog pokazuje kako je opći utjecaj globalizacije i dalje proturječan. Jer dok neki identiteti teže uspostavljanju izgubljene čistoće ili vraćanju izgubljenog jedinstva i sigurnosti, drugi prihvataju da je identitet podložen igrama povijesti, politike, reprezentacije i različitosti i da vjerojatno nikad neće biti cjelovit ili „čist” (Hall, 2003).

Dakle, identitet je nešto oko čega se sukobi događaju i nešto čime se strategije guraju: on je i cilj i sredstvo u politici. Nije u pitanju samo klasifikacija pojedinaca, nego i klasifikacija populacija. S druge strane, sposobnost prisvajanja identiteta za sebe i pripisivanja identiteta drugima – pitanje je moći. Moć i politika ključne su za pitanja identiteta jer neke grupe imaju više moći uzimati identitete za sebe i pripisivati identitete drugima. Tako se identiteti stječu i raspodjeljuju unutar odnosa moći (Jenkins, 2003).

Ono što je mučilo generacije sociologa i drugih teoretičara jest – podvojenost društvene stvarnosti. Naime, jedna njezina percepcija (postmodernistička) naglašava kaos i nered i neograničenu zbrku naizgled jedinstvenih događaja. Iz te perspektive društvo je fluidno, a društveno ponašanje i odnosi nestabilni u neprestanom stanju mijene. Ljudska bića jedinstveni su pojedinci i raznolikost ljudskog iskustva je beskonačna.

Prema drugoj percepciji (modernističkoj) društvo je, unatoč površinskoj strci, uređeno. Društvene institucije postupno se mijenjaju, ali pokazuju i iznimnu stabilnost; postoje sličnosti između institucija iste vrste u svakom društvu. U bilo kojoj danoj situaciji ljudska će se bića ponašati na slične načine te je društveno djelovanje barem djelomično predvidljivo (Bradley, 2003).

Rasprava i zaključak

Modernistički pristupi identitetu uglavnom se zasnivaju na klasičnim sociološkim teorijama industrijskog i kapitalističkog razvoja. Pri tome se klasa, rod, rasa i dob prezentiraju kao trajne materijalno zasnovane strukture nejednakosti koje su integralni dijelovi konstrukcije društva. S druge strane, postmodernisti i poststrukturalisti vide ih kao diskurzivne konstrukte koji ovise o specifičnim kulturnim i povijesnim događajima koji oblikuju njihov kontekst. Zbog toga ih percipiraju kao fluidne i promjenjive. Oni ukazuju na društvene promjene i na načine na koje su one erodirale i destabilizirale dugotrajne odnose, stvarajući fragmentiranije i individualiziranije društvo. Bitna tema u svim varijantama postmodernističkog razmišljanja jest naglasak na različitosti i raznolikosti. Ono što posebno zaokuplja postmoderniste jest podjela unutar kategorija jednako kao i razlike između kategorija. Međutim, treba napomenuti da je u okviru modernističkih pristupa identitetu postojala svijest o unutarnjim podjelama i raznolikostima, ali se davala prednost traženju dubinskih potencijala za jedinstvo i otkrivanju kontinuiteta razvoja (Bradley, 2003). U teoriji stratifikacije to je dovelo do pretjerane zaokupljenosti klasom nauštrb drugih aspekata nejednakosti i društvene identifikacije.

Teoretičari postmodernizma ispravno su kritizirali jednostranost mnogih modernističkih pristupa. Međutim, zaokupljeni specifičnim i uvjetovanim, oni zanemaruju redovite i općenite obrasce. Prema tome, ni moderne ni postmoderne koncepcije identiteta same za sebe nisu primjerene ni zadovoljavajuće za razumijevanje socijalne distance prema Drugom. Iz toga proizlazi da su za analizu i razumijevanje kako složenih promjena u suvremenim društvima tako i kompleksnosti identiteta koji nastaju unutar njih i socijalne distance prema Drugom potrebni i modernistički i postmodernistički pristupi.

Pitanje koje nam se nameće na kraju dovodi u pitanje čovjekov (sociokulturni) identitet tj. njegovo „biti čovjek”. Žarište krize postao je čovjek i njegovo ontološko određenje, a ono generira sve ostale krize. Otuda toliko potrebna vizija koja se ne želi prepustiti kulturi kao ideologiji, bez suvremene spoznaje, kritičke svijesti i kreativnih potencijala. Hoćemo li kreirati sociokulturni identitet u kojem istina ne mora biti pravi odraz realnosti nego može odražavati subjektivnu realnost? Hoćemo li postati svijet bez dubine gdje materijalno postaje pokretač svega, gdje se ljudi otuđuju, zanemaruju vlastite emocije i dublje propitkivanje o svome postojanju? Tko određuje što određuje identitet pojedinca ili naroda?

Danas čovjekov identitet određuje niz čimbenika. U tom smislu određenje razlika i prijemora kao uzroka socijalne distance u razumijevanju sociokulturnog identiteta nije kao što nam se to na površni način čini isključivo pripadnost određenoj zajednici. Postmoderni doba, koje se nekritički slavi kao vrijeme u kojemu su sve veće mogućnosti kreiranja čovjekovih sloboda, postaje vrijeme porobljavanja čovjeka u kojemu se gube potrebe za pripadanjem, (samo)poštovanjem i ljubavlju. To pokazuje, ako želimo iskoraknuti iz prosvjetiteljske definicije identiteta, kako znanje koje osoba posjeduje zahtijeva cijenu opredjeljenja – pripadanja, jer inače to znanje ne dopire dalje od površnih dojmova.

U svemu tome bitno je uzeti u obzir i pitanja odnosa moći (i znanja) koja je kroz postmodernu teoriju ponajviše popularizirao jedan od istaknutijih autora svoga vremena, Michel Foucault (1977, 1980, 2002, 2010, 2012). Pitanja identiteta često su pitanja značenja, a značenja koja se daju nekom ili nečemu ovise o konceptualnim i pojmovnim alatima razumijevanja realnosti koja nas okružuje. Da bismo bili u mogućnosti adekvatno razumijevati svijet oko sebe, potrebno je, dakle, imati određena znanja i razvijene sposobnosti koje ipak nisu jednako dostupne svim društvenim akterima. Ipak, ni samo znanje ne omogućava nužno „slobodu identifikacije”, jer u suvremenom je društvu proizvodnja i oblikovanje potreba, želja i stavova uznapredovala kroničnom hiperinformiranošću i beskrajnim obrtajem proizvoda i informacija bez smisla i sadržaja. Nastupilo je doba praznine, kako to koncizno i domisljato objašnjava Lipovetsky (1987).

Koncept sociološkog subjekta u suvremenom je društvenom kontekstu ustrojen tako da se u društvenim odnosima, procesima i institucijama ne može više filozofijski razlučiti neku zasebnu bit ili ideju etičnosti, političnosti i pravnosti, što su već davno uočili tzv. teoretičari sistema, kibernetički teoretičari društva i funkcionalisti.

Nakon uvida u to kako se društvo u cijelosti i u svom unutrašnjem procesu stalno politizira ili normativizira, primjerenije je namjesto upita što je npr. politika pitati koja je društvena funkcija politike ili prava? Važno je uz to napomenuti da su u takvoj konstelaciji klasične ideje (ljepote, dobra, pravde...) postale vrijednostima koje više nemaju niti svoj zasebni bitak, nego se misle u funkciji društva (npr. u funkciji političkog legitimiranja). (Galović, 1996, str. 26)

Kada se na to pristane, ljudska se egzistencija preobražava u kazalište na čijim se daskama smjenjuju izvedbe pojedinačnih paradoksa o čemu nam govori koncept postmodernog subjekta. Oni pojedincu nameću život potrošnje radi potrošnje, uživanja radi uživanja, zabave radi zabave. Drugim riječima: je li ovo razdoblje ulaska u eru znanstveno-tehničko-radnog svijeta (iz čije vrtanje više nema izlaza) i beskonač-

no napredovanje (planetarno, kozmičko) ili je, naprotiv, ovo razdoblje urušavanja svega tradicionalno poznatog i usvojenog samo razmeđe, razdoblje, u kojem se priprema novi povijesni obrat, razmeđe u kojem se rađa nova epoha života, drugačijeg mišljenja i čovjekova pristupa svemu (Galović, 1996, str. 58)? Trebalo bi, stoga, puno više uzimati u obzir i razumijevati razlike u odnosima prema Drugom, kao i njima pripadajuće dimenzije samoodređenja i pripadanja.

Popis literature i izvora

- Bagić, D. i Šuljok, A. (2021). „Stavi masku i odmakni se” – istraživanje determinanti protektivnog ponašanja od bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, 59(219), 119-147. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.5>
- Bahns, A. J. (2017). Threat as justification of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(1), 52-74. <https://doi.org/10.1177/1368430215591042>
- Beeghly, E. (2015). What is a Stereotype? What is Stereotyping? *Hypatia*, 30(4), 675-691. <https://doi.org/10.1111/hypa.12170>
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Božić, S. (2021). Interaction Ritual Chains and Sustainability of Lockdowns, Quarantines, „Social Distancing” and Isolation during the COVID-19 Pandemic. *Sociologija i prostor*, 59(219), 13-34. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.1>
- Bradley, H. (2003). *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Čolić, S. i Špoljar Vržina, S. (2014). Neki modernistički i postmodernistički pristupi identitetu: razlike i prijepori. U M. Brekalo i sur. (ur.), *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti* (str. 64-77). Osijek: Odjel za kulturologiju, Sveučilište J. J. Strossmayer; Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Esses, V. M. (2021). Prejudice and Discrimination Toward Immigrants. *Annual Review of Psychology*, 72. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-080520-102803>
- Ferguson, H. (2006). *Phenomenological Sociology: Experience & Insight in Modern Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Fiske, S. T. (2015). Intergroup biases: a focus on stereotype content. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 3, 45-50. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.01.010>
- Fiske, S. T. i North, M. S. (2015). Chapter 24 - Measures of Stereotyping and Prejudice: Barometers of Bias. *Measures of Personality and So-*

- cial Psychological Constructs*, 684-718. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-386915-9.00024-3>
- Foucault, M. (1977)[1975]. *Discipline and Punish*. London: Allen Lane.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*. 1972-1977, ur. C. Gordon, Hemel Hempstead: Harvester Press.
- Foucault, M. (2002). *Power* (The Essential Works of Foucault, 1954-1984, vol. 3), ur. J. Faubion. London: Penguin.
- Foucault, M. (2010). *The Archeology of Knowledge and The Discourse on Language*. London and New York: Vintage Books [ed. orig. 1969, Gallimard].
- Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage.
- Galović, M. (1996). *Socijalna filozofija: društvenost i povijesnost čovjeka u razdoblju kraja moderne*. Zagreb: Demetra.
- Giddens, A. (1999). *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Gregurović, M. (2021). Integration Policies and Public Perceptions of Immigrants in Europe: ESS Meets MIPEX in the Aftermath of the European „Migration Crisis”. *Revija za sociologiju*, 51(3), 347-380. <https://doi.org/10.5613/rzs.51.3.2>
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. U J. Rutherford (ur.), *Identity*. London: Lawrence & Wishart.
- Hall, S. (1993). Cultural identity in question. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. (1995). Fantasy, identity, politics. U E. Carter, J. Donald i J. Squites (ur.), *Cultural Remix: Theories of Politics and the Popular*. London: Lawrence & Wishart.
- Hall, S. (2003). The Question of Cultural Identity. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and Its Futures* (str. 274-323). Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. (2011). Introduction: Who Needs Identity? U S. Hall i P. Du Gay (ur.) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.
- Haralambos, M. i Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Henjak, A. (2018). Migrantska kriza 2015. i determinante stavova birača. *Političke analize*, 9(36), 3-9.
- Hunsberger, B. i Jackson, L. M. (2005). Religion, Meaning, and Prejudice. *Journal of Social Issues*, 61(4), 807-826.
- Jenkins, R. (2003). *Social Identity*. London - New York: Routledge.
- Jenkins, R. (2014). *Social Identity, Fourth Edition*. London - New York: Routledge.

- Kardis, K., Valčo, M., Valčová, K. i Paľa, G. (2021). The Threat of Religious Fundamentalism and the European Immigration Crisis: Institutional Transfer and Social Reception. *Bogoslovska smotra*, 91(5), 1161-1192. <https://doi.org/10.53745/bs.91.5.11>
- Kudra Beroš, V. i Klempić Bogadi, S. (2020). Bibliografija radova o migracijama objavljenih u znanstvenim časopisima dostupnim na portalu Hrčak (2009. – 2019.). *Migracijske i etničke teme*, 36(1), 53-120. <https://doi.org/10.11567/met.36.1.3>
- Lazarević Radak, S. (2021). Authoritarianism, Conspiracy Theories and Covid 19 Pandemic in Serbia. *Thesis*, 10(2), 51-75. <https://hrcak.srce.hr/272788>
- Lipovetsky, G. (1987). *Doba praznine: ogledi o savremenom individualizmu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- López, D. G. (2021). A Phenomenological Approach to the Study of Social Distance. *Human Studies*, 44, 171-200. <https://doi.org/10.1007/s10746-021-09582-7>
- Malenica, K., Kovačević, V. i Kardum, G. (2019). Impact of Religious Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslims. *Religions*, 10(4), 1-18. <https://doi.org/10.3390/rel10040276>
- Mather, D. M., Jones, S. W. i Moats, S. (2017). Improving upon Bogardus: Creating a More Sensitive and Dynamic Social Distance Scale. *Survey Practice*, 10(4). <https://doi.org/10.29115/SP-2017-0026>
- Matić, V., Babić, S. i Vratanić, N. (2022). Utjecaj pandemije COVID-19 na mentalno zdravlje mladih; strategija suočavanja i moć samokontrole. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 18(57), 52-60. <https://hrcak.srce.hr/294439>
- Milardović, A. i Brčić Kuljiš, M. (2021). *Globalizacija migracija, anti-migrantske stranke i ksenofobija: Refleksije na europska društva i države 21. stoljeća*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Murdock, G. (1993). Communications and the constitution of modernity. *Media, Culture & Society*, 15(4), 521-539. <https://doi.org/10.1177/016344393015004>
- Nochaiwong, S., Ruengorn, C., Awiphan, R. i sur. (2021). COVID-19 Public Stigma Scale (COVID-PSS): development, validation, psychometric analysis and interpretation. *BMJ Open*, 11(11). <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-048241>
- Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2013). The National Social Distance Study: Ten Years Later. *Sociological Forum*, 28(3), 597-614. <https://doi.org/10.1111/sof.12039>

- Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2005). Updating the Bogardus social distance studies: a new national survey. *The Social Science Journal*, 42(2), 257–271. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2005.03.011>
- Perić Kaselj, M. (2022). *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Svezak III – Povijesni i suvremeni aspekti migracija*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Perić Kaselj, M. i Luchetti, M. F. (2021). *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Previšić, V., Hrvatić, N. i Posavec, K. (2004). Socijalna distanca prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama. *Pedagogijska istraživanja*, 1(1), 105–119.
- Roberto, K. J., Johnson, A. F. i Rauhaus, B. M. (2020). Stigmatization and prejudice during the COVID-19 pandemic. *Administrative Theory & Praxis*, 42(3), 364–378. <https://doi.org/10.1080/10841806.2020.1782128>
- Sarcinschi, A. (2020). Measures and consequences of managing Covid-19 pandemic: from physical distance to social distance. *Strategic Impact*, 2(75), 113–128.
- Shi, E., Platow, M. J., Bar-Tal, D., Augoustinos, M., Spears, R. i Van Rooy, D. (2024). Pandemic and prejudice: Revisiting Bogardus's social distance concept in a time of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations*, 27(2), 239–255. <https://doi.org/10.1177/13684302221133715>
- Turner, J. i Stets, J. (2011). *Sociologija emocija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk d.o.o.
- Tusini, S. (2022). A temporal perspective to empirically investigate the concept of social distance. *Quality and Quantity*, 56, 4421–4435. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01319-7>
- van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. New York, NY: Oxford University Press.

The question of socio-cultural identity and social distance towards the Other

In this paper, in the socio-cultural context of the (post)modern, the issues of newly formed identities are interpreted, due to which a social distance towards the Other arises. Sociocultural identities have different influences on the development of social distance and prejudice against minorities and others. These influences within the constant social transformations in a multicultural society, but also the wider social structure in which they occur, lead to the reconfiguration of (post)

modern identities. The theoretical part of the paper is interpreted within the (post)modernist approach of sociocultural identity, that is analyzed and understood within the complex changes in contemporary societies and the associated complexities of identity. This paper is a kind of attempt at a theoretical interpretation of the issue of sociocultural identity and social distance within the field of sociology of culture and social postmodern theory in exposing stereotypical understandings and prejudices towards Others in general.

Key words: sociocultural identity, social distance, other/Other, (post) modern, transdisciplinarity.

MISIONARSKO DJELOVANJE FRANJEVACA PROVINCIIJE SV. JERONIMA I NJIHOVA ULOGA U OČUVANJU HRVATSKOGA IDENTITETA MEĐU HRVATSKIM ISELJENICIMA U ARGENTINI

**Stipe Tadić
Vine Mihaljević**

Sažetak

U ovomu povijesno-analitičkom i teološko-pastoralnom radu istražuje se evangelizacijsko i misionarsko djelovanje franjevacu Provincije sv. Jeronima iz Zadra s ciljem očuvanja vjerskog i nacionalnog identiteta hrvatskih iseljenika u Argentinu. Franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra djelovali su na duhovnom i pastoralnom, karitativno-društvenom, odgojno-obrazovnom i kulturnom području. Odnosno, njihov znatan rad prepoznat je u misionarskom djelovanju, evangelizaciji i reevangelizaciji naših iseljenika u Argentinu čime su bitno pridonijeli očuvanju hrvatskoga katoličkog identiteta. U svom djelovanju franjevci su se suočavali s konkretnim problemima hrvatskog iseljeničtva kao što su kriza vjerskog i nacionalnog identiteta, nedostatak hrvatskih katoličkih svećenika, teška organizacija pastora na velikim prostranstvima Argentine, nedostatak financijskih sredstava, novo društveno okruženje, politička strujanja i različita razdoblja u kojima su hrvatski iseljenici dolazili u Argentinu. Sama nazočnost franjevacu s hrvatskim useljenicima u Argentini unijela je novi optimizam i otvorila nove perspektive u pogledu vjerskog i nacionalnog života. Izravnim susretima s hrvatskim iseljenicima franjevci su ih poučavali u vjeri i dijelili im svete sakramente, promicali marijansku pobožnost i organizirali hodočašća te naseljenima na prostranstvima Argentine donosili riječi evanđeoske utjehe. Franjevci su strpljivo gradili sakralne i odgojno-obrazovne ustanove (crkve, samostane, škole, zavode). Posebnu pozornost posvetili su pisanoj riječi kojom su promicali vjersku pouku i hrvatsku kulturu (folklor, pjesme i sl.) i zastupali su te promicali integraciju, a ne asimilaciju hrvatskih iseljenika u argentinsko društvo.

Cljučne riječi: Franjevačka provincija sv. Jeronima Zadar, misije, iseljeničtvo u Argentinu, vjerski i nacionalni identitet, integracija

Uvod

U uvodu donosimo tekst fra Bonifacija Perovića¹ koji govori o povezanosti sv. Franje i Hrvata te koji pokazuje povijesno, kulturno, društveno, duhovno i vjersko naslijeđe na temelju kojega razumijemo i odnos franjevacca Provincije sv. Jeronima iz Zadra i njihovo svjedočenje, naviještanje i evanđeosko poslanje među Hrvatima uopće, poglavito pak među hrvatskim iseljenicima katolicima u Argentini među kojima je i sam proveo turbulentno vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata od 1947. do 1968. godine.

Providnost je Božja htjela da sv. Franjo pohodi samo dvije zemlje izvan Italije, svoje domovine, da tim unaprijed posveti one zemlje koje će stoljećima biti franjevačke domovine, u kojima će njegovi sinovi proliti potoke krvi za Kraljevstvo Kristovo. Te dvije zemlje su Hrvatska i Sveta Zemlja, jedna i druga su ga vidjele, slušale njegovu riječ, i ta njegova riječ će se nastaviti po njegovim sinovima sve do današnjega dana. Hrvatska je tim, na neki način, posvećena od samoga asiškog Patrijarke, da bude zemlja franjevačkog apostolata. I uistinu ni jedan drugi svetac, niti ikoji velikan duha, nije nikad naišao na toliki odjek i nije izvršio tako zamašnu ulogu u hrvatskom narodu, niti je srastao s dušom hrvatskog naroda i toliko dobra učinio kao upravo on. Mogli bismo dakle bez pretjeranosti nazvati sv. Franju najhrvatskijim svecem. Bez pojave Franje Asiškoga i njegovih sinova na polovici hrvatskog teritorija katolička bi vjera bila ugušena, a hrvatsko ime izbrisano. Nije dakle, pretjerano, ako sv. Franju nazivamo najvećim dobročiniteljem Hrvatske. (Perović, 1953, str. 3, prema Fisković, 2010, str. 13)

Pastoralna i duhovna skrb Crkve o hrvatskim iseljenicima u Argentini na hrvatskom jeziku bitno je pridonijela očuvanju njihova društvenog i kulturnog identiteta. Naime, identitet pojedinca, pored drugih sastavnica, u bitnomu određuje i njegova vjera, njegovo pripadanje određenoj vjerničkoj zajednici. Kakvu ulogu imaju zadarski franjevci Provincije sv. Jeronima u očuvanju vjerskog i nacionalnog identiteta kod naših migranata u Argentini predmet je ovoga promišljanja. Franjevci slijede crkveni pastoralni nauk o migrantima koji se nalazi u crkvenim dokumentima o migracijama. U drugom dijelu teksta riječ

¹ Jedan je od najumnijih hrvatskih katoličkih mislilaca i domoljub, publicist zagovornik hrvatske pomirbe, zaboravljeni hrvatski intelektualac, jedan od pionira hrvatske sociologije i socijalnog nauka Katoličke Crkve, fra Bonifacije Perović rođen je 24. studenoga 1900. u Arbanasima kod Zadra. Na Katoličkom institutu u Parizu doktorirao je disertacijom „Radnička sredina i njezin ustroj“. U svibnju 1945. stigao je u Rim, zatim 1947. u Argentinu, a 1968. nastanio se u Bologni, gdje je umro 5. travnja 1979. (Glas koncila, br. 47, 2021). Bio je iznimno zainteresiran za društvena pitanja, pravedno uređenje društva i socijalni nauk Crkve i pomirbu Hrvata.

je o Franjevačkoj provinciji sv. Jeronima u Zadru te na kraju o misionarskom djelovanju franjevacu te Zadarske provincije u Argentini, odnosno o njihovoj duhovnoj, pastoralnoj i socijalnoj skrbi o hrvatskim migrantima i radnicima u Argentini. Franjevci Zadarske franjevačke provincije nisu slučajno izabrani za temu ovoga rada. Naime, oni su prvi od hrvatskih misionara stigli na tlo Argentine i započeli svoje plodno misionarsko djelovanje.

Brojni su uzroci zbog kojih su Hrvati katolici, mornari, poljodjelci, trgovci napustili hrvatske otoke, Jadransku obalu i Hrvatsku domovinu te se naselili u Argentinu. Je li riječ o redovitim ekonomskim migracijama (bolji život, sigurniji posao i sl.) ili o prisilnim migracijama (progonstvo, rat, sukobi, prirodne katastrofe i slično) ili o „izbjeglicama okoline” koji su bili prisiljeni napustiti vlastiti dom zbog uništenja i degradacije okoliša, prirode (ekologija) (Hinnawi, 1685; Jacobsen, 1988; Richmond, 1993., prema Graeme, 1999, str. 49) ili o nekim drugim migracijama, nije predmet ovoga rada.

Kratki pregled crkvenih dokumenata o migracijama

Katolička crkva, i sama s iskustvom progonstva, migrantima posvećuje posebnu duhovnu i pastoralnu skrb. Tema „Posebna skrb Crkve za iseljenike i njihov odnos prema kršćanstvu” bila je glavnim sadržajem izlaganja generalne zamjenice ravnatelja Međunarodne organizacije za migraciju (IOM), Narcise L. Escaler, na IV. svjetskom kongresu o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, koji je organiziralo Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika 1998. godine. Escaler je istaknula kako migracija može biti konstruktivna snaga za mir i razvoj kada je ispravno shvaćena i vođena, ali isto tako može uzrokovati nestabilnost i ksenofobiju. Potom je ustvrdila kako migrantima kada napuste svoju domovinu „Crkva s mnogim svojim institucijama igra glavnu ulogu u pomaganju pri rješavanju njihovih osnovnih potreba”, i apelira da Crkva to i dalje „nastavlja činiti”. Prihvatiti migrante sposobnost je prihvaćanja, a sposobnost ljudskog srca temelj je prihvaćanja migranata i njihova rasta, a za to je kršćanstvo stvoreno (Escaler, 1999, str. 36).

U 20. stoljeću mobilnost (migracije) postaje općim društvenim fenomenom te ga takvim prepoznaje i Katolička Crkva u svojim dokumentima o migracijama. Papa Leon XIII. krajem devetnaestog stoljeća (1887. godine) počeo je s izdavanjem dokumenata o pastoralnoj skrbi za katoličke iseljenike. Sustavnija pak briga za pripadnike Katoličke Crkve počela je 15. kolovoza 1912. kada je papa Pio X. motuproprijem *De Catholicorum in exteris regionibus emigratione, Cum omnes Catholi-*

cos odredio da se pri Svetoj konzistorijalnoj kongregaciji utemelji Ured za duhovnu skrb katoličkih iseljenika. U apostolskoj konstituciji *Exsul Familia* („Prognana Sveta Obitelj”) Katolička Crkva izložila je sustavno svoju duhovnu i pastoralnu i socijalnu skrb o migrantima.

U 20. stoljeću situacija u svijetu brzo se mijenja i od Crkve zahtijeva nove i cjelovitije odgovore za pastoral migranata. Nakon Drugoga vatikanskog sabora papa Pavao VI. 15. kolovoza 1969. godine u motupropriju *Pastoralis Migratorum Cura* obvezuje Kongregaciju biskupa da objavi nove smjernice za pastoral selilaca, ljudi u pokretu, što ona čini te objavljuje temeljni dokument pastoralne brige za selioce *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante (De pastorali migratorum cura)* od 22. kolovoza 1969. godine (Kongregacija za biskupe, 1969). Prema tom dokumentu donosimo određenje pojma „selilaca” i iznimnu važnost kulturne baštine i jezika migranata.

Prema navedenoj *Uputi*, Crkva određuje i pojam selilaca, migranata koji su „svi oni ljudi koji iz bilo kojega razloga izbjavaju izvan domovine i izvan vlastite etničke zajednice te im je zbog istinskih potreba nužna posebna skrb” (Kongregacija za biskupe, 1969, br. 15). Crkva svim migrantima pruža vjersku okrepu te priznaje i poštuje temeljna prava i dostojanstvo ljudske osobe te temelje duhovnog života, jer je čovjek glavni cilj univerzalne pastoralne brige Crkve. Potom Crkva u istoj *Uputi* posebice ističe pravo migranata na čuvanje materinskog jezika i vlastite duhovne baštine misli, tradicije i kulture. „Posvuda treba voditi računa o toj baštini, a potrebno je posvetiti posebnu pozornost materinskom jeziku migranata s pomoću kojega oni izražavaju mentalitet, oblike mišljenja i kulture i sam karakter svog duhovnog života.” (Kongregacija za biskupe, 1969, br. 11; Stanković, 1998, str. 39).

U pogledu glavnih dokumenata o migraciji koji su donijeli hrvatski biskupi, treba naglasiti kako je, sukladno propisima apostolske konstitucije *Exsul Familia* iz 1952., na dužnost prvog nacionalnog hrvatskog ravnatelja inozemne pastve imenovan dr. Vladimir Vince 1966. godine. On je utemeljio i ured Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu (*Directio nationalis operum pro migrationibus croatis*) u Rimu. Imenovanjem prvog ravnatelja hrvatske inozemne pastve, počelo je organizirano dušobrižništvo inozemnoga pastoralnog djelovanja, odnosno pastve za raseljene osobe, tj. migrante. Prema *Uputi o pastoralnoj brizi za migrante* hrvatska Biskupska konferencija 12. studenoga 1969. osnovala je Vijeće za hrvatsku migraciju sa sjedištem u Zagrebu čijim je predsjednikom imenovan pomoćni biskup zagrebački dr. Josip Lach, a tajnikom Vijeća imenovan je mons. Vladimir Stanković. Danas je Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu zajednički ured Hrvatske

biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine.

Kako je to istaknuo blagopokojni kardinal, zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić,

migracijska je pastva bio zahtjev savjesti, vjere i ljubavi da s iseljenim Hrvatima polaze i hrvatski svećenici iz domovine da budu s njima i za njih: prijatelji i braća te utočište i zaštita. Okupljajući ih kao zajednicu vjernika i služeći im svećeničkim služenjem, oni u njima spašavaju i razvijaju sve pozitivne vrijednosti vjerske i narodne baštine. Što je našem iseljenom čovjeku značila vjera, svećenička prisutnost i blizina, ostat će najvećim dijelom skriveno u srcima ljudi. (1980, str. 7)

Vjera se naime ubraja u bitne sastavnice identiteta: vjera i evanđelje žive u jeziku, kulturi i tradiciji čovjekove domovine, ističe Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (1999, str. 376).

Utemeljenje i razvoj Franjevačke provincije sv. Jeronima u Zadru

Franjevačka zadarska provincija sv. Jeronima² obuhvaća područje uz Jadransko more te otoke od Kotora do Rovinja. To je područje u prošlosti pripadalo Mletačkoj Republici. Prvotni joj je naziv bio *Provincia Sclavoniae*, Provincija Slavonije (Hrvatske), jer se ta provincija prostirala sve do Save na sjever. Sjeverna Hrvatska pripadala je mađarskoj franjevačkoj provinciji. Sveti Franjo bio je zaštitnikom prve hrvatske provincije (S. Seraphini), koja se od 1393. preimenuje u *Provincia Dalmatiae* čijim je zaštitnikom postao sv. Jeronim. Ta provincija, prema najstarijem popisu provincija i samostana Paulina Mlečanina oko 1340. godine, bila je podijeljena u četiri upravno i teritorijalno manje ustrojbene jedinice – kustodije³: dubrovačka, splitsko-zadarska, rapška i istarska.

Nastajanje Provincije sv. Jeronima povezano je uz posjete sv. Franje Jadranskoj obali 1212. i 1220. godine. Naime, 1212. sv. Franjo putovao je u Svetu Zemlju, ali je zbog *suprotnih vjetrova* bio prinuđen pristati na obalu „Sklavoniae”, odakle se ubrzo vratio u Italiju. Moguće

2 O povijesti Dubrovačke provincije, odnosno Zadarske provincije, pisali su brojni autori od franjevca Lovre Cekinića (+1752.) i njegovih „Povijesti i privilegijama Dubrovačke provincije” i „Kratke povijesti Dubrovačke provincije” do suvremenih autora fra Atanazija Matanića i njegove kratke povijesti Zadarske provincije u provincijskom Šematizmu; do Putovanje kroz povijest s fra Stankom Josipom Škuncom ili Povijest Dubrovačke provincije fra Josipa Sopte.

3 Kustodija je ustrojbeni jedinicu u franjevačkom redu, razinom niža od provincije. Zbog nedostatka duhovnih zvanja i Zadarska franjevačka provincija sv. Jeronima svedena je na kustodiju.

drugi Franjin dolazak na Jadransku obalu zbio se 1220. godine na povratku s drugog posjeta sv. Franje Svetoj Zemlji, na putu u Veneciju. Uobičajeno je da su lađe pristajale u naše hrvatske pomorske luke (Dubrovnik, Trogir, Zadar, Split, Pula), pa tako i lađa na kojoj je plovio i sveti Franjo. Imajući u vidu te činjenice, brojni primorski gradovi sačuvali su tradiciju kako je upravo franjevački samostan u njihovu gradu utemeljio sâm sv. Franjo, a među tim gradovima ističu se Dubrovnik, Trogir i Zadar.

Sama provincija Sklavoniae (Hrvatska) osnovana je između 1227. i 1232. godine. Sv. Franjo umro je 1226., a već 1228. svetim ga proglašava papa Grgur IX., a bulu o proglašenju svetim osim biskupima Istre, Dalmacije i Slavonije šalje i u franjevački samostan u Zadar (*ad conventum Iadrensem*). Na temelju te činjenice može se zaključiti, ističu povjesnici, kako je zadarski samostan već postao središtem franjevačke provincije kojoj su pripadale spomenute pokrajine u kojima nastaju brojni samostani (zajedno s onima u sjevernoj Albaniji) koji čine četiri navedene kustodije: dubrovačka, zadarsko-splitska, rapska i istarska.

U oslobođanju Dalmacije od Mlečana operacijama koje je vodio hrvatsko-ugarski kralj Ludovik, važnu ulogu imali su i zadarski franjevci kojima u „znak zahvalnosti 1358. godine u samostanu sv. Frane, u sakristiji crkve, potpisan je mir između Mlečana i kralja Ludovika kojim se Venecija zauvijek odriče Dalmacije od Drača do Kvarnera” (S. J. Škunca, 2011). Provincija, pak, svedena na uski pojas uz more i otoke nije se više zvala Provincija Sclavoniae (Hrvatska), nego je 1393. nazvana Provincija Dalmacija pod zaštitom sv. Jeronima.

Provincija se u 15. stoljeću sučeljava s velikom krizom koja se očitovala u krizi vjernog opsluživanja franjevačkih pravila koja je dovela do pokreta opservancije u Redu; zatim borba za samostane na moru između novoosnovane Bosanske vikarije i Dalmatinske provincije u kojoj su vlast imali konventualci, protivnici opservancije i na kraju osmanlijsko osvajanje Bosne 1463. godine, nakon kojega su puk i franjevci pronašli utočište u dalmatinskim krajevima i samostanima.

Imajući u vidu navedene razloge, Bosanska vikarija od svojih južnih samostana ustrojava Stonsku kustodiju, a od sjevernijih osniva Kustodiju sv. Jeronima sa sjedištem u samostanu sv. Jeronima na Ugljanu. Zadarski opservanti, koji su bili u samostanu sv. Križa na današnjoj Relji, zbog osmanlijske opasnosti, premješteni su u samostan sv. Frane u Zadar gdje je živjelo nekoliko konventualaca.

Nakon što su Osmanlije zauzeli Bosnu, dolazi 1464. do ujedinjenja Bosansko-dalmatinske provincije sa sjedištem u Zadru čiji je pro-

vincijalom postao talijanski franjevac koji je nakon tri godine službe bio za to da se ujedinjenje Bosansko-dalmatinske provincije ukine. Dubrovačka vikarija pravno se osamostaljuje 1484. godine. Treba napomenuti kako su osnivanje vikarije, redovničke upravne jedinice nakon što je papa Nikola IV. godine 1288. zabranio osnivati nove provincije, kojih je tada bilo 34 i taj ih je broj postojao sve do 1517. godine. Slijedom toga nastala je Bosanska vikarija (1340.), podjelama Reda nastaju Dalmatinska i Dubrovačka kustodija, potom vikarije te su 1517. postale provincijama. Pokušaj da se ujedine opservanti i konventualci, naime da se ujedine sva Mala braća nije uspio ni papi Leonu X. koji je 1517. godine na općem kapitulu Franjevačkog reda izabranom generalu opservanata predao pečat Reda, a konventualcima naredio da izaberu generalnog magistra.

Nakon podjele Reda, u 16. i 17. stoljeću Venecija je štitila primorske gradove od osmanlijske vlasti, a mletački Senat nadzirao je i potvrđivao državne i crkvene službe, a potvrđivao je i provincijale koji su svi bili Mlečani. Kada je Mletačka Republika od Osmanlija oslobođila Dalmatinsku Zagoru, oslobođeni samostani kojima su do tada upravljali franjevci Bosne Srebrene oduzeti su i ponuđeni su da njima upravlja Dalmatinska provincija, koja je to odbila uz obrazloženje različitosti mentaliteta i struktura pastoralnog rada. Tada se osniva nova provincija sv. Kaja 1735., koja je 1743. nazvana provincijom Presvetog Otkupitelja sa sjedištem u Sinju.

U drugoj polovici 18. stoljeća, u razdoblju prosvjetiteljstva, mletačke vlasti ukidaju nekoliko samostana i zbog uštede određuju točno koliko u pojedinom samostanu braće može živjeti, odnosno koliko provincija može imati redovničkih članova. Mletačke vlasti franjevcima nameću tzv. *numerus clausus*, ograničava broj fratarata. Dolaskom francuske vlasti (1806. – 1813.) ponovno se ukida nekoliko samostana, a nakon pobjede Austrije nad Francuskom, Austrija, pored toga što kontrolira izbor provincijala i uprave, zabranjuje franjevcima bilo kakve kontakte s vrhovnom vlasti Franjevačkog reda u Rimu.

Franjevačke provincije u 20. stoljeću

Franjevci – opservanti oblikovali su tijekom 15. stoljeća svoje dvije vikarije – zadarsku i dubrovačku, koje su godine 1517. proglašene „provincijama”, sa sjedištima u Zadru i Dubrovniku. Godine 1889. te dvije priobalne provincije sjedinjene su u današnju jedinstvenu „Provinciju sv. Jeronima” odlukom od 15. lipnja 1899. godine vrhovnog poglavara Franjevačkog reda fra Alojzija Lauera u kojoj je zapisano kako će ujedinjenje: „biti veoma korisno, štoviše, bit će potrebno za bolji fra-

njevački život, osobito za bolji i lakši odgoj mladeži” (Sopta, 2011, str. 56). Papa Leon XIII. ujedinjuje određene smjerove Franjevačkog reda i potiče spajanje manjih franjevačkih provincija. U tom kontekstu razmišljalo se i o ujedinjenju Dalmatinske (Zadar), Dubrovačke i Provincije Presvetog Otkupitelja (Sinj). Kako je navedeno, tada je 1899. godine Zadarska provincija sv. Jeronima, koja je imala 86 redovnika, ujedinjena s Dubrovačkom, koja je brojila 44 redovnika, u jednu, Franjevačku provinciju sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru.

Nakon Prvoga svjetskog rata zadarska provincija gubi samostane koji ostaju pod talijanskom upravom, a gubi i samostan sv. Frane u Zadru koji je uvijek bio administrativno, odgojno i kulturno središte zadarske provincije sv. Jeronima. U doba prve Jugoslavije, provincijalat je bio u Dubrovniku, a od 1926. godine na Poljudu u Splitu. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, provincija je oživjela nakon što je u svojim srednjim školama odgojila vlastiti podmladak u gimnaziji na Badiji, otočiću kod Korčule koji su komunističke vlasti konfiscirale, a tek demokratske Hrvatske vlasti ponovno vratile Provinciji, i u Dubrovniku. Nakon Drugoga svjetskog rata, provinciji su vraćeni samostani koji su bili pod talijanskom upravom (Zadar, Nerezine, Rovinj i Pazin). Sjedište provincije danas se nalazi u Zadru. Ne samo da se nisu zatvarali samostani (Ugljan, Pašman, Orebić, Ston i Pridvorje), što je bila početna ideja, nego se Provincija počela širiti prihvaćanjem zamolbe Biskupske konferencije Jugoslavije da se osnuje komisarijat u Argentini za pastoralnu skrb naših iseljenika. Naime, franjevci koji su 30-ih godina 20. stoljeća djelovali u Argentini među Hrvatima, nakon Drugoga svjetskog rata organizirani su u kustodiju Prečistog Srca Marijina, koja je od 1995. godine podređena ustanovama Provinciji i Misiji Pohoda Blažene Djevice Marije u Crnoj Gori.

Ovaj sažeti panoramski prikaz velikim nas koracima vodi „milosti susreta”⁴ s franjevcima Zadarske provincije sv. Jeronima, „svetih i svijetlih franjevačkih tragova na hrvatskoj obali”. Tako, naime, piše fra Bernardin Škunca (2011, str. 59), čiji nas tragovi vode do milosti njihova poslanja i svjedočenja evanđeoske riječi koji su prvi od hrvatskih misionara navijestili Hrvatima katolicima migrantima u Argentini.

4 Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima (I. Fisković, ur.), Zagreb, 2010, Galerija Klovićevi dvori.

Migracija Hrvata u Argentinu i franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra

U sljedećem tekstu riječ je o djelovanju hrvatskih franjevaca sv. Jeronima iz Zadra u Argentini (Stanković, 1980, str. 126–130; Perović, 1980, str. 192–193; Stanković, 1986, str. 83, 1998, str. 31). Naime, kako smo spomenuli, prvi iseljenici s Jadranske obale i otoka bili su hrvatski mornari, poljodjelci i trgovci koji su putovali po čitavome svijetu i naseljavali se, između ostalih mjesta, i u Argentinu⁵. Brojna migracija Hrvata u Argentinu dogodila se krajem 19., početkom 20. stoljeća, ponajprije otočana u 19 stoljeću, zatim nakon Prvoga svjetskog rata ekonomske emigracije te političke emigracije nakon Drugoga svjetskog rata. Hrvatski useljenici nisu poznavali jezika ni kulture zemlje useljenja i teško su uspostavljali kontakte i s mjesnom župnom zajednicom. Tako se prva generacija hrvatskih iseljenika u Argentinu posve asimilirala, integrirala u društvo pri čemu je izgubila i vjersko pripadanje Katoličkoj crkvi. Ta integracija u argentinsko društvo prouzročila je pojavu vjerskog indiferentizma, tj. njihovu nebrigu za vjeru, koja je, prema povjesniku Ljubomiru Antiću, teško objašnjiva imajući u vidu kako su te obitelji potjecale iz tradicionalnih katoličkih obitelji. Isti autor ističe kako „smo pomnim istraživanjem ustanovili da je do prvog svjetskog rata među Hrvatima boravio samo jedan svećenik – Ivo Sangaletti” (Antić, 2002, str. 253). Uz asimilaciju, glavni razlozi za vjerski indiferentizam ponajprije su nedostatak hrvatskih svećenika na jeziku useljenika, zatim nepremostivost velike međusobne udaljenosti hrvatskih useljenika na prostranstvima Argentine, nedostatak sredstava i nova sredina. Uz navedeno, tridesetih godina prošloga stoljeća vođena je politička propaganda protiv pastoralnog rada hrvatskih svećenika, a između 1939. i 1945. godine, ističe Ivo Perović, u hrvatskoj zajednici došlo je i do podjele, što je imalo negativne posljedice za vjerski život hrvatskih useljenika (Perović, 1980, str. 192). Sve navedeno zorno je pokazivalo veliku potrebu za hrvatskim svećenikom koji bi se pastoralno brinuo za naše iseljenike na hrvatskom jeziku. Crkva u domovini prepoznala je kako je prijeko potreban katolički svećenik, Hrvat, koji će duhovno, pastoralno i socijalno skrbiti o našim iseljenicima. U tom smislu, hrvatski biskupi obratili su se redovničkim poglavarima hrvatskih

5 Prema argentinskom zakonu useljenik je „svaki inozemac, nadničar, obrtnik, ratar ili pripadnik bilo kakve profesije koji je mlađi od 60 godina i provjeren svjedodžbom o svojoj neporočnosti i svojim kvalifikacijama, a stigne u Argentinu na parobrodu kao putnik drugoga ili trećeg razreda u namjeri da se ondje nastani, ili kojemu je država platila prijevoz” (Čizmić, 1998, str. 135).

redovničkih zajednica postoji li netko od redovnika njihovih zajednica koji bi se posvetio pastoralnoj skrbi naših iseljenika u Argentini. Na poziv hrvatskih biskupa, pozitivno je odgovorila Franjevačka provincija sv. Jeronima u Zadru. I, nakon prikupljenih potrebnih dopusnica i putnih isprava, „prvi hrvatski misionar, koji je otputovao u Argentinu, na poziv tadašnjih naših biskupa, bio je o. Leonardo Rusković. Došao je u Argentinu 27. lipnja 1929.” (Matanić, 1962, str. 81–82; Perović, 1980, str. 192; Antić, 2002, str. 253; Perić Kaselj, 2014, str. 282). O. Rusković bio je članom Franjevačke provincije sv. Jeronima u Zadru. Bio je to velik dan za hrvatske katoličke iseljenike koji su ga *dočekali sa suzama radosnicama*. Argentina je udomila najviše hrvatskih doseljenika u Južnu Ameriku, „a njezin glavni grad Buenos Aires bio je prvo mjesto na koje je kročila mnoga hrvatska noga na svom putu po prostranstvima Južne Amerike” (Antić, 2002, str. 157).

O. Leonardo Rusković smjestio se kod tamošnjih argentinskih franjevaca u gradu Buenos Airesu. Po dolasku posvetio se vrlo zahtjevnom pastoralnom djelovanju. Ponajprije, kao pastir stada, tražio je raštrkano stado po prostranstvima Argentine okupljajući ih na euharistijsko slavljenje sv. mise za koje je morao nužno pronaći primjeren prostor. Propovijedao im je radosnu vijest Evanđelja. Sakramentalno je uređivao brakove, krstio djecu, ispovijedao, vjenčavao, vodio pokope. Tako je stvorio nacionalnu zajednicu vjernika hrvatskih katoličkih iseljenika u Argentinu u kojoj se 1934. godine u Buenos Airesu održavao Međunarodni euharistijski kongres. Svojim pastoralnim i duhovnim djelovanjem, o. Leonardo Rusković obnavlja napuštenu vjersku praksu, oživljava katoličku vjeru (euharistijska slavlja itd.) i budi nacionalni ponos pripadanja iseljenika hrvatskoj zajednici. Franjevci provincije sv. Jeronima vrše funkciju služenja hrvatskim iseljenicima u Argentini u svrhu obnavljanja i očuvanja vjerskog i nacionalnog identiteta. Hrvatski franjevci okupljaju, pastoriziraju hrvatske migrante, evangeliziraju i reevangeliziraju, kako one ekonomske tako i političke.

Na zamolbu fra Leonarda Ruskovića u Argentinu su doputovale časne sestre (Perović, 1980, str. 192; Antić, 2002, str. 253) koje su pomagale u pastoralnom i karitativnom djelovanju ocu Leonardu i kasnijim misionarima. Riječ je o školskim sestrama franjevkama koje dolaze u Argentinu 1931., Milosrdnicama sv. Vinka Paulskoga koje dolaze 1934., Kćerima milosrđa iz Blata na Korčuli koje su doputovale 1936. i Franjevkama Bezgrešnog začeća koje su došle 1938. godine.

Zbog pastoralnih razloga otac Leonardo tražio je od svoje provincije „pojačanje”. Tek gotovo jedno desetljeće kasnije, 1938. dolazi franjevac Blaž Štefanić koji pokreće vjerski časopis „Život” (Perović,

1980, str. 192; Stanković, 1980, str. 128) i osniva „Hrvatsku katoličku zajednicu” u Argentini. Godine 1939. dolaze još dvojica franjevaca Rafael Capurso i Gabrijel Arko te drugi nakon Drugoga svjetskog rata za vrijeme kojega su prekinute sve veze s domovinom do njegova završetka 1945. Nakon što su ustanovili malu redovničku zajednicu hrvatskih franjevaca, napustili su samostan argentinskih franjevaca. Postali su samostalni te župnik iz Ciudadele o. Augustin Elizalde daje kapelu Sv. Križa u José Ingenierosu gdje se uz brojne poteškoće mala hrvatska franjevačka zajednica useljava 1. travnja 1940. godine ili kako piše Matanić nastanili su se u „idealnom franjevačkom siromaštvu” (Matanić, 1962, str. 82). Mala franjevačka zajednica aktivno pastoralno djeluje te je osnovala novu misiju u provinciji Santa Fe.

Potrebno je napomenuti da su hrvatski civili i vojnici koji su preživjeli tragediju Bleiburga prešli u Austriju i Italiju gdje su stvarani izbjeglički logori. Zauzimanjem o. Blaža Štefanića (Perinić, 1998, str. 277) i uz dogovor s predsjednikom Argentine Juanom Domingom Perónom posredstvom njegove supruge Evite Perón, Argentina je primila desetke tisuća Hrvata iz ovih izbjegličkih logora. Kako bi ih Argentina primila, morao je o. Blaž dokazati da ti ljudi nisu komunisti i da ne predstavljaju nikakvu opasnost za stabilnost države. Iseljenici su besplatno dolazili u Argentinu preko Internacionalne organizacije za migrante. Ulaz Hrvata u Argentinu koordiniran je s pomoću popisa koje su vodili posebni odbori, a o. Blaž pomagao im je oko smještaja, nalaženja posla te ih tako spašavao od brze asimilacije.

Pastoralni, organizacijski i humanitarni vidovi djelovanja zadarskih franjevaca za migrante u Argentini

S civilima u Argentinu pristigli su i brojni hrvatski svećenici, a prvi franjevci nakon rata došli su 1946. godine. Dolascima drugih franjevaca u Argentinu, o. Rafael Capurso predlaže osnivanje vlastitog Komesarijata hrvatskih franjevaca u Argentini. Tu je ideju podržala generalna franjevačka uprava u Rimu, pa general reda 17. ožujka 1947. osniva Komesarijat Prečistog Srca Marijina ili Komesarijat hrvatskih franjevaca u Argentini. Prvi imenovani komesar je o. Stjepan Rade, a 1954. dobiva status kustodije.

Kapela Sv. Križa postala je župom 9. studenoga 1949. i dolaskom brojnih hrvatskih useljenika postala je tijesna za euharistijska okupljanja. Stoga su franjevci izgradili novu crkvu i samostan. Povećanjem broja svećenika, bolje je organiziran duhovni, karitativni, pastoralni i socijalni rad: redovito se govore mise na hrvatskome jeziku, blagosliv-

ljaju kuće, posjećuju se bolesnici, vode sprovodi i slično. O. Lino Pedišić osniva Hrvatski Caritas, a članice nacionalne dobrotvorne organizacije Irena Javor pomažu u njegovu radu. Ovdje, uz drugi pastoralni rad, ističemo i franjevačko služenje siromašnima u monoblokovima blizu centra franjevačke župe u José Ingenieros.

Posebno sadržajno i aktivno djelovanje franjevacu prepoznato je u hrvatskim duhovnim središtima. Naime, fra Lino Pedišić, tajnik Vijeća Biskupske konferencije Argentine za migracije i dugogodišnji ugledni član Upravnog odbora Međunarodnoga katoličkog povjerenstva za migracije sa sjedištem u Ženevi te uz pomoć i suradnju fra Marijana Zlovečere izgradio je 1976. godine prvo hrvatsko vjersko, pastoralno i kulturno središte nazvano „Sveti Nikola Tavelić” na Avenidi Tejaru (Stanković, 1980, str. 130; Perović, 1980, str. 193). Ovaj je centar i danas glavno središte hrvatskih okupljanja u Buenos Airesu. U drugom dijelu Buenos Airesa, u San Justu bila je također brojna grupa Hrvata koja se okupljala i koja je imala svoje društveno i kulturno središte. I tu su hrvatski franjevci, a posebice zalaganjem fra Josipa Peranića, otvorili 1989. hrvatsko vjersko središte „Sveti Leopold Mandić” koje postaje žarištem duhovnog, pastoralnog života hrvatskih useljenika gdje se osim vjerskih potreba njeguje materinski jezik, uči nacionalna povijest i kultura svog naroda. Napomenimo kako je u gradu San Blas, smještenom na jugozapadu provincije Buenos Aires, na franjevačkom zemljištu Stella Maris, fra Stjepan Gregov izgradio duhovno, pastoralno, kulturno i turističko središte koje obuhvaća crkvicu Svetog Franje Asiškog, kapelu Stella Maris, zatim spavaonice, bungalove, biblioteku. Fra Stjepan je 2012. pokopan na zemljištu Stella Maris te je po njemu i jedna četvrt s 20 stanova u gradu San Blas dobila ime.

Naime, hrvatski emigranti – „Bleiburg živih” – (Latković, 1998, str. 135) pisanom su riječju živi svjedoci žrtve i čežnje za slobodnom domovinom Hrvatskom. Oni su razvili raznovrstan društveni, kulturni, gospodarski i rekreacijski život, o čemu svjedoči postojanje preko 50 različitih društava i ustanova (Perić Kaselj, 2014, str. 283).

Kultura pisane riječi u pastoralu, odgojno-obrazovnom sustavu i hrvatskoj kulturi

Hrvatski franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra prepoznali su vrijednost medija društvene komunikacije, a na poseban način i pisane riječi u svrhu navještenja Evandjelja, kateheze i religijskog odgoja i obrazovanja, posebice kada se ima u vidu pastoral naših iseljenika koji se nalaze na nepreglednim prostranstvima Argentine do kojih je vrlo teško doći. Jedan od načina svakako je i tiskanje župnog listića s glav-

nim župnim obavijestima. Tako u početku dolaska u Argentinu o. Blaž Štefanić objavljuje župni list „Život“, zatim velikom zaslugom o. Paške Andrića franjevci pokreću novine „Glas sv. Antuna“ u kojemu objavljuju hrvatski katolički intelektualci (kao Ivo Lendić, Ivo Bogdan) i periodično izlazi do 1956. godine. Nakon desetljeća o. Lino pokreće novine periodični vjerski list „Ognjište“.

Navedeni listovi koje su objavljivali hrvatski franjevci služili su za župne informacije, za naviještanje, katehezu s jedne strane, ali i čuvanje i izgradnja nacionalne svijesti naših ljudi s druge strane, kako bi se znali oduprijeti snažnoj komunističkoj propagandi o idiličnom životu u bivšoj Jugoslaviji u „životu bratstva i jedinstva“. Nažalost, brojni nisu prepoznali komunističku zamku i slatkorječivu propagandu, te su se vratili i (p)ostali razočaranima.

Glede zauzimanja Katoličke Crkve za useljenike u Argentinu, Antić donosi mišljenje Marka Sinovčića o predratnim i poslijeratnim vremenima (Drugoga svjetskog rata):

Hrvatska crkva, u ona vremena, nije pokazivala osobite brige za naše emigrante. Možda je mislila: latinski tamo, latinski ovdje, pa će se nekako snaći. Zaboravljala je da je, što se liturgijskog jezika tiče, većina naših emigranata potjecala iz glagoljaških župa. Zato je u Argentinu prvi svećenik došao tek 27. 6. 1929., kada su drač i korov bili već duboko uvriježeni. Uza sve to, prvi hrvatski misionari bili su lijepo i toplo primljeni.

Nadalje Antić donosi:

Sve je to dobro išlo dok je hrvatska svijest našega useljenika bila na visini. No, kada je njegovo nacionalno uvjerenje, kako smo vidjeli, došlo u krizu, nizbrdo je počelo ići i njegovo zanimanje za vjerska pitanja tako da je religiozna praksa bila svedena, u Buenos Airesu i okolici, na nedjeljnu misu u jednoj sobi kod naših sestara milosrdnica na Dock Sudu ili jedanput mjesечно u crkvi sv. Roka, pokrajnjoj kapeli bazilike sv. Frane u središtu grada. (Antić, 2002, str. 254–255)

Hrvatski svećenici u svojim su tiskovinama posebnu pozornost posvetili stvaranju vjerske i nacionalne svijesti. Srednjoškolcima i studentima vjersku pouku predavao je otac Bonifacije Perović, ugledni sociolog, koji je napisao više znanstvenih radova i nekoliko vrijednih knjiga od kojih izdvajamo dvije: *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu i Hrvatski katolički pokret*. O. Blaž Štefanić obilazio je naše iseljenike u Južnoj Americi kojima je pružao vjersku utjehu te je razobličavao iluzije o komunizmu o čemu pak svjedoči njegova knjiga *Komunizam bez maske*.

Franjevci provincije sv. Jeronima su, osim u novinama i časopisima, poučavali i odgajali naše iseljenike i izdavanjem knjiga s vjerskim i nacionalnim sadržajem. Prvi hrvatski franjevac Provincije sv. Jeronima

iz Zadra o. Leonardo Rusković promicao je posebice pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji, a u tu je svrhu napisao i knjigu *Las apariciones de la Santísima Virgen María en Fátima*. Svakako treba spomenuti i plodonosna znanstvenika hrvatskoga franjevca fra Blaža Štefanića koji je objavio više djela kao na primjer *Comunismo sin máscara* čije je prvo izdanje posvetio argentinskom predsjedniku generalu Perónu u znak zahvalnosti što je primio hrvatske useljenike u Argentinu. O. Blaž napisao je još *Plan anticomunista nacional* te je utemeljio „Liga anticomunista de los pueblos oprimidos“.

O. Blaž dao je jamstvo za dolazak u Argentinu preko stotinu ratne siročadi i za njih je, uz velike poteškoće, izgradio „Dječji dom“ (*Hogar S. Antoni*), a u Chovetu su hrvatski franjevci sagradili crkvu sv. Antuna sa zvonikom s kockastim hrvatskim grbom, sa škropionicama u crkvi s hrvatskim ukrasima koje su izgradili i poklonili Hrvati iz Córdoba.

Napomenimo kako u (post)moderni nastaju hrvatske migrantske virtualne zajednice koje su određene prostorom, zajednicom i identitetom (Perić Kaselj, 2014). Pored etničkog/nacionalnog, kod tih zajednica ističe se i religijska sastavnica koja se povezuje uz katoličanstvo i s njim se i poistovjećuje pri čemu žive i svjedoče svoju vjeru različitim vjerskim praksama kao što su pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji, hodočašća, virtualno praćenje svete mise iz domovine i slično (usp. Perić Kaselj, 2014).

Neki vidovi odgojno-obrazovnog sustava i poduzetničke inicijative u Argentini franjevaca iz Zadarske provincije

Hrvatski franjevci Provincije sv. Jeronima, u dugogodišnjoj skrbi za hrvatske iseljenike u Argentinu, brinuli su se i za vlastiti pomladak. U tom pogledu gradili su zavod u predgrađu Buenos Airesa. Franjevci su kupili jedno staro imanje u Hurlinghamu 1959. godine na kojemu su izgradili zavod za čije je potrebe dozvole ishodio franjevac o. Urban Štefanić uz pomoć o. Joze Tibljaša. Zauzimanjem o. Urbana, zavod je započeo s radom 6. ožujka 1961. godine. Kako nas je tih godina napustio i preselio se u vječnost bl. Alojzije Stepinac, zavod je upravo po njemu i nazvan „Zavod kardinala Stepinca“. Škola je bila s pravom javnosti, priskrbila je sve potrebne crkvene i državne dozvole i imala je u prvoj godini 170 učenika. Otvorena je srednja trgovačka škola za mušku djecu 1964., a za djevojke 1969. godine. U Zavodu se subotom održavala hrvatska Mala škola, učili hrvatski plesovi i pjesme, održavali piknici hrvatskih obitelji, a tu je izlagao i poznati hrvatski slikar Žarko Šimat. U nastojanju da franjevci odgoje domaći podmladak, uz brojne kandidate, samo su trojica zaređena za svećenike: o. Stjepan Gregov, stariji

brat hrvatskoga franjevca iste provincije nedavno preminulog umjetnika kipara Joakima Gregova, kao i dvojica braće čiji su roditelji uspjeli pobjeći pred partizanima s Bleiburga, o. Jordan i o. Berislav Ostojić.

Pored objavljivanja pisane riječi novina, časopisa i knjiga, franjevci su razvijali i sustav socijalne skrbi. Također su se bavili pčelarstvom i proizvodnjom lijekova i pčelinjih proizvoda, a što je na tragu duge provincijske tradicije da su se redovnici Provincije sv. Jeronima bavili pružanjem ljekovitih biljaka i plodova koje su prerađivali kao lijekove. Prisjetimo se samo da je Ljekarna Male braće u Dubrovniku iz 14. stoljeća jedna od najstarijih u Europi koja i danas radi i rabi stare franjevačke recepte, a vjerojatno je i najstarija po svom neprekidnom radu.

U zadrugarstvu se posebno isticao o. Jozo Tibljaš koji se posvetio pčelarstvu, a nakon njegove smrti taj obrt nastavio je o. Paško Andrić. On je razvio medicinsku proizvodnju meda i utemeljio tvrtku Melifer koja i danas djeluje. Putovao je Argentinom šireći svoju medicinu na bazi meda. Franjevci su od prerade meda u medicinske svrhe imali znatne prihode kojima su obnavljali svoj zavod te gradili nove centre, dvorane i crkve, a pomagali su i vjerskim središtima Sv. Nikole Tavelića i Sv. Leopolda Mandića, potom matičnoj kući u Zadru pri izgradnji na primjer velebne crkve i novog samostana sv. Nikole u Rijeci.

Potkraj prošloga stoljeća, postavlja se pitanje o budućnosti hrvatskih franjevaca u Argentini koji nisu mogli osnivati nacionalne župe čemu se protivila domaća Crkva. Hrvatski svećenici prate hrvatske iseljenike u mjestima u koja se naseljavaju, poučavaju ih hrvatskom jeziku, u katoličkoj vjeri, kulturi da ne zaborave i da se integriraju u postojeće župne zajednice. Slavili su svete mise, navještaj Evanđelja, gradili su male škole, domove i organizirali nacionalna društva. I nakon brzih društvenih promjena, generalna uprava Franjevačkog reda pokreće inicijativu da se male franjevačke zajednice na jednom geografskom ili nacionalnom prostoru ujedine. U Argentini bile su to talijanska, španjolska, poljska i hrvatska kustodija sa središtem u José Ingenierosu. Prije ujedinjenja kustodija u novu provinciju, general Reda već je ranije odgajao novi franjevački podmladak u jednom sjemeništu, u jednom središtu novicijat, a u jednom središtu filozofsko-teološki studij. Međutim, 26. listopada 1989. ukinute su sve franjevačke kustodije nacionalnog obilježja i utemeljena treća argentinska provincija: vice-provincija sv. Franje Solanskog sa središtem u Rio Cuarto, u provinciji Córdoba. Od tada prestaje postojati i hrvatska kustodija Prečistog Srca Marijina. U novim okolnostima, ustrajnošću provincijala o. Alfonsa Orlića u Argentini je ostalo nekoliko hrvatskih svećenika koji rade samo za Hrvate i to u dva vjerska središta: Sv. Nikole Tavelića i Sv. Leopolda Mandića.

Zaključak

Iz svega navedenog jasno je kako su franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra djelovali u važnim područjima u očuvanju hrvatskoga katoličkog identiteta. Ponajprije djelovanjem na duhovnom i pastoralnom, karitativno-socijalnom te obrazovnom i kulturnom području. Naime, njihov znatan rad prepoznat je u reevangelizaciji i evangelizaciji naših iseljenika u Argentini. Imajući u vidu konkretne probleme hrvatskog iseljenništva kao što su kriza vjerskog i nacionalnog identiteta, nedostatak hrvatskih katoličkih svećenika, teška organizacija pastoralna na velikim prostranstvima Argentine, nedostatak sredstava, novo okruženje, politička strujanja i različita razdoblja u kojima su hrvatski iseljenici dolazili u Argentinu, franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra odgovorili su ponajprije svojim pastoralnim radom, a potom i velikom zauzetošću na kulturnom, *nacionalnom*, *identitetskom*, prosvjetiteljskom i društvenom planu, i rješavali teškoće i probleme s kojima su se hrvatski iseljenici suočavali. Sama nazočnost franjevacu unijela je novi optimizam i ozračje novih perspektiva u pogledu vjerskog i nacionalnog života. Izravnim susretima s hrvatskim iseljenicima franjevci su ih poučavali u vjeri; dugim putovanjima prostranstvima Argentine donosili su hrvatskim iseljenicima riječi utjehe; strpljivo su gradili crkvu i samostan; promicali marijansku pobožnost i organizirali hodočašća; gradili škole, zavode; objavljivali pisanu riječ o vjeri i hrvatskoj kulturi; organizirali nacionalne susrete hrvatskoga folklora, plesova, pjesme i promicali umjesto asimilacije integraciju hrvatskih iseljenika u argentinsko društvo. Jednostavno rečeno, ono što nazivamo *hrvatskim identitetom* u Argentini nemoguće je odijeliti od Boga, Crkve i franjevačkog misionarskog djelovanja.

Imajući u vidu nadolazeće obilježavanje pedesete obljetnice otvaranja Hrvatskoga katoličkog središta Sv. Nikole Tavelića 2026. godine, kao i proslavu stote obljetnice dolaska prvoga hrvatskog franjevacu misionara u Argentinu 2029. godine, nadamo se da će i ovaj uradak pridonijeti svoj obol rasvjetljavanju važnosti djelovanja i uloge franjevacu Provincije sv. Jeronima iz Zadra i njihova misionarskog poslanja među Hrvatima katolicima u Argentini.

Popis literature i izvora

- Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatska matica iseljenika.
- Blažeković, M. (1998). Hrvatski iseljenički arhiv i knjižnica u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske*

- (str. 199–206). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čizmić, I. (1998). Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja*, 7(1–2(33–34)), 127–146.
- Escaler, L. N. (1999). Glavno izlaganje – Migracije danas. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998. (str. 30–36). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Fisković, I. (ur.) (2010). Milost susreta. *Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Graeme, H. (1999). Ključne teme u međunarodnoj migraciji danas: trendovi. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998., (str. 37–70). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Kongregacija za biskupe. (1969). *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Kuharić, F. (1980). Uvodna riječ. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju. *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Latković, R. (1998). Hrvatska izdavačka djelatnost u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 125–136). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Matanić, J. A. (1962). *Od Pazina do Kotora*. Rim – Buenos Aires.
- Perić Kaselj, M. (2014). Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HMOVZ): konstruiranje identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine). U C. Hornstein Tomić, I. Hrštić, F. Majetić, I. Sabotić i M. Sopta (ur.), *Hrvatsko iseljenništvo i domovina. Razvojne perspektive* (str. 113–124). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Perinić, Lj. (1998). Hrvati u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 275–286). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Perović, I. (1980). Hrvatsko dušobrižništvo u Južnoj Americi. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju, *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (str. 192–193). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Sopta, J. (2011). Povijest dubrovačke franjevačke provincije. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 42–57). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

- Stanković, V. (1980). *Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju – Kršćanska sadašnjost.
- Stanković, V. (1986). *Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine*. Bogoslovna smotra, 5(1–2), 73–98.
- Stanković, V. (1998). O hrvatskoj inozemnoj pastvi. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 23–41). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Škunca, B. (2011). Sveti i svijetli trag franjevac na hrvatskoj obali. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 58–77). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.
- Škunca, fra S. J. (2011). Putovanje kroz povijest. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 14–27). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.
- Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju (1980). *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

ŽIVOTNE PRIČE. HRVATSKE SELJANKE NA OTOKU HVARU I NA JUGU SANTA FEA

Cristina Solian

Sažetak

Cilj je ovog rada pokušati objasniti obiteljsku dinamiku, životna iskustva i migracijske mreže hrvatskih žena koje su migrirale južno od Santa Fea u razdoblju između dva svjetska rata. Za ovo istraživanje primijenjena je metoda biografskog pristupa. Kao rezultat ovog rada i njegova kontinuiteta očekuje se „raskid” s hegemonističkim narativom u kojem prevladava vizija migracije kao primarno muškog pothvata, a studije o ulozi žena u tome rijetke su. Pokazuje se, sudeći prema pripovijestima, da je biti ženom u tim međunarodnim migracijskim procesima, kako u Hrvatskoj tako i u mjestu odredišta u prvim desetljećima 20. stoljeća, prvenstveno značilo odvajanje i gubitak te da iznad svega prevladava androcentrična pozicija.

Ključne riječi: biografski pristup, životna priča, migracija, rod, iskustvo

Uvod

Ovaj rad pokušava objasniti obiteljsku dinamiku, životna iskustva i migracijske lance hrvatskih žena koje su migrirale s otoka Hvara na područje južno od Santa Fea u međuratnom razdoblju, a u prvom koraku ove studije važno je dati vidljivost ženama u procesima migracije u Argentinu koje su povijesno imale ulogu povezanu samo s reprodukcijom, brigom za obitelj ili demografskim doprinosom.

Hegemonistički narativ o migracijama u Argentinu odražava viziju kao o uglavnom muškom pothvatu i, iako je postignut određeni napredak u posljednjim desetljećima, naponi da se migracije istraže iz gledišta rodnihi odnosa još uvijek su rijetki, a tako je i u slučaju hrvatskih migracija. U većini regija Europe odakle su migranti dolazili na obale Río de la Plata prevladavala je ovakva praksa: muškarci su emigrirali, a žene su ostajale i čekale njihov povratak ili poziv. Ta situacija bila je posebno izražena u nekim područjima Španjolske i Italije i duboko je pogodila obitelji migranata (Bjerg, 2009). To se dogodilo i u nekim područjima Hrvatske kao što je otok Hvar.

U ovom radu analiziraju se migracijska iskustva dviju žena, Hvaranki, majke i kćeri (Mare i Antice) te uloga žena u zajednici podrijetla i zajednici odredišta. U slučaju iskustva prve od njih, intervjui su obavljeni 2018. s njezinim rođacima koji još žive na otoku, a za odredišnu zajednicu analizirani su intervjui obavljeni između 1998. i 2000. Kako kaže Molek (2018) u svom radu, pozivajući se na Bjerga (2009), priče migrantica nisu pobudile velik interes u istraživanjima argentinskih povjesničara, antropologa i sociologa unatoč njihovoj važnoj prisutnosti u međunarodnim migracijskim tokovima u Argentini. Razlog odabira tih dviju žena leži u činjenici da one na mnogo načina predstavljaju druge priče o razdvojenostima, nostalgiji, suzama, transnacionalnim emocionalnim odnosima i ponekoj radosti (Bjerg, 2009), čemu bismo dodali i osobna iskustva proživljena s Marom i Anticom.

Te dvije žene pripadaju društvenoj skupini koja je dio „prve imigracije“, a koja se prema navedenim intervjuima općenito svrstava u jugoslavensku¹. Kao hipotetska premisa u ovom radu podrazumijeva se da je migracijskim iskustvima hrvatskih žena između ratova „dominirao“ androcentrizam koji stavlja muškarca u središte svih odluka.

Pripovijesti tih dviju žena govore o njihovu putovanju u Argentinu 1934. godine i dolasku na selo, u mjesto u kojem je Petre, Marin muž i Antičin otac, već bio nastanjen. Tu su boravili do kraja života. Odabir destinacije odgovarao je odluci „glave obitelji“ jer je njegova sestra Elvira, udana za Hrvata s Hvara, već nekoliko godina ondje živjela. Korpus podataka koji potkrepljuje ovaj rad temelji se na prethodno navedenim intervjuima, relevantnoj bibliografiji i sudjelovanju na seminarima CLACSO (Latinoameričko vijeće društvenih znanosti) o sjećanjima migranata i metodološkim problemima i konstrukciji društveno-znanstvenog znanja.

Teorijsko-metodološka razmatranja

Imigracijski projekt argentinskih vođa sadržan je u Preambuli nacionalnog ustava iz 1853.², a izraz „velika imigracija“ označio je fazu masovnog dolaska europskih imigranata u kojoj su migracijski lanci igrali važnu ulogu. Riječ je o konceptu s dugom tradicijom koji datira još od Thomasa i Znanieckog³ i ima središnju ulogu u istraživanju i objašnjenju migracija (Arango, 2000). Migracijski lanci o kojima pričaju migranti odnose se na prijenos informacija i materijalne podrške

¹ Za više vidi Solián, 2016 (poglavlje I.).

² Odnosi se na odlomak: *za sve ljude na svijetu koji se žele naseliti na argentinskom tlu.*

³ Autori djela *Poljski seljak u Europi i Americi*, objavljenog između 1918. i 1920. u SAD-u.

koju članovi obitelji, prijatelji ili sunarodnjaci nude potencijalnim migrantima da bi se odlučili otputovati ili da bi otputovali. U tom poimanju važnima se smatraju doprinosi Devota (2009) koji ističe ulogu šire obitelji (srodstva) kao središta društvene solidarnosti, što je snažna karakteristika ne samo talijanske migracije koju analizira ovaj autor već i migracije kojom se mi bavimo. U tim lancima postoji razmjena informacija o ekonomskim, društvenim i političkim aspektima društva dolaska i oni su dio veće strukture: migracijskih mreža (Pedone, 2010)⁴. U ovoj studiji, slijedeći tu autoricu, ograničavamo migracijske lance na domaću skupinu koja, pak, prelazi granice stambene jedinice.

U odnosu na metodološki aspekt, u ovom se radu usvaja biografsku metodu koja se odnosi na širok skup postupaka ili kategorija kao što su životna priča, životna povijest, životna putanja, životni tijek, autobiografija itd., koji pridonose proizvodnji empirijskih podataka vezanih za proučavanje života pojedinaca (Meccia, 2020). Ta metoda i njezini postupci mogu se uokviriti unutar kvalitativne i kvantitativne metodologije (Meccia, 2020; Vasilachis de Gialdino, 2016). U ovom radu izabrali smo govoriti o biografskom pristupu koji se temelji na iscrpnom i širokom korištenju narativa dobivenih u okviru dubinskih intervjua.

U vezi s ovom vrstom intervjua, Alonso (1998), citiran u Piovani (2018), smatra da je to komunikacijski proces kojim istraživač iz osobe izvlači informacije, ali ne bilo kakve informacije, već one koje su sadržane u biografiji sugovornika; riječ je o načinima na koje ljudi iznose činjenice kroz vlastito sjećanje (Meccia, 2020). S obzirom na već spomenute postupke kojima se taj autor služi, važno je razlikovati neke od njih, poput životne priče primijenjene u ovoj studiji s migranticama koje su nositeljice ljudskog iskustva važnog za stjecanje znanja o toj temi. Otkrivanje tog iskustva obrađivat će se kroz životne priče koje Meccia postavlja u svoj tekst kao jedan od načina rekonstruiranja životnih iskustava⁵.

4 Prema Pedone (2010, str. 107), migracijske mreže veće su društvene strukture koje nadilaze geografska ograničenja i imaju izrazito transnacionalni karakter, a uključuju sve one ljude i institucije koji su povezani s migracijskim događajem: državne politike (podrijetlo i odredište), migrante, poslodavce, nevladine organizacije, osoblje socijalnih službi (po mogućnosti obrazovanje i zdravstvo), vjerske institucije, udruge migranata.

5 Autor predlaže da ti načini proučavanja biografija trebaju predstavljati prozore promatranja biografskih fenomena koji zahtijevaju različite postupke: „činjenice” se odnose na problematiku činjenica koje su se dogodile, a iskustva na načine kroz koje ljudi daju značenje tim činjenicama preko vlastitog biografskog pamćenja. Općenito, činjenice se rekonstruiraju statistički i koncepti „životnog tijeka” ili „putanje” surađuju s tim, dok se konkretna iskustva rekonstruiraju kvalitativno, a pojmovi životne priče ili naracije čine to na svoj način.

Ta iskustva u igri potreba i interesa stvaraju reprezentacije i značenja, čije je poznavanje važno kao dio „činjenja” (povijesti) subjekata unutar granica i određenih uvjeta određene epohe (Achilli, 2005). Iskustvo se tada pojavljuje kao središnja točka vizije društvenog, a dolazi iz povijesti koja uspijeva uhvatiti promjene „društvenog bića” koje proizvode učinke u sferi „društvene svijesti” (Thompson, 1981; prema Achilli, 2005).

Ako se vratimo na pojam životne priče, važno je istaknuti razliku koju Bertaux (1999) pravi između životne povijesti i životne priče. Ovaj autor daje neka pojašnjenja u nazivlju nadovezujući se na prijedlog sjevernoameričkog sociologa Normana K. Denzina koji razlikuje životnu priču od životne povijesti. Ovaj sociolog prvi pojam određuje kao priču koju je ispričao netko tko ju je proživio, a drugi pojam kao konstrukciju koju istraživač pravi o životu subjekta. U svom tekstu iz 2005. Bertaux životnu priču smatra narativom, ona se materijalizira u narativu i stoga konstrukcija situacije intervjua mora biti usmjerena na njezino dobivanje.

Bertaux (1999) se drži vizije biografskog pristupa ili perspektive, ne govori o metodi i kada se pita zašto govoriti o biografskoj perspektivi, a ne o metodi životnih priča, kaže da izraz biografska perspektiva predstavlja opredjeljenje za budućnost. Izražava hipotezu: istraživač koji prikuplja životne priče, vjerujući da primjenjuje novu tehniku promatranja unutar nepromjenjivih konceptualnih okvira, postupno će biti naveden da preispita te okvire. Na kocki nije puko usvajanje nove tehnike, već progresivna izgradnja nove sociološke prakse, nove perspektive koja bi omogućila pomirenje promatranja i refleksije (Bertaux 1977, 1981b, prema Bertaux, 1999). Otuda i termin biografska perspektiva.

Socioantropološki pristup kojim se vodi ovaj rad podrazumijeva prihvaćanje kompleksnosti sociokulturnog svijeta kada se pokušava proniknuti u njegovo znanje (Achilli, 2010) i ova autorica to povezuje s onim što radije naziva „kvalitativnim”, „antropološkim” perspektivama istraživanja ili pak „etnografskima”. Kako bismo se pozabavili tim složenim fenomenom, obnavljamo etnografsku tradiciju antropologije, pri čemu se slažemo s Rockwellom u pogledu etnografije:

To nije metoda nego pristup ili se može uzeti kao neutralan ili aseptičan alat koji se rabi u bilo kojem kontekstu. Kao pristup, on je prožet implicitnim koncepcijama o tome kako su reprezentacije društvenog života konstruirane i kako im se daje značenje kroz dijalog s onima koji nastanjuju neki lokalitet. (2009, str. 184)

Što se tiče središnjeg mjesta istraživača u okviru ovog pristupa, posebno je važno istaknuti da u etnografiji ne bi trebalo biti podjele

između zadatka prikupljanja podataka – putem promatranja i drugih tehnika kao što su intervjui koje dubinski koristimo u ovoj studiji – i rada na analizi, jer oboje čine neodvojive dijelove istraživačkog procesa koji preuzima ista osoba (Rockwell, 2009). Riječ je o etnografskoj orijentaciji koja uvažava subjekte nad kojim se provodi studija; na tom putu, istraživača transformira istraživačka stvarnost koju je sam proizveo: proizvedeni tekst integrira dimenzije drugog i sebe samoga.

Kada konstruiramo životnu povijest ili životnu priču, nema sumnje da je protagonist pripovjedač, ali nije tako jasno tko je autor pisanog proizvoda. Ta je točka kontroverzna jer bez intervencije istraživača takva povijest ili priča ne bi postojali u obliku koji je objektiviziran, i obrnuto, bez pripovjedača ne bismo imali priču. Čini se da je najbolja definicija tog odnosa koprodukcija (Shinji, 2012, prema Marroni, 2017).

O zajednici podrijetla migranata

Migracijski tokovi koje uglavnom čine muškarci u aktivnoj dobi, poput onih koji su u Río de la Platu stigli krajem 19. i početkom 20. stoljeća iz različitih regija Europe, svjedoče o tom da su ti iseljenici za sobom ostavili majke, očeve, supruge i u nekim slučajevima sinove i kćeri (Bjerg, 2009). U najvećem broju slučajeva nakon nekoliko godina rada u jednoj od tada najbogatijih zemalja na svijetu poslali bi karte za žene i djecu. I tako su 1930-ih, kad su Mare i Antica otišli, motorni brodovi Neptunia i Oceania linije Cosulich od 19 500 tona bili među najmodernijima svoje vrste u južnom Atlantiku. Krenule su Neptunijom iz Genove i, premda je epicentar selidbene odiseje smješten u dugim i teškim danima pomorske plovidbe koju su proživjele, peripetije za ove dvije žene počinju, kako će se kasnije vidjeti, prije odlaska, u njihovu selu Dolu na otoku Hvaru.

Hvar je drugi po veličini dalmatinski otok u Jadranskom moru, smješten između otoka Brača, Visa i Korčule. Dug je oko 68 km i ističe se velikom plodnom obalnom ravnicom i izvorima slatke vode. Njegovi obronci prekriveni su borovom šumom, s vinogradima, maslinama, voćkama i poljima lavande u poljoprivrednim područjima gdje se nalazi važan primjer grčkog poljoprivrednog sustava, sačuvan do našeg vremena. Prema radu Moškata i Pavicicha (2012)⁶, prvi val iseljenika s otoka Hvara zabilježen je do Prvog svjetskog rata.

Dol je malo mjesto na otoku Hvaru koje je u posljednjim deset-

⁶ Zanimljivo je navesti podatke o ovim autorima: Ivica Moškato (r. 1977.) diplomirani je profesor povijesti i geograf. Živi u Dolu na otoku Hvaru, a Matías Lisandro Pavicich rođen je u Guatimozinu, u argentinskoj pokrajini Córdoba. Danas živi u istoimenom gradu, djed mu je emigrirao u Argentinu iz Dola na otoku Hvaru.

ljećima 19. stoljeća imalo oko 1300 stanovnika, a sada ima nekih 310 stanovnika (Posinkovich, 1993)⁷. Ovo je selo tipično naselje poljoprivrednika koji su većinom radili u vinogradima i maslinicima, bez ribara⁸ i obrtnika. Moškato i Pavić (2012) smatraju da bi broj velikih obiteljskih kuća i poljoprivrednih objekata u Doli izgrađenih prije 1880. godine mogao odražavati činjenicu da su obitelji bile vrlo velike i da je u to vrijeme postojao velik broj ljudi koji su se uglavnom bavili poljoprivredom.

Vratimo li se u 18. stoljeće kada je veći dio današnje Hrvatske, posebice Dalmacije, došao pod kontrolu Habsburškog Carstva, a proizvodnja vina cvjetala sve do kraja 19. stoljeća, mogli bismo shvatiti uzrok ovog značajnog pada stanovništva Dola koji je zahvatio i otok Hvar i cijelu Dalmaciju. Taj se prosperitet vina dramatično promijenio 1874. kada se u Europi počela pojavljivati filoksera, štetnik vinove loze, a proizvodnja vina pala, najprije u Francuskoj i Njemačkoj. Neko vrijeme hrvatski vinogradi nisu bili pogođeni i izvoz vina znatno se povećao kako bi se zadovoljila potražnja iz tih zemalja, a porasla je i cijena vina na dalmatinskom tržištu (Moškato i Pavić, 2012). Tako su neke francuske tvrtke sadile vinovu lozu u Hrvatskoj kako bi proširile svoje poslovanje u zoni bez filoksera; ovakvo stanje imalo je povoljne posljedice za dalmatinske obitelji, a posebno za gradić Dol, koji je od 1857. do 1900. godine povećao broj stanovnika s 433 na 942 stanovnika (Moškato i Pavić, 2012)⁹.

Ali između kraja 19. i početka 20. stoljeća, uspješna hrvatska loza također je podlegla filokseri, što je dovelo do uništenja vinograda i kolapsa lokalnog gospodarstva u mnogim područjima. Tada dolazi do egzodusa dalmatinskog seljaštva, posebice muškaraca u radnoj dobi s niskom školskom spremom, niskim radnim kvalifikacijama i privrženosti poljoprivredi, koji se sele u Ameriku, posebice u Argentinu, i to južno od Santa Fea. Teško je statistički odrediti koliko ih je pristiglo jer, prema Sprljanu (2011), hrvatsko iseljništvo ima dvije karakteristike: s jedne strane, ima između 250 000 i 400 000 Argentinaca među svojim potomcima, a, s druge strane, vrlo ga je složeno istražiti jer nema

7 Ovaj autor, rodom iz mjesta Dola, kaže da povijest tog gradića na otoku Hvaru seže u 4. stoljeće prije Krista; u gradu i okolici nalaze se ostaci rimskih utvrda, poznatih kao *villae rusticae*. Od te daleke povijesti poznata su dva dolska mjesta: Dol Svete Ane i Dol Svete Marije. Petre i njegova obitelj imali su svoju kuću u Doli Svete Ane prema podacima dobivenim iz intervjua obavljenog 2018. godine s njegovom unukom Maricom koja živi u gradu Stari Grad, 3 km od Dola.

8 Dol se ne nalazi na moru.

9 Autori navode da su u toj situaciji blagostanja hvaranski seljaci „čupali“ kamenje iz zemlje kako bi zasadili vinograde i tako se proširio posao i povećala proizvodnja vina.

podataka o broju Hrvata koji su stigli u Argentinu, nego postoje samo podaci pod generičkim imenom *Jugoslaveni* ili *Austro-Ugri*, između ostaloga, za otok Hvar i za cijelu Hrvatsku.

Upravo u mjestu Dol na otoku Hvaru Antica i Mare započinju peripetije putovanja. Mnogi od tih migranata nakon nekoliko bi godina poslali obitelji koja je ostala u gradu, uglavnom ženama, karte da im se pridruže. Evo što je Petre učinio prema priči Mare, njegove supruge:

Petre je poslao karte za nas obje, a moj jadni Luka¹⁰ morao je ostati čuvati baku i djeda i raditi u polju! (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Mare)

Petre je emigrirao oko 1927. jer je njegova mlađa sestra bila na jugu Santa Fea. Emigrirala je vrlo mlada da se po očevoj naredbi uda za mladića iz Dola koji je radio u polju. Mare nastavlja pripovijedati:

Petre se bojao da će biti još jedan rat, borio se u prvom ratu, nije htio to više prolaziti! Budući da je moja šogorica bila ovdje, pisala mu je i on se ukrcao sam i dali su mu posao tamo na polju. (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Mare)

Narativi intervjuiranih u zajednici podrijetla 2018. godine prikazuju žene kojima je mnogo što uskraćeno, prikazuju rastanke i gu-bitke, ali čini se da se o tome ne govori u zemlji odredišta jer se ne pojavljuju u pričama Mare i Antice:

Mama mi je rekla da je moj djed Petre napisao pismo koje je Mare, moja baka, ovdje u Dolu, čekala dva mjeseca, u kojem joj je prijetio: ili ti dođi s Anticom ili ću naći drugu ženu, ne mogu biti sam! Neka Luka ostane tamo! Nije htjela emigrirati, nije htjela ostaviti Luku samog, ali Petrova prijetnja bila je jača. (Zapisnik br. 38, 21. 6. 2018., Marice, unuka Mare i Petre, Stari Grad)

Narativi u zemlji odredišta govore o boli majke jer je ostavila sina adolescenta samog da se nosi sa svim seoskim poslovima koje stari djed i baka nisu mogli obavljati: da njeguje maslinike i proizvodi ulje, da obrađuje vinograde i proizvodi vino, da čuva koze i pravi sir, da suši voće na suncu i žanje lavandu.

Odredišna zajednica

Iseljenici s Hvara nastanili su se uglavnom u gradovima južnog Santa Fea, u vlažnoj argentinskoj pampi gdje su se bavili poljoprivredom (kukuruz, pšenica, lan, grašak, leća) i stočarstvom (Solían, 2016; Sprljan, 2011). Naselili su se na zemlji uglavnom prvo samo muškarci, koji su imali snažnu ulogu „glave obitelji” i odlučivali su o brakovima i ostavili su „trag” na životnim iskustvima novopridošlih žena:

¹⁰ Luka, Marin najstariji sin, Petrovom je odlukom sa samo 16 godina ostao sam da se o svemu brine. Luka je bio Petrov nećak jer se Mare, udovica Petrova brata i s malim djetetom, po nepisanom zakonu koji je u to vrijeme važio, morala udati za svog djeвера.

(...) imala sam 11 godina i nikada nisam napustila Dol (...) bila sam jako razočarana kada sam stigla ovdje na polje koje je moj otac iznajmio, s kućicom od blata i slame, kada sam stigla s mamom nismo mogli spavati, bilo nas je strah od sova koje su kriještale preko stupova ograde ili od mukanja krava, to se tamo (na Hvaru, op. pr.) nije moglo čuti! Tata nam je naredio da šutimo. (...) Kao mala sam se zaljubila u susjeda Talijana, otac mi više nije dao da ga vidim! Odveli su me u posjet rođaku u drugom koljenu, sinu hvarskih zemljaka, za kojeg sam se udala. (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Antica)

Skup vrijednosti i običaja u kojima su te hvarske seljanke bile socijalizirane u kontekstu podrijetla nastavio je djelovati u zemlji odredišta:

(...) sve smo radili doma kao tamo u Dolu, kad sam se udala živjeli smo kod mojih roditelja, muž je pušio, uzgajao duhan, ostavljao je lišće da se suši na krovu, samljeo ga i tako je radio cigarete (...) mama i ja sve smo radile doma, sireve kao kozji sir ondje, a ovdje smo ga radile s kravljim mlijekom, brale smo grožđe i radile vino, iako nije ispalo isto kao tamo. Bila je jedna maslina, mi smo odabrale najbolje masline i zgnječile ih u bačvama da je izašlo ulje kao u Dolu, (...) to je bio kutak Dola u Argentini! (Zapisnik 1, 27. 11. 1998., Antica)

Pripovijesti mnogih žena iz grada Dola koje su se nastanile u ruralnim područjima vlažnih pampa također govore o migracijskim odlukama koje su donosili samo muškarci, među kojima su neki pripadali rođacima¹¹:

Kad sam s majkom stigla u Argentinu, u luci su nas čekali otac i stariji brat, koji su prvi došli, jer se ondje (u Dolu, op. pr.) jako slabo živjelo, pa smo ostale same na otoku dok nam nisu poslali karte, ali mama nije htjela ići, ja sam imala 15 godina, ni ja nisam htjela!! (...) (Zapisnik br. 2, 18. 8. 1999., Dinka)

Antičino pripovijedanje u zemlji odredišta otkriva neka previranja i patnje koje nosi selidba i kazuje nam da putuje na dugo putovanje na Neptuniji prelazeći ocean koji ih je prije nekoliko godina odvojio od Petre, pri čemu se iznenada suočava sa školskim iskustvima koja su je natjerala da napusti školi:

(...) Tamo sam bila peti razred, a ovdje kad smo stigli, učitelj me stavio u prvi razred jer nisam znala govoriti španjolski, a moj rođak više mi nije htio prevoditi jer su ga njegovi kolege ismijavali, pa sam napustila školu. Za mene je izlet brodom bio zabavan, pobjegla sam na kat prve klase, koji

¹¹ Izraz koji koristi Devoto (2009) i koji u slučaju priče o Dinki, Antičinoj sestričnici, rabimo kao proširenu obitelj ne raspravljajući o različitim značenjima koja taj koncept ima. Referiramo se samo na one koji imaju zajedničku krvnu vezu i zbog prostora samo prepisujemo ovu priču, ali i kod drugih se ponavljaju te odluke muškaraca.

je bio vrlo luksuzan, iako je to bilo zabranjeno, i igrala sam se s talijanskim dečkima gađanjem jastucima. Ali ne i mama, jadna! Cijelo putovanje provela je u kabini, vrtjelo joj se u glavi, povraćala je i primala pritužbe konobara na moje nestašluke. Plakala sam i sjetila se svog brata (...). mama nikad nije naučila govoriti španjolski, (...). (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

More i Neptunia tijekom 60 dana isto tako su značili napuštanje, muške naredbe koje su se morale izvršiti i izvršavale su se i dalje u zemlji useljenja; tu ženu su s Doljanima povezivale dvije vrlo snažne veze: jezik i sin; prva se nikad nije razriješila, a druga se razriješila onog dana kada je Mare primila pismo o Lukinoj smrti u vojsci u Srbiji, a njegova kćerka Marica od nekoliko mjeseci ostala je siročić:

Mama je plakala i tugovala do zadnjeg dana života! Dala je uokviriti njegovu fotografiju, držala ju je prekrivenu bijelim platnom da je svjetlost ne izbljedi i tu i tamo bi je pogledala i zaplakala (...). (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

Antičine i Maričine priče pokazuju da je Petre morao odobriti i vjenčanja koja su sklopljena u obitelji koja je ostala u Dolu:

Tata je odavde birao pismom djevojku koju je moj brat trebao oženiti, zvala se Marija i bila je iz Dola Svete Ane, ponekad mi je diktirao pisma. A kasnije je s unučicom Maricom učinio isto. (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

(...) Moj djed Petre poslao mi je pismo iz Argentine i rekao mi za koga se moram udati, zvao se Mate i bio je iz Dola. (Zapisnik br. 38, 21. 6. 2018., Marice)

Završni komentari

Na temelju ovog rada možemo reći da oni koji proučavaju fenomene međunarodne migracije u Argentinu, posebno iz druge polovice 19. stoljeća i prvih desetljeća 20. stoljeća, uglavnom to čine na jednoobrazan način, bez uvažavanja roda, gdje se žene pojavljuju samo u obrisima, skrivene u ulozi praćenja muškarca koji emigrira ili koji je već emigrirao. Vidi se kroz pripovijedanje da biti ženom u međunarodnim migracijskim procesima u Hrvatskoj i Argentini u prvim desetljećima 20. stoljeća prvenstveno znači odvajanje, gubitak i patnju. Žena, njezina vidljivost i njezino prepoznavanje kao migrantskog subjekta neizostavno je povezano s propitivanjem analize migracija gdje su muški subjekt i njegovo gledište bili u središtu pozornosti za objašnjenje migracijskih kretanja i njihovih uzroka; Uzroci koji se tiču samo muških problema u ovom se radu odnose na pošast koja je zahvatila dolske vinograde i ostavila mnoge muškarce bez posla koji potom

uglavnom emigriraju na jug Santa Fea. Riječ je o propitivanju androcentrične pozicije za objašnjenje migracija i možemo reći da primjenom biografske metode i jednog od njezinih značenja, životne priče, ove dvije žene, Mare i Antica, daju prikaz obiteljske dinamike i životnih iskustava i povezuju mjesta podrijetla i odredišta u kojima nam ljudsko iskustvo (individualna subjektivnost) omogućuje otkrivanje prisutnosti kolektivne memorije koja nadilazi subjekt.

Popis literature i izvora

- Achilli, E. (2005). *Investigar en Antropología. Los desafíos de construir un oficio*. Rosario: Laborde Editor.
- Achilli, E. (2010). *Escuela, familia y desigualdad social. Una antropología en tiempos neoliberales*. Rosario: Laborde Editor.
- Arango, J. (2000). Enfoques conceptuales y teóricos para explicar la migración. *Revista internacional de ciencias sociales*, 52(3), 283–296.
- Bertaux, D. (1999). El enfoque biográfico, validez metodológica y potencialidades. *Proposiciones*, 29. <https://doi.org/10.22201/fcpys.24484938e.2011.56.29458>
- Bertaux, D. (2005). *Los relatos de vida: perspectiva etnosociológica*. Barcelona: Bellaterra.
- Bjerg, M. (2009). *Historias de la inmigración en la Argentina*. Buenos Aires: Edhasa.
- Devoto, F. (2009). *Historia de la inmigración en Argentina*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Marroni M. (2017). ¿“Dar voz al Otro”? Los métodos biográficos y las narrativas de los migrantes: un debate ejemplar en ciencias sociales. *Tla-melaua*, 10(41), 202–221. http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1870-69162017000100202&lng=es&tlng=es.
- Meccia, E. (2020). Introducción. Una ventana al mundo. U E. Meccia (ur.), *Biografías y sociedad. Métodos y perspectivas*. (25–62) Santa Fe: UNL.
- Molek, N. (2018). Invisibles. Las mujeres en los procesos migratorios eslovenos a la Argentina. *Ciencia, Técnica y Mainstreaming Social*, (2), 67–81. <https://doi.org/10.4995/citecma.2018.9166>
- Moškato, I. i Pavicich, M. L. (2012). Egzodus težaka iz Hvarskega Dola. *Hrvatski iseljenički zbornik*, 266–275. https://matis.hr/imagenes/pdf/HIZ_2012.pdf
- Pedone, C. (2010). Cadenas y redes migratorias: propuesta metodológica para el análisis diacrónico-temporal de los procesos migratorios. *EMPIRIA. Revista de Metodología de las Ciencias Sociales*, (19),

- 101–132. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=297126345004>
- Piovani, J. I. (2018). La entrevista en profundidad. U A. Marradi, N. Archenti i J. I. Piovani (ur.), *Manual de Metodología de las Ciencias Sociales*. Buenos Aires: Siglo XXI. Capítulo 12.
- Posinkovich, B. (1993). Udio Doljana s otoka Hvara u prvom grupnom iseljavanju Hrvata u Južnu Ameriku 1880. – 1914. *Migracijske i etničke teme*, 9(2), 141–152. <https://hrcak.srce.hr/127251>
- Pujadas Muñoz, J. J. (1992). El método biográfico, el uso de las historias de vida en las ciencias sociales. *Cuadernos Metodológicos* 5. Madrid: CIS.
- Rockwell, E. (2009). *La experiencia etnográfica. Historia y cultura en los procesos educativos*. Buenos Aires: Paidós.
- Solián, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda*. Rosario: Laborde Editor.
- Solián, C. (6. – 8. prosinca 2018.). *Experiencias migratorias, imágenes de la nación e identidades entre croatas y yugoslavos del sur santafesino en Argentina*. [Izlaganje]. Međunarodna znanstveno-stručna konferencija Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država, Zagreb, Hrvatska.
- Solián, C. (2022). Implicancias de la pandemia sobre nuevos abordajes en las metodologías de las ciencias sociales: enfoque biográfico y narrativas migrantes. U M. Gil, E. Maiolino, L. Biagetti i N. Martínez (ur.), *Reflexividad sobre los procesos de investigación en pandemia* (str. 71–78). Rosario: UNR Editora – CEACU Ediciones. <https://rephip.unr.edu.ar/server/api/core/bitstreams/51f4aa7b-a1aa-42c3-9973-2cd8ae4c24b7/content>
- Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina. Su identidad e impronta en nuestra sociedad. *Todo es historia*, 44(526), 6–26.
- Vasilachis de Gialdino, I. (2006). La investigación cualitativa. U I. Vasilachis de Gialdino (ur.), *Estrategias de investigación cualitativa* (str. 23–60). Barcelona. Gedisa.

GDJE SU ŽIVJELI HRVATSKI PROLETERI U BRAZILU IZMEĐU 1920. I 1940. GODINE?*

Aliger dos Santos Pereira

Sažetak

Cilj je ovog rada mapirati populaciju hrvatskih imigranata koji su se naselili u četvrtima Mooca, Belém i Brás u razdoblju od 1920. do 1940. godine te odgovoriti na pitanje: zašto su se hrvatski imigranti uglavnom nastanili u tim četvrtima glavnog grada São Paula? U istraživanju je korišten kvalitativno-kvantitativni pristup, uz upotrebu triju metoda (bibliografska, dokumentarna i eksplorativna) i s primjenom metodoloških alata kao što su konkurentska inteligencija, geoprostorna obrada podataka i deskriptivna statistika. Analiza je provedena s pomoću klsterskog pregleda lokacija stanovanja hrvatskih imigranata. Kao statistički alati korišteni su grafikon raspršenja, radarski grafikon i Pearsonov koeficijent (r). Primjenom metodologije konkurentske inteligencije, analizirana su tri kvarta São Paula: Mooca, Belém i Brás. Zaključeno je da je Pearsonov koeficijent korelacije između mjesta stanovanja imigranata iz Mooca i Beléma u odnosu na društvene i kulturne mreže za razdoblje od 1920. do 1940. iznosio $r = 0,98$ (98 %), što ukazuje na visok stupanj korelacije. Imigranti su živjeli blizu radnih mjesta, prostora za rekreaciju i kulturnih centara, a prosječno vrijeme pješaćenja iznosilo je 34,25 minuta, odnosno 2,95 km. Danas ta tri kvarta više nisu industrijska središta São Paula; industrijske aktivnosti zamijenjene su uglavnom parkiralištima ili stambenim zgradama. Međutim, dio kulture tih imigranata još je uvijek moguće naći u crkvama i u Društvu prijatelja Dalmacije (SADA).

Ključne riječi: hrvatska imigracija, proletersko stanovanje, São Paulo (Brazil)

¹ *Ovaj rad izložen je na II. međunarodnom znanstveno-stručnom skupu Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike „Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja“, a zatim objavljen na engleskom jeziku u časopisu „South Florida Journal of Development“.

Zahvala: Društvo Prijatelja Dalmacije – Hrvatska (SADA), Poslijediplomski program intelektualnog vlasništva i prijenosa tehnologije za inovacije (Focal Point – IFBA), Poslijediplomski program širenja znanja (PPGDC), Odjel za humanističke znanosti (UNEB-DCH-1) – studij administracije, Organizacijski modeli i struktura istraživačke grupe na teritorijalnoj razini za održive akcije (GOALS)-(UNEB-DCH-1).

Uvod

Ovo istraživanje započelo je zbog potrebe da se pokaže kako se hrvatska populacija u Brazilu pomiješala i poistovjetila s drugim populacijama s kojima je imala veću kulturnu i komunikacijsku srodnost. Općenito gledajući, povjesničari koji se bave brazilskim povijesnim procesima usredotočuju se na dominantnije skupine, kao što su Portugalci, Španjolci, Talijani ili Japanci. Hrvati su prisutni u Brazilu od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, no njihova povijest značajnije se istražuje tek sada, otprilike 100 godina kasnije. Razlozi za dugotrajnu nevidljivost ove zajednice brojni su i predmet su različitih znanstvenih radova. Najočitiji je razlog činjenica da se zemlja iz koje su ovi imigranti potekli mnogo puta mijenjala, kako po nazivu tako i po političkom režimu. Isprva su ti imigranti dolazili s putovnicama Austro-Ugarskog Carstva, zatim kao Jugoslaveni, pa čak i kao apatridi, a tek krajem 20. stoljeća službeno su priznati kao Hrvati (Pereira, 2022; Gavranich Camargo, 2017).

Tablica 1 sažeto prikazuje ove promjene kroz pet „unija” koje je zemlja prošla tijekom svoje povijesti, s pripadajućim razdobljima i političkim režimima. Ove su transformacije bile ključne za poticanje iseljavanja u Brazil, posebno tijekom druge i treće unije, što je fokus ovog rada, sve do formiranja suvremene multikulturalne države koja je 2013. godine postala članicom Europske unije.

Sažeti prikaz pet povijesnih unija Hrvatske

Unije	Kratak opis razdoblja
1.	Tijekom ovog razdoblja dogodile su se dvije unije: prva s Ugarskom (1102. – 1526.), a zatim savez s Austrijom radi obrane od Turaka (15. – 18. stoljeće). U oba slučaja vladavinu su provodili kraljevi.
2.	Službena unija s Austrijom između 1527. i 1918. godine.
3.	Razdoblje 1. Jugoslavije (1918. – 1941.), također povezano s krajem Austro-Ugarskog Carstva u kojem je vladao monarhijski režim.
4.	Razdoblje 2. Jugoslavije (1945. – 1991.) gdje prevladava socijalistički režim.
5.	Hrvatska postaje članicom Europske zajednice od 2013. godine do danas, uz parlamentarni režim.

Izvor: prilagođeno prema Puh (2015, 2017, 2018a, 2018b i 2019).

Cilj je ovog rada mapirati populaciju hrvatskih imigranata koji su se naselili u četvrtima Mooca, Belém i Brás u razdoblju od 1920. do 1940. godine, polazeći od sljedećeg istraživačkog pitanja: zašto su se ti hrvatski imigranti uglavnom nastanili u tim četvrtima glavnog

grada São Paula? Članak je podijeljen u pet dijelova. U uvodu se jasno definira tema i istraživački problem. Drugi dio obuhvaća metodologiju istraživanja. U trećem se dijelu analiziraju lokacije stanovanja ovih imigranata u četvrtima Mooca, Belém i Brás, uz prezentaciju statističkih rezultata. Na kraju, rad se zaključuje sumiranjem glavnih nalaza.

Metodologija

Za izradu ovog članka korišten je kvalitativno-kvantitativni pristup, uz primjenu eksplorativnog istraživanja te bibliografske i dokumentarne analize. U okviru bibliografskog istraživanja korištene su ključne riječi *hrvatska imigracija*. Dokumentarno istraživanje oslanjalo se na materijale iz dva istraživačka projekta: *Memória Dálmata* (Dalmatinsko sjećanje), pod vodstvom Kátije Gavranich Camargo, i *História da Croácia e da imigração croata no Brasil* (Povijest Hrvatske i hrvatskog useljenništva u Brazil), pod vodstvom Milana Puha. Cilj tih projekata bio je prikupljanje podataka i informativnih materijala o hrvatskoj zajednici u Brazilu, posebno u São Paulu. Ovo istraživanje predstavlja nastavak tih projekata, s posebnim naglaskom na iskorištavanje prikupljenih podataka i njihovu organizaciju u digitalno mapiranje dostupno široj javnosti, koje su realizirali Alex Franulović i Kelly Yaeko.

Za analizu podataka korišteno je geoprostorno procesiranje s pomoću programa Q-GIS, službenog projekta *Open Source Geospatial Foundation* (OSGeo). Na temelju podataka o geografskoj širini i dužini koje su istraživači prikupili i organizirali u elektroničke tablice, omogućeno je precizno lociranje hrvatskih poduzeća i naselja u četvrtima Mooca, Belém i Brás u São Paulu za razdoblje od 1920. do 1950. godine. Metodologija istraživanja temeljila se na konceptu *konkurentske inteligencije* (IC) (Pereira, 2024).

Konkurentska inteligencija (IC) koristila je primjenjive informacije dobivene u istraživanju kako bi se omogućilo planiranje, prikupljanje, interpretacija i širenje podataka i informacija. Cilj je bio na temelju toga doći do određenih rezultata. Podaci su analizirani metodom *Clustera*, odnosno identificiranjem područja najveće koncentracije pa prema područjima s manjom koncentracijom.

Za interpretaciju rezultata korišteni su alati poput grafova raspršenja, radarskih grafova i Pearsonove korelacije (Pereira, 2019; Pereira i Carvalho, 2020). Ovaj postupak omogućio je precizniju analizu i vizualizaciju prostorne raspodjele stanovništva hrvatskih imigranata u São Paulu. Korelacija određuje numeričku vrijednost koja predstavlja stupanj povezanosti unutar mreže klastera podataka. Na temelju Pearsonova koeficijenta korelacije (r) s razinom pouzdanosti od 5 %,

postavljena je matrica korelacije i klasificirana prema sljedećim pravilima:

- $0 < r < 1$: korelacija je pozitivna; što je r bliži $+1$, to su podaci bolje usklađeni, tj. kada Y raste, raste i X ; kada Y pada, X pada također.

- $r = 1$: korelacija je savršeno pozitivna; to se događa kada su X i Y savršeno poravnani.

- $-1 < r < 0$: korelacija je linearno negativna; kada Y raste, X pada, i obrnuto.

- $r = -1$: korelacija je savršeno negativna; događa se kada su vrijednosti X i Y savršeno poravnane, ali u suprotnim smjerovima, čineći idealno poravnanje uz opadajuću liniju.

- $r = 0$: nema povezanosti između X i Y ; u tom slučaju, varijable su međusobno neovisne. (Pereira, 2019, str. 169–170)

Što se tiče Pearsonova koeficijenta korelacije (r), može se zaključiti da što je vrijednost bliža 1 , to je bolji odnos između promatranih varijabli. Statistika je korištena kako bi se kvantitativno potvrdilo provedeno mapiranje, a zatim došlo do zaključaka. Ovo istraživanje opravdano je inovativnom metodologijom koja se bavi hrvatskom imigracijom u Brazilu, fokusirajući se na povezivanje povijesti s deskriptivnom statistikom i geoprostornim procesiranjem.

Lokacija hrvatskih imigranata u četvrtima Mooca, Belém i Brás

Moocu su prvi naselili autohtoni „mooquences” Indijanci oko 1556. godine, u 16. stoljeću, koji su se koncentrirali blizu velike rijeke Tameateí (danas Tamanduateí) i širili se po okolnom području, koje je bilo okruženo mnogim potocima. Izgradnja mosta preko te rijeke omogućila je dolazak imigranata na to područje i povezala istočni dio grada sa župom Sé.

Na kraju imperijalnog razdoblja Brazila i početkom prve republike, područje je bilo ispunjeno velikim kućama, okruženima lijepim imanjima. 10. kolovoza 1867. godine, Gradska vijećnica São Paula, tada zvana „Câmara Régia”, počela je darivati zemljišta za osnivanje naselja. Već 1869. godine, počele su se graditi male i skromne kuće, a naselje je raslo. Među glavnim infrastrukturnim čimbenicima koji su Moocu učinili jednim od glavnih naselja hrvatskih imigranata ističu se hipodrom u São Paulu, Prihvatilište za useljenike, prisutnost tramvaja i industrijski razvoj. Hipodrom São Paula (na Karti 1 – narančasti krug s natpisom „Estábulo dos Cavalos”) bio je važna znamenitost za četvrt Mooca i službeno je otvoren 1876. godine. Privlačio je elite São Paula,

posebno poduzetnike iz industrije kave, i ostao je u četvrti do 1941. godine. Hipodrom je imao kapacitet za oko 1200 ljudi, što je dovelo do značajnih promjena u tom području. Njegovo postojanje potaknulo je zapošljavanje službenih i neslužbenih radnika među hrvatskim imigrantima, kao i razvoj nekretninskog sektora u okolici.

Mooca je također bila ključna ruta za dolazak imigranata u Brazil (Karta 1 – plavi romb), a posebno se ističe Prihvatilište za useljenike (port. *Hospedaria dos Imigrantes*) (otvoreno 1888. godine, a prestaje s radom 1978. godine). Danas se prostor gdje se nalazilo Prihvatilište koristi kao Usseljenički muzej savezne države São Paulo (port. *Museu da Imigração do Estado de São Paulo*), a u svom digitalnom arhivu čuva dokumente koji su dostupni za istraživanja. Na početku 20. stoljeća Mooca je bila područje s dobrim infrastrukturnim uvjetima. Među značajnim infrastrukturnim projektima ističe se tramvajska linija Mooca-Centro, koja je prvotno bila pokretana životinjskom vučom, a potom ju je São Paulo Railway (1887.) zamijenio električnim tramvajima. Ovaj razvoj omogućio je dolazak imigranata i raznih industrijskih tvrtki u regiju. Mooca je bila začetnik u tekstilnoj industriji, počevši od 1880. godine.

Glavne tvrtke u kojima su hrvatski imigranti radili: 1) Lanificio Fileppo (tekstilna industrija, pređenje i tkanje – Karta 1 – ružičasti romb); 2) Lanificio Bradford S/A (tvornica vune, danas stambena zgrada – Karta 1 – tamnozeleni krug); 3) Moinho Santista (tvornica tkanina, koja je danas Serviço Social do Comércio (SESC) – Karta 1 – svjetlozeleni romb); 4) Indústria de Materiais Elétricos – FAME (osnovana 1940. godine od strane Álvaro Coelho Silve, koja je započela rad u dvorištu njegove kuće na adresi Rua Passos br. 220, a kasnije je premještena na Rua Júlio de Castilhos br. 471 u skladište od samo 15 m², gdje je isprva proizvodila aparate poput lemilica, električnih štednjaka za kuhanje i tušev, a bila je među prvim tvrtkama u proizvodnji ovih aparata).

Škola Colégio Amadeu Amaral (Karta 1 – plavi krug) bila je mjesto gdje su prve generacije imigranata pohađale školu. Danas nosi ime Escola Estadual Amadeu Amaral. Godina 1911. označava važnu prekretnicu za filmsku industriju jer je tada otvoren prvi kino u Mooci, Cine Palácio Moderno, na Rua da Mooca (današnji broj 2241) u São Paulu. Najčešći oblik zabave za radnike u vilama bili su plesovi, kulturni nastupi i kino-projekcije. U to vrijeme najveće kinodvorane u Brazilu bile su smještene u Brásu i Belému (ističu se kina kao što su Universo, Babilônia, Rocks i Piratinica te Cine Teatro São José na Largo São José de Belém).

Većina tih prostora danas je pretvorena u parkirališta (Russel, 2013). Filmska industrija doživjela je veći rast zbog porasta broja rad-

nika i imigranata u Brásu između 1900. i 1930. godine, dok je u Mooci taj rast bio između 1940. i 1960. godine. Ta su kina bila jednostavna, velika drvena skladišta s limenim krovovima, a unutar njih nalazile su se stolice i platno za projiciranje filmova (Schvarzman, 2005, str. 164; de Assis i Rufinoni, 2015, str. 63).

1930-ih i 1940-ih, četvrt Belém mogla se smatrati hrvatsko-dalmatinskom četvrti s obzirom na veliku prisutnost tih imigranata koji su se okupljali u čak tri lokalne udruge. Ističe se postojanje *Esporte Clube Dalmácia* u tom kvartu, blokova za karneval koje su formirali isključivo mladi ljudi iz zajednice te osnivanje skupina za folklorne plesove, zбора i glazbenog ansambla. Kao što se može vidjeti, to su bila okupljanja svojstvena prvim generacijama imigranata koja su bila predodređena za nestanak s vremenom, kad unuci i praunuci, već oblikovani novom lokalnom kulturom, više ne budu osjećali da pripadaju „stranoj zemlji” odakle su njihovi djedovi i pradjedovi jednom došli. (Gavranich Camargo, 2017, str. 23)

Godine 1917. osnovana je prva Liga radnika u Mooci, prva organizacija radnika u Brazilu koja je zahtijevala povećanje plaća, uključujući korištenje novina za širenje svojih ideja. Iste godine Mooca postaje epicentar generalnog štrajka ispred tvornice *Antártica*, a prva tvrtka koja je stala bila je *Cotonifício Rodolfo Crespi* (Karta 1 – Slika 1 – Bijeli romb). Godine 1924. radnik talijanskog porijekla iz tvornice *Cotonifício Rodolfo Crespi* osnovao je klub „*Extra São Paulo*” (današnji „*Clube Atlético Juventus*”). Sve industrije u ta tri kvarta zapošljavale su useljeničku radnu snagu koja je tijekom razdoblja između dva svjetska rata ponovno masovno migrirala u potrazi za boljim životnim uvjetima, poput onih iz tadašnje Jugoslavije. Većina obitelji koje su dolazile ovdje iskrcavala se u luci Santos i odvozila u Prihvatilište (danas Muzej useljeničtva). Danas više nema tih industrija u Mooci ni u druga dva kvarta, većina je pretvorena u parkirališta ili stambene zgrade zbog tržišta nekretnina.

Početkom 1930-ih Mooca se ustalila kao četvrt koja je primala ne samo talijanske već i španjolske, portugalske i mađarske imigrante, a ovi posljednji zapravo su označavali sve useljenike iz središnje i istočne Europe. Mnoge obitelji imigranata, uključujući Hrvate i Talijane, živjele su u Mooci u tom razdoblju zbog pogodnosti koje je pružala željeznička pruga, otvorena 1868. od strane *São Paulo Railway*, a koja je povezivala *São Paulo* s lukom Santos, uz drugu spomenutu infrastrukturu.

Jedan od razloga zašto su te obitelji bile tamo jest to što je prijevoz kave željeznicom uzrokovao promjenu ekonomskih, urbanih, prostornih i socijalnih aktivnosti tog razdoblja u *São Paulu* općenito. Ulaganja za prijevoz kave bila su usmjerena u željeznice zbog troškova,

pa je tako pomorski prijevoz koštao 440 reis po vreći kave, a željeznicom samo 140 reis, što je značilo 60 % manji trošak za proizvođače (Teixeira, 2002–2003, str. 125–126). Tako je kava potaknula uspon industrije u São Paulu:

Problemi s infrastrukturom, poput željezničkog prijevoza, pomorskih luka, komunikacija i urbanizacije, istovremeno su stvarali akumulaciju vanjske ekonomije koja se koristila u industrijskom razvoju, smanjujući investicijske izdatke i proizvodne troškove. Osim toga, industrijski kompleks kave u São Paulu od početka je potaknuo razvoj nečega što nije manje važno: stvaranje i razvoj tržišta rada koje bi, s obzirom na uvjete u kojima je formirano i prošireno, dovelo do manjih pritisaka na troškove industrijske proizvodnje. Zadovoljavajući učinak poljoprivrede u São Paulu, s druge strane, osiguravao je velik dio prehrambenih potrepština za radnu snagu te jamčio opskrbu industrije sirovinama za nastajući industrijski sektor. (Cano, 2007, str. 234)

Drugi aspekt čine promjene u radnim odnosima nakon ukidanja ropstva i proglašenja Republike (Tablica 1), što je potaknulo imigracijsku politiku koja je u početku bila usmjerena na rad na plantažama kave, ali su s krizom 1929. godine prihodi od kave počeli padati, što je u São Paulu pogodovalo rastu industrijalizacije; neki imigranti koji su radili u poljoprivredi počeli su se postupno baviti industrijom u nastajanju u naseljima koja su imala željezničku prugu već početkom 20. stoljeća, a potom su se etablirali kao radna snaga u industriji ili kao poduzetnici, počevši od krize 1929. do razdoblja Drugog svjetskog rata.

Tablica 1
Slobodno i porobljeno stanovništvo u São Paulu

Godina	1854.	1872.	1886.
Slobodno stanovništvo	294 612	680 742	1 114 065
Porobljeno stanovništvo	117 238	156 612	107 329
Sveukupno	411 850	837 354	1 221 394

Izvor: Teixeira, 2002–2003, str. 126.

Cano (2007, str. 233–234) doprinosi tome kada kaže:

Suprotno onome što se misli, proces koncentracije industrije u São Paulu predstavlja fenomen koji je krenuo već na početku 20. stoljeća. Kao što će se vidjeti (Tablica 32), oko 1905. – 1907. godine započinje ono što nazivam „velikim kvantitativnim skokom” industrije São Paula. Između 1907. i 1919. godine, ako se širenje industrije izračuna u nominalnim terminima, indu-

strija São Paula porasla je 8,5 puta, mijenjajući svoj udio u ukupnoj industriji Brazila s 15,9 % na 31,5 % u tom razdoblju. Industrija ostatka zemlje imala je znatno niže rezultate, rastući samo 3,5 puta i smanjujući svoj udio s 84,1 % na 68,5 %. 1920-e godine omogućile su novu ekspanziju industrije u unutrašnjosti São Paula, koja je tada bila u zaostatku u odnosu na rast ostatka zemlje, čime se konsolidirao ovaj proces koncentracije.

Tako su kuće koje su se ranije gradile uz rijeku u četvrti Mooca ustupile mjesto tvornicama koje se gradilo uz željezničku prugu, zbog pogodnosti u transportu sirovina, goriva i robe.

Ako je Mooca ranije bila jedna od najvažnijih četvrti u gradu, od 50-ih godina prošlog stoljeća prolazi kroz proces „deindustrijalizacije” s posljedičnim napuštanjem i degradacijom. Prije toga, Mooca je imala najveću industrijsku koncentraciju, uglavnom tekstilne i prehrambene industrije. Bilo je to naselje koje je okupljalo velike populacije imigranata, uglavnom Talijana, Španjolaca, Portugalaca i „Mađara” – kako se još i danas nazivaju imigranti iz srednjoistočne Europe, Rusije, Litve, Ukrajine, Jugoslavije i Mađarske. „Zbog ove raznolikosti podrijetla, Mooca je bila jedna od najheterogenijih četvrti u gradu São Paulu”, kaže profesor povijesti Adriano Luiz Duarte sa Sveučilišta u Santa Catarini. (Fava, 2002, str. 12)

To potvrđuje Gavranich Camargo (2017, str. 187) kada kaže: Industrijski pogoni u kojima se nalazio najveći broj Dalmatinaca bile su Cotonificio Crespi, Lanificio Fileppo, Indústrias Matarazzo, Moinho Santista, Indústria Têxtil Gasparian i Café Seletto. Danas su zgrade tih industrija ustupile mjesto drugim aktivnostima. Na primjer: Cotonificio Crespi pretvoren je u supermarket, ali je njegova fasada, u stilu industrija iz 1940-ih, sačuvana. Zgrada Café Seletto nedavno je postala velik centar za telekomunikacije, a zgrada Indústrias Gasparian preuređena da primi veliko privatno sveučilište. Stara zgrada Moinho Santista, renovirana, danas je mjesto u kojem se nalazi regionalna središnjica SESC São Paulo i SESC Belenzinho.

Također je otvoreno nogometno igralište na kojem je trenirao Esporte Clube Dalmácia (Karta 1 – krug u zelenoj boji), tim osnovan 16. ožujka 1932., službeno registriran u Saveznoj nogometnoj federaciji São Paula, i koji je bio smješten u ulici Taquari, vrlo blizu Crkve sv. Mihaela Arkandela (Karta 1 – Slika 1 – krug sive boje). Danas je na tom mjestu parking. Nogomet je bio važan kao mjesto razonode i najpopularniji sport među useljenicima u to vrijeme, uključujući i Hrvate. Između 1920. i 1930. godine nastali su brojni nogometni timovi, kako u Mooci tako i u Belenzinhu, a nogometna igrališta Mooca bila su na livadama, dok su u Belenzinhu bila smještena na obali rijeke. Najstariji tim u tim dvama naseljima bio je Estrela de Ouro u kojem su igrali glavni igrači tog vremena koji su živjeli u obje četvrti.

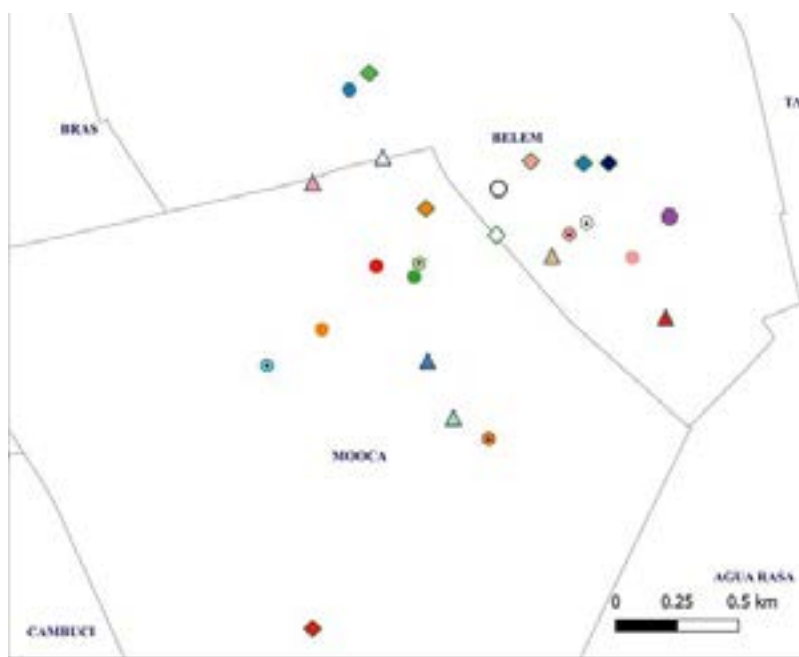
Athletica Estrela de Ouro bila je sportska udruga u gradu São Paulo. Tim Crni anil osnovan je 1. rujna 1903. godine. Sjedište je bilo u Belenzinho, a kasnije u Brásu. U nogometu je Estrela de Ouro sudjelovala u Gradskom prvenstvu (1923. i 1925.), prvoj diviziji (1924. i 1929.) te u Državnom prvenstvu São Paula za drugu diviziju (1928.), a sva ta natjecanja organizirala je udruga sportova savezne države São Paulo (APEA). (Kussarev, 2016)

Kako u Mooci tako i u Belenzinho, nogometne momčadi na travi bile su uobičajene u radničkim četvrtima São Paula, odgovorne za razonodu obitelji, kao i za promicanje zajedništva. Kako bismo imali bolju ideju o tome, važno je napomenuti da su Clube Atlético Juventus i Clube Leão do Norte bili važna mjesta za zabavu i ples hrvatske zajednice prije nego što je osnovano Društvo prijatelja Dalmacije (SADA). U središtu grada, okupljalište hrvatske zajednice bilo je u plesnom klubu Piratininga i kući Portugala. Karta 1 prikazuje prošireni prikaz Klastera (aglomeracije) prikazanog u četvrtima Mooca i Belenzinho (također poznatom kao Belém). U četvrti Mooca identificirano je 13 poduzeća (Karta 1), a u četvrti Belém postoji 12 organizacija (Karta 1).

Stanovništvo hrvatske zajednice nastanjivalo je područje u blizini željezničke pruge kako bi olakšalo kretanje imigranata na posao, kao i protok proizvodnje prema tržištu. Stambeno područje bilo je također u blizini osnovnih usluga, kao što su: 1) pekara Joana D'Arc (mjesto okupljanja zajednice) (Karta 1 – krug bijele boje s crnom točkom u centru) danas je mjesto sa stambenim zgradama; 2) groblje Quarta Parada (Karta 1 – krug ljubičaste boje) jedno je od najstarijih u gradu São Paulo, osnovano 6. siječnja 1893. godine; u to je vrijeme služilo stanovnicima četvrti Brás, Pari, Mooca, Belenzinho i okolnih područja; 3) Crkve, ističu se dvije u četvrti Belenzinho i jedna u Mooci. U prvom kvartu nalazi se Crkva sv. Pavla Apostola (Karta 1 – krug ružičaste boje) u kojoj se nalazi kip i obavlja se slavljenje sv. Vicence, koju štiju Hrvati-Dalmatinci, te Crkva sv. Josipa iz Beléma (Karta 1 – crveni trokut) koja je također okupljala hrvatsku zajednicu. Na drugom mjestu ističe se Crkva sv. Mihaela Arkandela (Karta 1 – krug sive boje) u kojoj su se održavala vjenčanja, krštenja i sprovodi hrvatske zajednice. Tri crkve i dalje postoje; 4) rođilište Nossa Senhora do Belém (staro) (Karta 1 – krug tamnoplave boje), mjesto na kojem su se rađala djeca mnogih useljenika koji su radili u Brazilu, uključujući one iz bivše Jugoslavije. Danas je to bolnica Avicenna.

Karta 1

Glavne kulturne točke povezane s kulturom Hrvatske u četvrti Mooca i Belém – São Paulo. Od 1920. do 1940. godine

Nome das Organizações relacionadas a Cultura da Croácia - São Paulo(Brasil) – Entre os anos de 1920 até 1940

○ Café Seleno	◆ Mocho Santista (Antigo)
● Cemitério da 4ª Parada	◇ Museu da Imigração
● Colégio Amadeu Amaral	⊗ Padaria Joana D'Arc (Antiga)
● Dalmácia Esporte Clube	⊗ Prado (Antigo)
● Estádio dos cavalos (Antigo)	⊗ Rua Cal-Açu
● Igreja de São Miguel Arcanjo	● Rua Cassandoca
● Igreja de São Paulo Apóstolo	⊗ Rua Cidade de São Simão
● Igreja São José do Belém	▲ Rua Sapucaia
◆ Lanificio Crespi (Antigo)	▲ Rua Serra de Araraquara (Antiga)
◆ Lanificio Filippo (Antigo)	▲ Rua Serra de Jaire
◆ Lanificio Gasparian (Antigo)	▲ Sociedade Amigos da Dalmácia(SAIDA)
◆ Largo Ubirajara	▲ Viaduto Guadalupe
◆ Maternidade N. Sra. do Belém (Antiga)	▲ Vila Anene

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Rezultati u vezi s lokacijom stanova hrvata: četvrti Mooca, Belém i Brás

Pri analizi vremena pješaćenja uzeli su se u obzir geografski uvjeti terena. Stoga je moguće da je na nekim mjestima vrijeme pješaćenja bilo duže na kraćoj udaljenosti ili kraće na većoj udaljenosti. Kao parametar koristilo se pješaćenje jer su ljudi u to vrijeme puno hodali, a bilo je vrlo malo onih koji su posjedovali automobil, jer su vozila bila namijenjena samo bogatima. Tako je udaljenost pješaćenja od stanovanja do industrijske zone bila otprilike 34,25 minuta (Tablica 2). Ponovno naglašavamo da su radnici živjeli u blizini svojih radnih mjesta i mjesta za zabavu; baš kao što četvrt Quarta Parada danas nosi to ime jer je bila blizu četvrtne stanice na željezničkoj pruzi u četvrti Belém.

Tablica 2

Mjesta stanovanja Hrvata – São Paulo. Od 1920. – 1950. godine

Mjesto stanovanja	Četvrti danas	Vrijeme (minute)	Udaljenost
Rua Serra de Jaire	Mooca	41	3,3
Rua Cidade de São	Quarta Parada	38	3
Vila Anete	Quarta Parada	37	3
Rua Caá-Açu	Mooca	21	2,5
Prosjeck		34,25	2,95

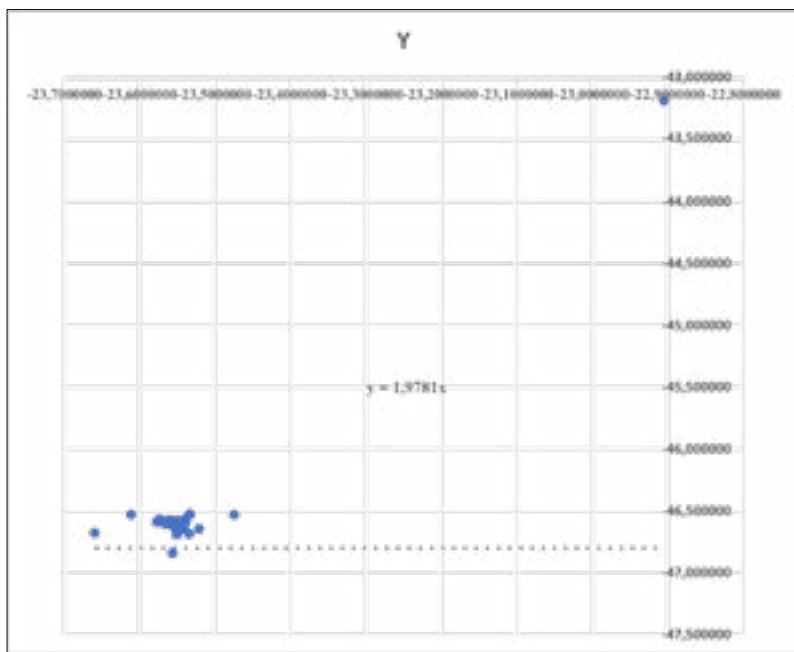
Izvor: Teixeira, 2002–2003, str. 126.

Neke su tvrtke bile smještene u blizini željezničke pruge kako bi olakšale otpremu proizvoda, primjerice, Café Seletto (Karta 1 – žuti krug). Ako se poveže lokacija kulturnih točaka prikazanih na karti 1 s prebivalištima u četvrtima Mooca i Belenzinho, Pearsonov koeficijent korelacije (r) iznosi 0,96, što znači savršenu korelaciju, jer je vrlo blizu 1, kako je prikazano u Grafikonima 1 i 2. Dakle, postoji vrlo jaka pozitivna korelacija između organizacija povezanih s hrvatskom kulturom (Karta 1) i njihova prebivališta, što pokazuje da su u tom razdoblju kuće u četvrtima Mooca i Belenzinho bile vrlo blizu mjesta kulture i njihova radnog mjesta, omogućujući pješaćenje koje je u prosjeku trajalo 34,25 minuta, što odgovara 2,95 km (Tablica 1). Zbog toga su mnogi imigranti birali živjeti u blizini industrije ili promovirati kulturne aktivnosti u blizini svojih domova ili radnih mjesta, jer se u razdoblju koje se istražilo ovdje većinski podrazumijevalo pješaćenje. Predstavljajući ovaj $r = 0,96$, prikazan je Grafikon 1 raspršenja na kojem se vidi da su

točke vrlo blizu i koncentrirane na liniji trenda, što pokazuje snažnu povezanost između prebivališta, zapošljavanja i kulture.

Grafikon 1

Grafikon raspršenja kulturnog kapitala i prebivališta Hrvata u četvrtima Mooca i Belenzinho – São Paulo – Između 1900. i 1940. godine

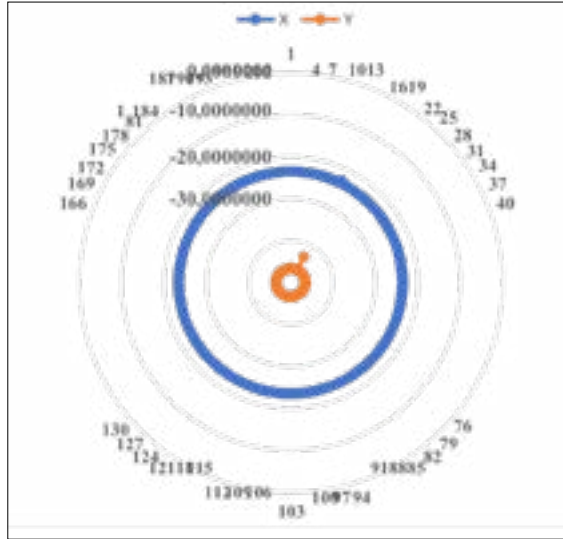

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Grafikon 2 prikazuje sve točke u središtu grada, potvrđujući da postoji umrežavanje i povezanost između tri faktora: prebivališta, zaposlenja i kulture. Kada se promatraju samo prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho, uočava se da je $r = 0,98$, što pokazuje da je postojala društvena i kulturna mreža među stanovnicima obaju naselja.

Grafikon 2

Grafikon radijusa kulturnog kapitala Hrvata u četvrtima Mooca i Belenzinho – São Paulo. Između 1900. i 1940. godine

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Završne misli

Proleterska populacija podrijetlom iz Hrvatske uglavnom je živjela u tri četvrti grada São Paula: Mooca, Belenzinho i Brás. Te tri lokacije imaju važan značaj u procesu industrijalizacije São Paula, Brazila i Latinske Amerike, osobito četvrt Mooca koja se smatra industrijskim simbolom Brazila i grada São Paula. Stanovništvo je nastojalo ostati blizu i održavati mrežu povezanosti sa svojom kulturom, radnim mjestima i drugim hrvatskim useljenicima. Ovaj kvalitativni podatak može se pretvoriti u kvantitativni mjerenjem odnosa između prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho, gdje je vrijednost Pearsonove korelacije (r) 0,96, što pokazuje da je povezanost i blizina između tih dviju četvrti s velikim postotkom Hrvata bila velika. Kada se kvantitativno povežu prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho s društvenim i kulturnim mrežama među stanovnicima obje četvrti, uočava se da je $r = 0,98$, što pokazuje još jaču povezanost u odnosu na prethodne informacije, što upućuje na snažnu povezanost. Drugi način potvrde ove povezanosti

jest grafikonima 1 i 2 koji prikazuju veću koncentraciju (klaster) prebivališta imigranata u Mooci, dok se koncentracija smanjuje u četvrtima Belenzinho i Brás. Prosječno vrijeme pješaćenja do tih lokacija iznosi 34,25 minuta, što je odgovaralo 2,95 km između prebivališta imigranata, njihovih društvenih i kulturnih mreža. Danas ove tri četvrti (Mooca, Belenzinho i Brás) više ne koncentriraju glavne industrijske aktivnosti São Paula, koje su uglavnom zamijenjene parkiralištima ili stambenim kompleksima, no dio kulture tih imigranata i dalje postoji, poput crkava i Društva prijatelja Dalmacije (SADA). Glavna poteškoća u istraživanju bilo je prikupljanje informacija o hrvatskom stanovništvu podrijetlom iz bivše Jugoslavije jer su u sklopu ove državne tvorevine vođeni useljenici ne samo iz Hrvatske nego i iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije, Makedonije, Slovenije i Kosova. U budućnosti se planira provedba novih istraživanja o Hrvatskoj i hrvatskom useljeništvu u Brazilu s pomoću metodologije IC.

Popis literature i izvora

- de Assis, B. A. S. i Rufinoni, M. R. (2015). As antigas salas de cinema nos bairros do Brás e da Mooca: arquiteturas e espaços de sociabilidade. *Revista Geografia e Pesquisa*, 9(2), 58–66. <http://vampira.ourinhos.unesp.br/openjournalssystem/index.php/geografiaepesquisa/article/viewFile/232/133>
- Cano, W. (2007). *Raízes da concentração industrial em São Paulo* (5. izdanje). Campinas, SP: Unicamp.
- Fava, A. R. (2002). Memórias políticas da velha Mooca. *Jornal da Unicamp*, 17(190), 12. https://unicamp.br/unicamp/unicamp_hoje/jornalPDF/190-pag12.pdf
- Gavranich Camargo, K. (2017). Na terra dos dálmatas: um mapeamento afetivo dos bairros do Belenzinho e da Mooca. *Revista do centro de Pesquisa e Formação*, (4), 183–193.
- Kussarev, R. (2016). *Os Esquecidos: Arquivos do Futebol Paulista*. Campinas: Datatoro.
- Pereira, A. S. i Carvalho, S. S. (2020). Cluster de Casa, Decoração e Construção e Suas Redes Locais Em Salvador (Bahia-Brasil). *Revista de Desenvolvimento Econômico* (tiskano izdanje), 2, 103–133.
- Pereira, A. S. (2019). *Clusters de veículo em Salvador: geoprocessamento e gestão de negócio para micro, pequenas e médias empresas* (MP-MEs). Salvador: EDUFBA; EDUNEB.
- Pereira, A. S. (2022). *Os croatas...? presentes!*. Salvador: EDUFBA. <https://repositorio.ufba.br/handle/ri/35114>
- Pereira, A. S. (2024). *Inteligência competitiva: micro, pequenas e médias*

- empresas Salvador (Brasil) e Bragança (Portugal)*. Salvador: EDUNEB.
- Puh, M. (2015). *A Croácia no Brasil: Histórias de uma Imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2017). *A Croácia no Brasil até 1918: primeira fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2018a). *A Croácia no Brasil entre 1918 e 1941: segunda fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Puh, M. (2018b). Imigração como relato: experiências de viajantes croatas. *Epígrafe*, 5(5), 139–172. <https://doi.org/10.11606/issn.2318-8855.v5i5p111-142>
- Puh, M. (2019). *A Croácia no Brasil após 1941: terceira fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
- Russel, J. (3. svibnja 2013.). *Belém – História do bairro de São Paulo / SP* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=FvXEAJ-Lyt9w&ab_channel=JefersonRussel
- Schwarzman, S. (2005). Ir ao cinema em São Paulo nos anos 20. *Revista Brasileira de História*, 25(49), 153–174. <https://doi.org/10.1590/S0102-01882005000100008>
- Teixeira, P. P. (2002/2003). A ferrovia São Paulo Railway (SPR) e a industrialização da cidade de São Paulo. *Anuário del CEH*, 2(2–3), 125–134.
- Tv câmara São Paulo. (18. travnja 2016.). GUIA SP – Praça da República [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=5Kk1geFAZU>

DUG PUT POVRATKA? ANALIZA ISKUSTAVA JUŽNOAMERIKANACA U ZEMLJI PREDAKA

María Florencia Luchetti

Sažetak

Otpriblike tri stotine Južnoamerikanaca godišnje dolazi u Hrvatsku kako bi pohađali Program učenja hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj. Oni su potomci hrvatskih iseljenika koji su svoju domovinu napuštali od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, ali su krenuli suprotnim putem od onog kojim su išli njihovi preci. Bilo da se radi o dugoročnom projektu ili privremenom iskustvu, potraga za korijenima zajednički je nazivnik u životnim iskustvima ovih mladih potomaka druge, treće, četvrte i pete generacije koji su dio više od 750 000 ljudi hrvatskog podrijetla koji žive u Latinskoj Americi. Cilj je ovog izlaganja prikazati preliminarne rezultate dobivene u okviru projekta „Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo”, s fokusom na razumijevanje motivacije koju imaju ti potomci Hrvata i na otkrivanje čimbenika i situacija koje ograničavaju ili pridonose njihovu tranzitu i ostanku u zemlji svojih predaka. Da bi se to postiglo, izvršit će se statistički opis populacije s podacima dobivenima iz ankete, koji će biti dopunjeni kvalitativnom analizom temeljenom na promatranju sudionika.

Glavne riječi: Hrvatska, Latinska Amerika, povratak, integracija, životna iskustva

Uvod

Već više od deset godina, svakog novog semestra, znatna skupina Latinoamerikanaca putuje u Hrvatsku s ciljem proučavanja materinskog jezika svojih predaka. Posljednjih pet godina broj mladih koji pohađaju Program učenja hrvatskoga jezika u Republici Hrvatskoj postupno raste, od godišnjeg prosjeka od sto pedeset (150) korisni-

ka do brojke koja se u posljednje vrijeme udvostručila¹. To povećanje doživjelo je dva važna vrhunca u natječajima koji odgovaraju akademskim godinama 2022./2023. i 2023./2024. u kojima je kvota ponuđenih stipendija porasla na 450 odnosno 500². Otprilike 90 % tih stipendista potomci su Hrvata iseljenih u Južnu Ameriku, a dolaze uglavnom iz Argentine, Čilea, Perua i Bolivije, ali ih ima iz gotovo svih zemalja Latinske Amerike. Potraga za njihovim korijenima predstavlja važan emocionalan i identitetski element i obično takvo putovanje djeluje kao katalizator za druga iskustva koja ih povezuju s prošlošću i obiteljskom poviješću (Luchetti i Gadze, 2022). Neki od njih odrastali su u želji da upoznaju kuću u kojoj su rođeni njihovi djedovi, pradjedovi, prapradjedovi ili čak dalji rođaci, kao dio priče integrirane u sjećanje koje se prenosi s koljena na koljeno. Druge privlači dosad neistraženi osjećaj pripadnosti koji počinje dobivati oblik s posjetom. Ima i onih koji svoj dolazak u Hrvatsku vide kao vrata za obećanu bolju budućnost u Europi.

Ove višestruke težnje latinskoameričkih povratnika ili imigranata³ vremenski se poklapaju s dva konvergentna procesa. S jedne strane konvergiraju s aktivnostima koje provode organizacije dijasporских zajednica (Brah, 2011), osobito nakon procesa rekroatizacije zadnjih desetljeća⁴, a s druge strane nadopunjuju strateške ciljeve demografske revitalizacije Republike Hrvatske. Ti usporedni procesi izražavaju se u stvaranju programa i institucija te transformaciji onih postojećih, kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu, a njihovi su središnji ciljevi promicanje povratka i integracije potomaka te očuvanje i promicanje kulture i hrvatskog identiteta. U oba procesa ključno je bilo širenje korištenja interneta i formiranje transnacionalnih dijasporских zajednica (Misetich i Dujovne, 2003; Colic-Peisker, 2011; Perić Kaselj,

1 Od 2012. do 2024. godine program se razvijao u okviru Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske (u daljnjem tekstu: SDUHIRH). Prethodnih dvanaest godina stipendije je dodjeljivalo Ministarstvo vanjskih poslova (Luchetti i Gadze, 2022). Od sredine 2024. za njegovu provedbu zaduženo je potpuno novo Ministarstvo demografije i useljeništva (MDU).

2 Razlika u broju stipendija i korisnika objašnjava se činjenicom da se stipendije dodjeljuju polugodišnje te da neki stipendisti pohađaju samo jedan semestar, a drugi oba. Do danas je dodijeljeno više od tri tisuće (3000) stipendija za više od dvije tisuće (2000) korisnika.

3 Iako postoji rasprava o tome je li opravdano nazivati ovu vrstu migracije povratkom, moguće ju je uzeti u obzir kao domaću kategoriju ili kategoriju prakse (Bourdieu, 2007), odnosno kategoriju kojom se društveni akteri služe kako bi mogli pojmiti svoje svakodnevno iskustvo. Naširoko ga koriste dužnosnici i javne institucije, a posljednjih je godina postao složeniji.

4 Detaljnije o procesu rekroatizacije iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini u poglavlju ove knjige autorice Marine Perić Kaselj.

2014; Grbić Jakopović, 2014; Gadze, 2017), zbog čega dolazi do toga da se sve češće i sve lakše dolazi do informacija, što omogućuje razvoj i/ili produbljivanje osjećaja pripadnosti. Mnogi ljudi koji do tada nisu aktivno sudjelovali u hrvatskim zajednicama (ponovno) su otkrili novu dimenziju svoje identitetske pripadnosti (Luchetti i dr., 2022).

Dvije od institucija stvorenih za unapređenje i jačanje odnosa Republike Hrvatske s iseljeništvom, u kojima je zgusnuta javna politika posljednjeg desetljeća, jesu Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske i već spomenuti SDUHIRH (Luchetti, 2024)⁵. U okviru programa i projekata koje financira ova organizacija, IMIN koordinira projekt „Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo“, u okviru kojeg je i uokvireno ovo istraživanje, a njegov je cilj razumjeti motivacije koje pokreću te potomke Hrvata te identificirati čimbenike i situacije koje ograničavaju ili pridonose njihovu tranzitu i ostanku u zemlji svojih predaka. Predstavljanje rezultata tog istraživanja svrha je ovog rada.

Hrvatska i Južna Amerika u perspektivi međunarodnih migracija

Kao što je poznato, migracijski procesi čine važan dio hrvatske povijesti, koja je iznjedrila ono što se smatra jednom od najvećih dijaspora u svijetu (Winland, 2004; Čapo i dr., 2014). Prema najnovijim istraživanjima, otprilike trećina ove dijasporne naseljena je na američkom jugu, uglavnom u Argentini i Čileu, ali i u Peruu, Brazilu, Boliviji, Urugvaju, Venezueli, Paragvaju i Ekvadoru (Luchetti i Perić Kaselj, 2022). Povijest hrvatskog iseljeništva slična je povijesti drugih europskih zemalja (Čizmić i dr., 2008), posebice s obzirom na masovne migracije koje su se dogodile između druge polovice 19. stoljeća i prve polovice 20. stoljeća, a za koje su zemlje Latinske Amerike bile važni primatelji. Više od jedanaest milijuna ljudi stiglo je na obale južnog Atlantika i imali su važan utjecaj na konfiguraciju društava domaćina (Villa i Martínez, 2001; Pellegrino, 2003; Castillo Fernández i Martínez Pizarro, 2007). Kriza 1930. i ograničenja ekonomskog liberalizma, zajedno s usponom nacionalističkih struja mišljenja, ponekad ksenofobnih i rasističkih, koje su zagovarale ograničenja useljeničke politike, uzrokovali su značajan pad europskih migracija, a masovnost je ustu-

⁵ Od sredine 2024. godine dio zadaća koje je dotad imao SDUHIRH prešao je u orbitu nekadašnjeg Središnjega državnog ureda za demografiju i mlade, kojem su ugradnjom ovih novih funkcija promijenjeni naziv i rang, od upravnog tijela u Ministarstvo demografije i useljništva (MDU).

pila mjesto fokaliziranijim migracijskim kretanjima. U poslijeratnom razdoblju pristigle su posljednje migracijske struje koje su dolazile iz južne Europe i uglavnom su ih činili izbjeglice iz političkih ili etničkih razloga (Pellegrino, 2003).

Od sredine prošlog stoljeća, a posebno u njegovim posljednjim desetljećima, doba masovnih migracija, koje je počelo europskom ekspanzijom početkom 16. stoljeća, zamijenjeno je novom epohom koja nam daje sliku raznolikih globalnih tokova i povezivanja. Ako su u prošlosti najveće američke zemlje činile svojevrzne prekomorske produžetke Europe, koje su primale većinu njezinih iseljenika i integrirale ih, iako ne bez sukoba, u svoje mlade nacionalne tvorevine, u novoj eri međunarodnih migracija tokovi se kreću uglavnom od periferije prema središtu, generirajući multikulturalna i multietnička društva (Arango, 2003a; Pellegrino, 2003). Na taj se način europske zemlje, koje karakterizira iseljenička prošlost i ekskluzivističke tradicije u poimanju nacionalnosti, suočavaju s izazovom potpune integracije i uključivanja imigranata u svoja društva (Arango, 2003a). U mnogima od njih dolazi do pojave osjećaja straha pred onim što se percipira kao gubitak homogenosti, društvene kohezije i/ili kao slabljenje nacionalnog identiteta, k tomu i kao prijetnju funkcioniranju tržišta rada ili socijalne sigurnosti, što rezultira promjenama u stavovima prema imigraciji, koju se doživljava kao neugodnost koja zahtijeva državno upravljanje ili intervenciju, a javljaju se i stavovi otvorenog odbijanja (Arango, 2003a; Huysmans, 2000; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022).

Ova zabrinutost za upravljanje i kontrolu migracijskih tokova (Masseroni, 2018; O'Reilly, 2023) ponekad se povezuje s konstrukcijom migracije kao sigurnosnog problema u političkom i medijskom diskursu, koji se obično oslanja na retoriku o obrani običaja, tradicije i načina života lokalnog stanovništva (Huysmans, 2000; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022). S druge strane, tehnološki i komunikacijski napredak u posljednjim desetljećima pogodio je stvaranju i širenju transnacionalnih društvenih prostora koji utječu na proces integracije migranata, koji održavaju snažne veze sa svojim mjestima podrijetla i pokazuju potrebu za stvaranjem novih modela integracije koji ne uključuju asimilaciju. Dvosmislenost i fragmentacija koju ovi migranti doživljavaju u pogledu svog osjećaja pripadnosti dovode u pitanje ideju potpune učinkovite integracije ili uključivanja u društva primatelja i pokazuju potrebu za produblivanjem kritičkih analiza i pronalaženjem rješenja drugačijih od onih iz prošlosti (Massae Sasaki i de Oliveira Assis, 2000; Criado, 2000; Arango, 2003a, 2003b; Karakoulaki i dr., 2018; Faggiani, 2021; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022).

U sklopu tih promjena koje su se dogodile u međunarodnim migracijskim tokovima posljednjih desetljeća⁶, a posebice nakon ulaska u Europsku uniju, narušen je status Hrvatske kao tradicionalne zemlje iseljavanja. Iako iseljavanje nije prestalo, sve veći ulazak stranih radnika kako bi se nadomjestio nedostatak radne snage u raznim sektorima gospodarstva preokreće negativnu migracijsku bilancu posljednjih desetljeća. Imigracija se u političkim i medijskim diskursima počela formulirati kao pitanje nacionalne sigurnosti, a povratak ili useljavanje Južnoamerikanaca hrvatskog podrijetla kao zgodnije rješenje demografskog problema jer se dijaspora te regije predstavlja kao svojevrsna pričuva kulturnih vrijednosti i nacionalnog identiteta, pri čemu se često zanemaruje zemljopisna, jezična i kulturna heterogenost migracijskih kontingenata, kao i dinamična, kontekstualna i adaptivna priroda identiteta (Radovich, 2016, 2020).

Esencijalistički pristup identitetu (Brubaker i Cooper, 2001) prevladao je u većini povijesnih istraživanja koja su se bavila hrvatskim migracijama u Južnu Ameriku. Kao što je istaknuto u prethodnim radovima (Perić Kaselj i dr., 2017; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022), ova vrsta istraživanja dominantna je, a u posljednjem desetljeću bilježi se porast antropološkog i sociološkog istraživačkog rada, zbog čega se taj pristup počeo dovoditi u pitanje (Perić Kaselj, 2010; Colic-Peisker, 2011; Grbić Jakopović, 2014; Čapo i dr., 2014; Radovich, 2016, 2020; Luchetti i Gadze, 2022; Gadze, 2017, 2024). Međutim, pojava povratne migracije koja povezuje ta posebna mjesta podrijetla i odredišta do sada je dobila manje pažnje. Među najvažnijim prethodnicima možemo spomenuti rad kojim su koordinirali Čapo i suradnici 2014., u kojem se proučavaju povratnička iskustva potomaka iz Argentine i Brazila, te istraživanje Gadze i Rajković Ivete. Prva od spomenutih priprema doktorski rad o povratnim migracijama argentinskih potomaka (Gadze, 2024) i obje su zajednički analizirale motive koji su neke Argentinke hrvatskog podrijetla naveli na povratak nakon 1991., poteškoće s kojima su se morali suočiti i proces prilagodbe na novo mjesto stanovanja (Rajković i Gadze, 2014; Gadze i Rajković, 2016). Rajković Iveta (2019) također je analizirala povratnička iskustva Venezuelanaca i istaknula je potrebu zauzimanja sveobuhvatne perspektive za suočavanje s tim pitanjem. Na kraju, treba istaknuti

6 Na temelju posljednja četiri popisa stanovništva, pad stanovništva između 1991. i 2021. iznosio je gotovo 20 %, prema sljedećem desetogodišnjem detalju: 4 784 265 (1991.), 4 437 460 (2001.), 4 284 889 (2011.) i 3 871 833 (2021.) (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske [DZS], 2021). Međutim, od 2018. godine migracijska se bilanca stabilizirala, a od 2021. godine bilježi se stalni porast izdanih boravišnih i radnih dozvola stranim radnicima: 48 455 (2021.), 109 241 (2022.), 160 445 (2023.) i 180 734 (2024.) (Hrvatski zavod za zapošljavanje [HZZ], 2024).

istraživanje koje je izravna prethodnica ovoj studiji, u kojem su analizirani neki motivacijski, aspiracijski i integrativni procesi u povratnoj migraciji mladih Latinoamerikanaca (Luchetti i Gadze, 2022).

Kao što je objašnjeno u prethodnim radovima, iako se povratak obično odnosi na povratak u mjesto podrijetla, također se može shvatiti i kao kulturni ili simbolički povratak u kojem osoba koja se vraća nije nužno ona koja je emigrirala, već potomak (Luchetti i Gadze, 2022). Fenomen je konceptualiziran kao povratak u zemlju predaka (King, 2000), transgeneracijski povratak (Durand, 2004 u Ruiz-Vallejo i Ceballos, 2009), korijenske migracije (Wessendorf, 2007) ili etničke povratne migracije (Tsuda, 2009), dok postoje nekoliko autora koji ističu potrebu njegove analize kao dijela šireg procesa migracijskog iskustva. Posljednjih je godina stekao sljedbenike takav pristup koji se nalazi unutar transnacionalne paradigme i stavlja naglasak na društvene prostore koji nisu teritorijalno usidreni, već su generirani djelovanjem društvenih aktera i višestrukim društvenim odnosima koje oni isprepliću, čime se propituju pristupi koji se koncentriraju na polove podrijetla ili odredišta migracijskog kretanja te se obuhvaća cijeli proces kao višestran, višefaktorski, složen i heterogen fenomen. Na taj način, zamišljen kao još jedan trenutak unutar ukupne dinamike, povratak je zamišljen uzimajući u obzir migrantsko iskustvo, kontekst te očekivanja i percepcije aktera (Čapo Žmegač, 2005, 2010; Vertovec, 1999; Tsuda, 2009; Brah, 2011; Cataño Pulgarín i Morales Mesa, 2015). Uzimajući u obzir postulate tog pristupa, u nastavku su prikazana provedena sociološka istraživanja i dobiveni rezultati.

Od dolaska do ostanka

Kao što je navedeno, ovaj rad rezultat je istraživanja provedenog u okviru projekta „Od dolaska do ostanka”. S kontinuitetom od najmanje četiri godine, zamišljen je kao skup aktivnosti različitih vrsta koje bi zainteresiranima ponudile prostor za druženje, kruženje informacija i razmjenu iskustava, što bi pogodovalo procesu integracije u hrvatsko društvo onih stipendista koji su odlučili ostati živjeti u zemlji. Razgovori, radionice, savjetodavni i orijentacijski sastanci, edukativno-kulturne ekskurzije, formiranje mreže umjetnika i provođenje istraživačkih praksi dio su popisa predloženih aktivnosti za primatelje projekta koji su, kako je rečeno, potomci Hrvata koji su emigrirali od kraja 19. do sredine 20. stoljeća.⁷

⁷ Započet je u listopadu 2021., a zasad je dovršetak osiguran do sredine 2025. Njegov detaljniji opis, kao i javna politika u kojoj je uokviren, bili su prethodno obrađeni (Luchetti, 2024).

S namjerom upoznavanja tih primatelja odnosno ciljne skupine, razumijevanja njihove motivacije i detektiranja elemenata i situacija koje pogoduju ili otežavaju njihov dolazak i ostanak, izrađen je *online* upitnik s 33 zatvorena i 17 otvorenih pitanja, koji je proveden e-porukom među polaznicima Programa tijekom akademske godine 2021./2022. Tom prilikom u projektu je sudjelovalo samo 127 stipendista⁸ s područja grada Zagreba. Anketu je dobrovoljno ispunilo 70 osoba, čime je obuhvaćeno 55 % ispitivane populacije (korisnika projekta) i 40 % ukupnog broja stipendista. Kako se radi o slučajnom uzorku, a ne o reprezentativnom, rezultati se ne mogu generalizirati. Međutim, velik postotak dobivenih odgovora, kao i metodološki dizajn temeljen na artikulaciji kvantitativnih i kvalitativnih tehnika, omogućuje nam da ove rezultate smatramo značajnima, a tematsku i interpretativnu analizu otvorenih pitanja pogodnima za postizanje predloženih ciljeva. Promatranje sudionika i provedeni neslužbeni intervjui omogućili su nam da preciziramo i produbimo podatke dobivene anketom. Najvažniji rezultati analizirani su u nastavku.

Kad pogledamo statistički opis, vidljivo je da su 65 % ispitanika žene, a 35 % muškarci. Isto tako, veliku većinu čine mladi do 40 godina (85 %), a ističu se rasponi godina od 25 do 29 (25 %) i od 30 do 34 (23 %). Mlađi od 25 godina čine 22 %, a raspon od 35 do 39 godina čini 15 % ispitanih⁹. Dvije trećine uzorka su samci, a od preostale trećine gotovo svi su u vezi. Većina je završila preddiplomski (41,3 %) ili poslijediplomski (magistarski) studij (22,2 %), trećina (30,2 %) je započela sveučilišni studij, a tek 6,3 % ima završenu samo srednju školu. Što se tiče dominantnih zanimanja, možemo istaknuti ona vezana uz gospodarstvo (poslovna administracija, biznis, međunarodni menadžment ili turizam), inženjerstvo u njegovim različitim granama (građevinsko, ekološko, komercijalno, proizvodno, energetska, kemijska, automobilsko, u elektroničkim sustavima), umjetnost, pravo, zanimanja povezana s jezicima (kao što su učitelji ili prevoditelji s engleskog ili dvojezični asistenti), turizam, pedagogija, društvena komunikacija, medicina, stomatologija i psihologija, kemija, marketing, dizajn i dizajn odjeće, između ostaloga. Većina sudjeluje na tečajevima početne (64,3 %) i srednje (28,6 %) razine Croaticuma.

⁸ Tijekom te akademske godine koristi je imalo 170 ljudi iz 16 zemalja. Polovica je završila oba semestra, 30 % samo zimski semestar i 20 % samo ljetni semestar. S obzirom na dob, otprilike 25 % bilo je mlađe od 25 godina, 30 % između 25 i 29, 30 % između 30 i 39 i 15 % starije od 40 godina.

⁹ Uspoređujući dobnu distribuciju cjelokupne populacije stipendista, u uzorku su nadzastupljeni oni stariji od 30 godina, a podzastupljeni oni mlađi od 30 godina.

Hrvatskog je podrijetla 90 % ispitanika, a u najvećem se postotku radi o prauuncima (44,4 %) ili unucima (24,2 %) iseljenika. Svaki deseti je dijete (11 %) ili prapraunuk (10 %). Neki su supružnici Hrvata (8 %) ili prijatelji hrvatskog naroda (4,4 %). Što se tiče godine i mjesta iseljavanja, vidimo da je 14 % iselilo u 19. stoljeću (1850. – 1899.), 15 % početkom 20. stoljeća (1900. – 1913.), 22 % u 1920-im godinama, 8 % 1930-ih, 14 % u 1940-ima, samo 3 % u 1950-ima i 8 % od 1960-ih do danas. Ukupno 17 % izjasnilo se da ne zna trenutak emigracije. Najviše ih je bilo s područja Dalmacije (51 %) i nešto iz središnje Hrvatske (14 %), dok dvoje od deset ne zna točno.

Nešto više od polovice ima hrvatsko državljanstvo (52 %), a ostali ga planiraju steći. Uzme li se u obzir njihova nacionalna pripadnost (definirana samoodređenjem), može se zaključiti da je kumulativna, a ne isključiva, s obzirom na to da se velika većina (85 %) definira tako da pripada mjestu rođenja i hrvatskom narodu (49,2 %), hrvatskom narodu i mjestu rođenja (14,3 %) ili mjestu rođenja s hrvatskim korijenima (20,6 %). S obzirom na mjesto rođenja, 92 % stipendista dolazi iz zemalja Latinske Amerike, najviše iz Čilea (27 %), Argentine (22 %), Bolivije (15 %), Perua (11 %), Venezuele (6,5 %), Paragvaja (3,5 %), Brazila (3,5 %) i Kolumbije (2,3 %) ¹⁰. Velika većina (75,8 %) u Hrvatskoj je kraće od godinu dana, polovica je u prvom semestru, a otprilike troje od deset je u drugom semestru. Što se tiče planova za ostanak, nešto više od polovice izrazilo je želju ostati živjeti u Hrvatskoj, što nam omogućuje sa sigurnošću tvrditi da se najmanje 20 % polaznika Programa planira nastaniti u zemlji. Budući da je ovaj program stipendiranja jedan od glavnih pokretača dolaska Latinoamerikanaca (Luchetti i Gadze, 2022), stečeno znanje o karakteristikama ove populacije može pomoći u poboljšanju učinkovitosti samog programa ili čak, kao što će biti objašnjeno kasnije, u tome da se razmisli bi li bilo korisno nadopuniti ga s drugima.

Što se tiče socijalizacije i života koji vode u Hrvatskoj, nešto manje od polovice kontaktira s hrvatskom rodbinom, trećina ne, a dvoje od deset kaže da nema rodbinu ovdje. Većina ispitanih komunicira s poznanicima (67 %), kolegama iz Croaticuma (60 %) i prijateljima (54 %), a rjeđi su kontakti s užom obitelji (32 %), kolegama s fakulteta (17,5 %) ili posla (12,7 %). Što se tiče vremena koje provode s ljudima

¹⁰ U istraživanju su nadzastupljeni oni rođeni u Argentini (gotovo 30 %) i oni rođeni u Čileu (20 %), dok su za ostale zemlje razlike manje, kreću se između 1 i 3 %. Međutim, analizirajući sastav korisnika programa u dužem razdoblju, može se vidjeti da od 2017. Argentina, Čile, Bolivija i Peru predstavljaju između 80 i 87 % latinskoameričkih primatelja stipendija i između 65 i 75 % ukupnog broja stipendista. S iznimkom godine koju analiziramo, Argentina i Čile čine oko 30 % odnosno 20 % ukupnog iznosa u svakom razdoblju.

iz Hrvatske, to su uglavnom poznanici ili prijatelji (40 %), obitelj (22 %), kolege s fakulteta (14 %) ili kolege s posla (6 %). Ukupno 22 % ispitanika obično ne provodi vrijeme s ljudima iz Hrvatske. Gotovo svi su izrazili želju za susretima i druženjem s lokalnim stanovništvom.

Što se tiče čimbenika koji su bili uključeni u odluku o dolasku u Hrvatsku, iako postoji raznolikost individualnih i obiteljskih motivacija, analiza nam omogućuje identificirati neke istaknute elemente. Uz učenje jezika ili studiranje, što je izravno navela trećina anketiranih, prevladava interes za poznavanje zemlje svojih predaka, kulture i povijesti zemlje, obitelji, mjesta (kuće, grada) na kojem je predak rođen i općenito nečega što se smatra svojim ili dijelom sebe, iako nije navedeno o čemu se točno radi. S tim u vezi ističu osjećaj pripadnosti, važnost obitelji, temu korijenja, ostavštine i emocionalnog naboja (emotivna povezanost ili osjećaj dužnosti prema precima). S druge strane, ističe se ideja novog iskustva u težnji za zadovoljenjem očekivanja¹¹, uz namjeru da se iskoristi prilika ili proživi iskustvo, kao i povoljan stav o načinu života u Hrvatskoj¹², što ponekad izričito označava suprotnost (lošoj) situaciji u zemlji podrijetla. Naposljetku, ljubav prema domovini, želja da se slijedi partnera, dobivanje državljanstva, posla ili poslovne mogućnosti ili jednostavna znatiželja neki su od dodatnih razloga koji mobiliziraju ispitanike.¹³

Povratak ili prilagodba? Percepcije i iskustva u zemlji predaka

Odgovori su također bili prilično različiti kada su upitani da ocijene svoje najbolje i najgore iskustvo u Hrvatskoj, no mogu se izdvojiti pojedini zajednički elementi koji omogućuju donošenje preliminarnih zaključaka. Čini se da je ideja povratka više pretpostavka javne politike nego kategorija koju koriste korisnici te politike. Iako neki to čine, nije

11 Poglavitito u izrazima kao što su „traženje novog početka“, „izgradnja novog života“, „nove mogućnosti“ ili „isprobavanje nečeg novog“.

12 Izraženo frazama poput „svida mi se život ovdje“ ili, specifičnije, kao „kvaliteta života“, „mir“ ili „sigurnost“.

13 Neki od primjera analiziranih motivacija su sljedeće izjave: 1. „U mojoj obitelji nitko nije imao podatke o mom hrvatskom pradjedu, pa sam odlučio krenuti u potragu ispočetka. Bila je to godina u kojoj sam osjetio povezanost sa svojim precima, bila je to potraga s puno emotivnog naboja. Zato sam se odlučio prijaviti za ovu stipendiju. Osjećam se kao da sam im to dužan, svom djedu i pradjedu.“; 2. „Odlučio sam doći jer sam se završetkom postupka dobivanja državljanstva počeo više povezivati sa svojim korijenima i želio sam iz prve ruke upoznati kulturu i zemlju iz koje potječu moji preci.“; 3. „San koji sam oduvijek imao, moj pradjed koji je došao u Čile ostavio nam je zavjet. Ja sam prvi koji ga ispunjava. Osjećam se dijelom Hrvatske i motivirala me prilika da dođem studirati, učiti i živjeti ovamo.“; 4. „Zato što je moja baka uvijek željela da dođemo u Hrvatsku, a taj san nije mogla ispuniti.“; 5. „Jer su mi baka i djed, svi rođeni u Hrvatskoj, rekli da sam Hrvatica.“; 6. „Svaka ptica svome jatu leti.“; 7. „Zavolio sam zemlju i njene ljude prvi put kad sam došao.“

uobičajeno da potomci sebe doživljavaju kao povratnike, već kao useljenike u zemlju svojih predaka. Kao što smo vidjeli, iako je uobičajeno da kulturološka i emocionalna dimenzija igraju važnu ulogu u objašnjenjima motiva za ostanak u Hrvatskoj (opetovana ideja o potrazi za korijenima i kontaktu s obitelji, ljubavi prema zemlji, njezinu kulturnom i povijesnom bogatstvu), igraju je i ekonomska i materijalna dimenzija (prisutna u vrednovanju kvalitete života, mira, reda, sigurnosti, čistoće i traženja dobrih prilika). Od najvažnijih prepreka ili izazova glavna je prepreka ostanku, pored učenja jezika, dobivanje kvalitetnog posla izvan turističke sezone u skladu s prethodnim obrazovanjem.

Isto tako, birokracija, nepoznavanje korisnih zakonodavstva, procedura i prava te otežan pristup relevantnim, sažetim i ažuriranim informacijama elementi su koji se najčešće identificiraju kao problematični. Mnogi smatraju da su neophodni veća ljubaznost, učinkovitost, strpljenje i empatija onih koji rade u službi za korisnike, kao i bolji tretman, usmjeravanje u javnim institucijama i agilnost u postupcima. Postoje i prijedlozi za stvaranje posebnih institucija¹⁴. Neki ističu nedostatak posla, investicija i industrije, niske plaće ili iseljavanje kao simptomatske poteškoće ili elemente koji ometaju ili ne pogoduju procesu integracije. Isto tako, postoje neke reference na prisutnost onoga što bi se moglo smatrati „prošlošću u sadašnjosti”, uočljivo kako u političkoj kulturi i administraciji tako i u određenim općim kulturnim obrascima koji se karakteriziraju kao konzervativizam¹⁵. Naposljetku, postoji i percepcija o poteškoćama integracije koja bi se mogla sažeti u izraz „pogled drugoga”, a koja se jasno izdvaja u sljedećoj tvrdnji: „Najgore je kako me doživljavaju kad doznaju da sam strankinja”. U skladu s potonjim, ima i onih koji smatraju da je potrebno bolje postupanje sa strancima kako bi politika privlačenja bila uspješna.¹⁶

Ti elementi utvrđeni anketom potvrđeni su i u slučajevima intervjua i sastanaka na kojima je provedeno promatranje uz sudjelovanje. Iz njih možemo općenito zaključiti da su ovi Latinoamerikanci hrvatskog podrijetla koji pokušavaju obnoviti svoje živote u zemlji svo-

14 Kao, na primjer, u sljedećoj izjavi: „Kreirati ured za uključivanje povratnika u hrvatsko društvo, uz olakšanje potrage rada i uključivanje u društvene inicijative poput župa, zaklada itd.”

15 Ponekad se problemi izravno pripisuju onome što se smatra „ostacima iz Jugoslavije: sporost države, političari bez interesa za Hrvatsku (...) Iskreno, teško je poboljšati taj aspekt, sve dok cijela hrvatska država radi po logici jugoslavenskog komunizma”. U drugim slučajevima, kao negativni elementi spominju se tradicionalizam ili konzervativizam ili čak postojanje „konzervativnog i seksističkog mišljenja”.

16 „Trebao bi biti prijateljskiji prema strancima”, „pomoći strancima ili potomcima da posluju ili stvaraju tvrtke ovdje.”

jih predaka presijecani nizom pitanja koja se vrte oko četiri analitičke osi, koje se u nekim slučajevima mogu zamisliti kao dijade između dva pola napetosti. Prvi je povezan s osi očekivanja i stvarnosti. Proces integracije ovih imigranata obično je popraćen refleksivnim pogledom na očekivanja koja su nastala prije početka putovanja i usporedbom sa stvarnošću svakodnevnog života u novoj zemlji. U mnogim slučajevima obično postoji idealizacija ili romantični pogled na ono što ih je čekalo po dolasku. Kako se izrazio jedan od sugovornika: „Govore nam da žele da dođemo, čak i da im trebamo, ali kad smo mi ovdje, nije tako lako.”

Druga os uključuje procjenu onoga što se dobiva i što se gubi tijekom migracije. Obično postoji značajno ulaganje materijalnih i simboličkih resursa, a povrat od toga ne očituje se tako brzo kako ljudi pretpostavljaju ili očekuju da bi trebalo. Ova situacija, kao i prethodna, može dovesti do frustracije ako nije popraćena stalnim pregledom i procesom podrške. Treća analitička os, nedvojbeno povezana s prethodnom, povezana je s profesionalnom karijerom, a posebice s nape-tošću između njezina prekida uzrokovanog migracijskim kretanjem i želje i potrebe da se ona što prije nastavi ili ponovno započne po onom kako to zahtijeva dinamika tržišta rada. Proces prilagodbe novoj sredini i učenja jezika obično traje duže od onoga što tržište rada zahtijeva. Stoga ostanak u domovini svojih predaka često podrazumijeva svojevrsno preuranjeno „starenje” pred potražnjom radne snage, što nerijetko preusmjerava migracijski proces prema ugodnijim ili manje neprijateljskim i zahtjevnijim jezičnim odredištima.

Posljednja identificirana analitička os odnosi se na kulturnu dimenziju i izazove koje donosi integracija (u mnogim slučajevima tumačena kao prilagodba) društvu i kulturi koja nije vlastita. To je vidljivo u različitim kulturnim praksama koje su naučene u društvu podrijetla i u potrebi da se one ponovno prilagode kako bi se poklopile s onima u društvu primatelja. Isto tako, to postaje vidljivo u identificiranju potrebe (a ponekad i poteškoća) izgradnje prostora društvenosti i mreža pripadnosti. U određenom smislu riječ je o tome, kako se izrazio jedan sugovornik, da se „nauči biti Hrvat”. Sve ovo iznosi na vidjelo postojeću napetost oko potrebe za stvaranjem novih poveznica i težinu već stečenih obrazaca i percepcija, koji su dio vlastitog identiteta i čine vidljivim postojanje ili formiranje kulturnih ili simboličkih skupina koje se doživljavaju kroz kontrast između „nas” i „drugih”. Zalaženje dublje u ovu os analize bit će predmet budućih istraživanja.

Preliminarni zaključci i preporuke

Demografski izazov s kojim se Republika Hrvatska suočava te osmišljavanje i provedba javnih politika kao odgovor na njega pretvorili su hrvatsku dijasporu u Latinskoj Americi u mogućeg strateškog saveznika. Programi poput ovog analiziranog predstavljaju važan alat koji može pogodovati migraciji potomaka koji iz afektivnih i emocionalnih razloga, kao i ekonomskih i materijalnih razloga, sve više dolaze u zemlju. Međutim, da bi se moglo govoriti o uspješnim programima, potrebno je raditi na stvaranju politike povratka koja jamči potpunu integraciju migranata u društveni, gospodarski i kulturni život. Ta politika mora biti rezultat bolje koordinacije postojećih programa, uz provedbu novih, što predstavlja izazove za zainteresirane institucije. One bi, preuzimajući brigu za novopridošlice, trebale biti u stanju stvoriti programe obuke i informiranja prilagođene posebnim potrebama tih migranata ili povratnika. Kako bi se to postiglo, od presudne je važnosti poznavanje populacije kojoj je namijenjena politika. Analiza percepcija i iskustava predstavljenih u radu pruža informacije o preprekama s kojima se suočavaju i omogućuje nam da predložimo neke ideje za njihovo otklanjanje.

Prvo, učenje jezika moglo bi se nadopuniti programima stručne prakse koji bi otvorili vrata hrvatskog društva na nov i inkluzivan način. Uz to bi se mogli provoditi programi mentorstva ili vršnjačke pratnje koji bi jamčili neposredan odnos s domaćim stanovništvom i pogodovali razmjeni iskustava i znanja te razvijanju osjećaja pripadnosti. Isto tako, bila bi poželjna promjena mentaliteta u pogledu načina percepcije ovih migranata koji, osim što su spremni ugraditi nove vrijednosti i kulturne obrasce, imaju i mnogo toga za ponuditi društvu u koje se žele uključiti. Poteškoće u izražavanju na hrvatskom jeziku u mnogim slučajevima predstavljaju nemogućnost potpunog prenošenja svih potencijala koje imaju u sebi, što može dovesti do osjećaja infantiliziranosti koji se mora izbjeći ako se želi promicati inkluzija.

S druge strane, preporučljivo je osmisliti, implementirati i promicati realistične programe koji predlažu integraciju postupno ili u fazama, kako bi se neutralizirala frustracija koju stvaraju visoka očekivanja brzog ispunjenja želja. Nadalje, potrebno je da se proces integracije ne pretvori u puku prilagodbu. Odnosno, to bi trebao biti istinski dijaloški proces u kojem se uvažava ono novo što migrant nudi tako da generiranje osjećaja pripadnosti ne znači nužno odustajanje od onog vlastitog ili postojećeg, nego da postoji mogućnost da se to integrira s onim novim koje se uči i inkorporira u sebe. Nijedan integracijski proces koji zahtijeva brisanje nečijeg identiteta ne može se smatrati dugoročno uspješ-

nim. Čovjek mora biti svjestan, kao društvo primatelja, da je novi član društva biće formirano u kulturnoj mreži koja mora biti artikulirana s vlastitom od ranije, ako se želi postići uključivanje ovih ljudi.

Konačno, provedba specifičnih programa za olakšavanje povratka mora uzeti u obzir različite dimenzije uključene u proces prilagodbe, uključujući političko-pravna, ekonomska, socijalna i kulturna pitanja. Potrebno je pružiti odgovarajuće i ažurirane savjete o radnim, obrazovnim, zdravstvenim, stambenim i financijskim pitanjima, o zakonodavstvu i uvjetima rada, dobivanju prvog posla ili samozapošljavanja, provođenju svih vrsta postupaka i razvoju poslovanja. Bilo bi optimalno kada bi sve te informacije bile dostupne na materinskom jeziku migranata koji se nastoje integrirati u novo društvo. Na temelju predstavljenih rezultata karakteristike planiranih programa mogle bi se dodatno razraditi u budućim istraživanjima kako bi se ostvarila bolja veza između potreba migracijskog stanovništva i demografskih izazova u državi.

Popis literature i izvora

- Álvarez de Lima Depieri, M., Ferolla, C. i Seoane, J. (ur.). (2022). *Derribando muros. Migraciones, políticas y luchas migrantes en América*. Observatorio de América Latina y el Caribe, Observatorio Internacional de Migraciones y Derechos Humanos, Instituto Tricontinental de Investigación Social. https://thetricontinental.org/wp-content/uploads/2022/08/20220508_OBSAL_Cuaderno-Migraciones_Web.pdf
- Arango, J. (2003a). Inmigración y diversidad humana. Una nueva era en las migraciones internacionales, *Revista de Occidente*, (268), 5–21.
- Arango, J. (2003b). La Explicación teórica de las migraciones: Luz y sombra. *Migración y Desarrollo*, 1, 1–31. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=66000102>
- Brah, A. (2011). *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Brubaker, R. i Cooper F. (2001). Más allá de „identidad”. *Apuntes de Investigación del CECyP*, 7.
- Castillo Fernández, D. i Martínez Pizarro, J. (2007). Migraciones. U E. Sader, I. Jinkings, C. E. Martins i R. Nobile (ur.), *Enciclopedia Latinoamericana Contemporánea de América Latina y el Caribe – Portal Contemporáneo de América Latina y el Caribe*. Programa Interunidades de Posgrado Integración de América Latina (PROLAM/USP). <https://sites.usp.br/portallatinoamericano/es/es-espanol-migraciones>

- Cataño Pulgarín, S. V. i Morales Mesa, S. A. (2015). La migración de retorno. Una descripción desde algunas investigaciones latinoamericanas y españolas. *Revista Colombiana de Ciencias Sociales*, 6(1), 89–112. <https://doi.org/10.21501/22161201.1424>
- Colic-Peisker, V. (2011). Diáspora croata, emociones, intereses y lo que hay por medio. *Revista Culturas*, (9), 108–122. <http://revistaculturas.org/diaspora-croata-emociones-intereses-y-lo-que-hay-por-medio/>
- Criado, M. J. (2000). Vieja y nueva migración. Rasgos, supuestos y evidencias. *Revista Internacional de Sociología*, 58(26), 159–183. <https://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/799/1011>
- Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. *Journal of refugee studies*, 18(2), 199–215.
- Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica*, 22(1), 11–38. <https://hrcak.srce.hr/62238>
- Čapo, J., Hornstein Tomić, C. i Jurčević, K. (2014). *Didov san. Transgranična iskustva Hrvatskih iseljenika*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2007). Hrvati u svjetskom migracijskom kontekstu. U V. Kukavica (ur.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2008*. (str. 11–24). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2021). „Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske”, Hrvatska u brojkama. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/croinfig_2021.pdf
- Faggiani, M. M. (2021). Migraciones en movimiento: la necesidad de una perspectiva crítica. *Relaciones Internacionales*, (46), 185–193. <https://revistas.uam.es/relacionesinternacionales/article/view/13270>
- Gadze, P. (2017). Uloga medija u očuvanju identiteta Hrvata u Buenos Airesu i Rosariju. U V. Kukavica (ur.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2008*. (str. 226–240). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.
- Gadze, P. (2024). Panorama de las experiencias de los migrantes sudamericanos en Croacia. U M. Puh (ur.), *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 116–125). São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoselMigrantes_Croacia.pdf
- Gadze, P. i Rajković Iveta, M. (2016). Los croatas de Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 197–224). Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.
- Grbić Jakopović, J. (2014). *Multiplificiranje zavičaja i domovina*. Hrvat-

- ska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju. FF-press.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024). Statistika usluga, Test tržišta rada i Radne dozvole. <https://www.hzz.hr/statistika/statistika-usluga-test-trzista-rada-i-radne-dozvole/>
- Huysmans, J. (2000). The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies*, 38(5), 751–777.
- Karakoulaki, M., Southgate L. i Steiner, J. (ur.). (2018). *Critical perspectives on migration in the twenty-first century*. Bristol: E-International Relations.
- King, R. (2000). Generalizations from the History of *Return Migration*. U B. Ghosh (ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (str. 7–55). Ženeva: International Organization for Migration.
- Luchetti, M. F. (2024). De la llegada a la permanencia. Medidas de política pública, programas y proyectos de apoyo para el proceso de retorno o inmigración de latinoamericanos descendientes de croatas. U M. Puh (ur.), *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 105–115). São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoselInmigrantes_Croacia.pdf
- Luchetti, M. F. i Gadze, P. (2022). Hrvati iz Latinske Amerike ili Latinoamerikanci u Hrvatskoj? Iskustva povratničke migracije mladih Latinoamerikanaca u Hrvatsku. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike* (str. 365–378). Zagreb: IMIN. <https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf>
- Luchetti, M. F. i Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to „La Plata” River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. U K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić i O. Ramljak (ur.), *Mediterranean Issues*, Book 3. *Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (str. 209–220). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).
- Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (2022). *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike*. Zagreb: IMIN. <https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf>
- Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Jurčević, K. (2022). Zamišljena domovina. Dijasporske zajednice i identiteti Južnoamerikanaca hrvatskoga podrijetla. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, eko-*

- nomija, država* (2). Kulturni i demografski aspekti migracija (str. 424–442). Zagreb: IMIN. <https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2022/11/KNJIGA-1-Demografski-i-kulturni-2021-FINAL-6.pdf>
- Massae Sasaki, E. i de Oliveira Assis, G. (2000). Teorias das migrações internacionais. U *Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais*. Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. <https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/teorias-das-migracoes-internacionais?lang=pt-br>
- Masseroni, S. (2018). Los estudios sobre migraciones y la formación de investigadores en Argentina. *e-Migrinter. Enseigner les migrations internationales*, (17), 61–75. <https://doi.org/10.4000/e-migrinter.1253>
- Misetich, L. i Dujovne, A. (2003, julio). *Entre Zagreb y Jerusalem. Prácticas y memorias de la diáspora* [Izlaganje]. Congreso Internacional América Latina: Identidad, Integración y Globalización, Córdoba, Argentina.
- O'Reilly, K. (2023). Migration theories: a Critical Overview. U A. Triandafyllidou (ur.), *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies* (str. 3–12). London: Routledge.
- Pellegrino, A. (2003). *La migración internacional en América Latina y el Caribe: tendencias y perfiles de los migrantes*. Santiago de Chile: ONU-CEPAL. <https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/69570949-142f-4ec2-be87-5724023f0da7/content>
- Perić Kaselj, M. (2010). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Doktorska disertacija]. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Perić Kaselj, M. (2014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, (26), 91–119.
- Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporских zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–360). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.
- Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle en la Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 169–196). Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.

- Radovich, J. C. (2020). Neka usputna pitanja u vezi s identitetskim procesima hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Argentini. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 956–963). Zagreb: IMIN. <https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2021/03/zbornik-radova-Migracije-i-identitet.pdf>
- Rajković Iveta, M. (2019). Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša. *Studia ethnologica Croatica*, 31(1), 157–184.
- Rajković Iveta, M. i Gadze, P. (2014). Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, Latinosi u Zagrebu. U J. Grbić Jakopović (ur.), *Multiplikiranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet* (str. 133–153). Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
- Ruiz-Vallejo, F. i Ceballos, A. (2009). Dinámicas y respuestas frente al retorno en Bogotá. Elementos para su análisis. *Diálogos migrantes*, (4), 52–58. <http://observatoriodemigraciones.org/dialogos.shtml?apc=o-xx-1-&x=395>
- Tsuda, T. (2009). *Diasporic Homecomings. Ethnic return migration in comparative perspective*. Stanford University Press.
- Vertovec, S. (1999). Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 447–462.
- Villa, M. i Martínez, J. (2001). Tendencias y patrones migratorios en las Américas. U J. Martínez Pizarro (ur.), *La migración internacional y el desarrollo en las Américas* (str. 21–81). Santiago de Chile: ONU-CEPAL. https://www.cepal.org/sites/default/files/publication/files/6532/S0111941_es.pdf
- Wessendorf, S. (2007). „Roots-Migrants”: Transnationalism and ‘Return’ among Second-generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(7), 1083–1102. <https://doi.org/10.1080/13691830701541614>
- Winland, D. N. (2004). Croatian Diaspora. U M. Ember, C. R. Ember i I. Skoggard (ur.), *Encyclopaedia of Diasporas. Immigrant and Refugee Cultures around the World* (str. 76–84). Kluwer Academic. Plenum Publishers.

IZVORI INFORMIRANJA MEĐU HRVATIMA U JUŽNOJ AMERICI I NJIHOVI STAVOVI I MIŠLJENJA O HRVATSKOJ

Ivan Balabanić

Sažetak

U radu se analiziraju izvori informiranja i stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među hrvatskim iseljenicima u Južnoj Americi na temelju rezultata dobivenih u okviru opsežnog anketnog istraživanja. Rezultati ukazuju na snažnu povezanost iseljenika s domovinom, pri čemu mnogi svakodnevno prate informacije iz Hrvatske. Također se pokazuje da Hrvati iz Južne Amerike preferiraju izravne metode komunikacije, kao što su osobne interakcije, umjesto praćenja vijesti iz Hrvatske putem medija ili interneta. Rad ističe i aspekte Hrvatske koje Hrvati iz Južne Amerike iznimno cijene, kao što su prirodne ljepote, kulturna baština i povijest. S druge strane, mišljenje je Hrvata iz Južne Amerike da Hrvatska ima neadekvatnu međunarodnu promidžbu te probleme u ekonomiji. Opći stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima u Južnoj Americi pozitivna su, ali se naglašava potreba za sveobuhvatnijim pristupom u promidžbi zemlje, uključujući i među hrvatskom dijasporom u Južnoj Americi.

Ključne riječi: Hrvati u Južnoj Americi, konzumacija medija, stavovi i mišljenja o Hrvatskoj, hrvatska ekonomija, promidžba Hrvatske

Uvod

Hrvati su se počeli iseljavati u države Južne Amerike u 19. stoljeću (Antić, 1991). Iseljavanje u Južnu Ameriku odvijalo se u nekoliko valova. Prvi val trajao je od 1880. godine do Prvoga svjetskog rata, a drugi veliki val uslijedio je neposredno nakon Drugoga svjetskog rata (Obućina, 2022). Značajan broj Hrvata emigrirao je u Južnu Ameriku neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, posebno zbog propasti Nezavisne Države Hrvatske i stvaranja socijalističke Jugoslavije. Do stvaranja samostalne Hrvatske 1991. godine veze Hrvata s domovinom bile su otežane, a službena politika SFRJ-a nije poticala odnose između Hrvata iz Hrvatske i Hrvata iz Južne Amerike. Veze su se počele obnav-

ljati neposredno nakon osnivanja samostalne Hrvatske države 1991. godine i od tada se sve više unapređuju. Iste valove iseljavanja ističe i Zovko (2022) koji smatra da možemo pratiti dva različita vala iseljavanja i to prvi od 1886. do 1901. i drugi od 1902. do 1929. godine. Prvi je pojedinačni, većinom iz urbanih središta i u njemu katolici čine zanemariv broj. Drugi je masovniji i iseljenici su iz ruralnih sredina, uglavnom muškarci i to neoženjeni, a katolici čine većinu. Prema podacima Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, u Južnoj Americi danas živi 550 000 ljudi koji se izjašnjavaju kao Hrvati: 250 000 u Argentini, 70 000 u Brazilu, 200 000 u Čileu, 4000 u Ekvadoru, 5000 u Paragvaju, 6000 u Peruu, 5000 u Urugvaju i 5000 u Venezueli (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, [SDUHIRH], bez dat.).

Nesumnjivo se radi o izuzetno velikom broju građana koji posjeduju velik socijalni kapital u državama u kojima žive, što može biti od velikog interesa za Republiku Hrvatsku. Njihovo gospodarsko, kulturno ili bilo koje drugo djelovanje ovisit će u velikoj mjeri i o njihovim stavovima i mišljenjima o Hrvatskoj te o mogućnostima koje današnja Hrvatska nudi svojoj dijaspori. Kako nemaju osobno iskustvo svakodnevnog života u Hrvatskoj, stavovi i mišljenja o životu u našoj državi prvenstveno se oblikuju kroz razne kanale komunikacije u javnoj ili privatnoj sferi, među kojima uobičajeno prevladavaju mediji.

Društveni život očituje se na dvije razine koje se u većoj ili manjoj mjeri isprepliću. Jedna je javna razina, dostupna svima ili većem broju članova društva, a druga je razina individualnog života, koja je uglavnom vezana uz pojedinca i njegov uži krug ljudi. Putem javne sfere pojedinci ili skupine pokušavaju javnosti prenijeti fenomene za koje smatraju da su od javnog ili njihova privatnog interesa te tako formirati javno mnijenje koje će reflektirati njihovo viđenje ili stavove i mišljenja o stvarnosti. Komunikacija u javnoj sferi sve je donedavno bila privilegij medijskih kuća, često zbog toga nazivanih i „četvrtom vlašću”. Međutim, s pojavom velikih korporacija koje upravljaju digitalnim platformama s društvenim mrežama poput Facebooka (Meta), Twittera, TikToka i slično, taj privilegij upravljanja javnom komunikacijom raspršio se među razne aktere. Kroz komunikaciju u javnoj sferi oblikuju se različite javnosti. Javnost možemo definirati kao neformalni, labavo organizirani kolektivitet koji nastaje i koji se mijenja u tijeku rasprave o nekom spornom i/ili relevantnom društvenom pitanju oko predmeta od zajedničkog interesa (Lamza-Posavec, 1995). U našem radu analizira se javnost Hrvata koji žive u Južnoj Americi i koji, u većoj ili manjoj mjeri, prate informacije iz Hrvatske i o Hrvatskoj pa na temelju tih in-

formacija konstruiraju određene stavove i mišljenja o Hrvatskoj. Svakako treba uzeti u obzir to da je današnje povjerenje u izvore informacija znatno niže nego što je to bilo prije snažnoga razvoja informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT). Ova tehnologija omogućila je jeftiniju proizvodnju vijesti, što je potaknulo proizvodnju vijesti od raznih aktera, a ne samo od profesionalnih novinara i medijskih kuća (Grbeša Zenzerović i Nenadić, 2022). Hrvatska javnost u Južnoj Americi sukladno tome organizirala je virtualne etničke zajednice za komunikaciju i interakciju u virtualnom prostoru, koje Perić Kaselj (2014) naziva virtualnim dijasporskim zajednicama koje grade virtualni dijasporski identitet. Osim toga, možemo razlikovati aktivnu i pasivnu javnost. Aktivna javnost definirana je aktivnim odnosom prema određenoj pojavi, događaju, procesu ili osobi, dok se pasivna javnost može okarakterizirati načelnom odsutnošću interesa za djelovanje (Čaldarović, 1995), u našem slučaju – informiranje oko života u Hrvatskoj.

Kakvo je stanje s povjerenjem u medije u Južnoj Americi prikazat ćemo na primjeru Argentine, u kojoj živi najveći broj Hrvata. Prema Reutersovu institutu (2023), 2017. godine 77 % Argentinaca bilo je izrazito zainteresirano za vijesti i informacije koje su primali iz medija. Do 2023. godine taj je postotak pao za više od 30 % te je tada samo 43 % njih bilo izrazito zainteresirano za vijesti i informacije koje su primali iz medija. Još je više poražavajući podatak da 9 % Argentinaca 2023. godine, u posljednjem tjednu prije anketiranja, nije koristilo nikakav izvor medijskih informacija, a skoro je polovica njih u anketi izjavila da često ili ponekad namjerno izbjegava vijesti.

Nadalje, što se tiče korištenja pojedine vrste medija, prema istraživanjima Reutersova instituta (2023) možemo istaknuti da je 2023. godine 77 % Argentinaca preferiralo *online* medije (internetske portale), 61 % društvene mreže, 57 % televizijski program i samo 15 % tiskane medije. Očito se i u Argentini dogodio pomak od tradicionalnih medija prema internetskim medijima. Na prethodno spomenuto namjerno izbjegavanje vijesti i informacija iz *mainstream* ili tradicionalnih medija zasigurno je utjecao snažan proboj društvenih mreža u javnu sferu. Što se tiče hrvatske dijaspare u Južnoj Americi, ali i općenito, te odnosa prema Hrvatskoj, društvene mreže mogu se smatrati posebno važnima. Razlog tomu može se naći u pretpostavci da u virtualnim zajednicama dijasporski i nacionalni/domovinski prostor postaju jednim socijalnim prostorom te tako hrvatski iseljenici i njihovi potomci, utjecajem preko društvenih mreža, izgrađuju nove odnose prema Hrvatskoj, jer je ona virtualno blizu (Perić Kaselj, 2014).

Valja istaknuti koje društvene medije najviše koriste u Argentini, a realna je pretpostavka da iste društvene medije onda koriste i Hrvati koji žive u Argentini. Prema istom istraživanju Reutersova instituta (2023), Argentinci najviše koriste Facebook, i to 48 % njih za vijesti, a 70 % za sve ostale potrebe. Druga najkorištenija mreža je Instagram, koju za vijesti koristi 32 % Argentinaca, a za sve ostalo 61 % njih. Treća najkorištenija društvena platforma je WhatsApp, koju za vijesti koristi 31 % Argentinaca, a za sve ostalo čak njih 78 %. YouTube, kao četvrti najkorišteniji društveni medij, za vijesti koristi 27 % Argentinaca, a za sve ostalo njih 68 %.

Naravno, osim samog korištenja medija, izuzetno je važno i povjerenje koje publika pridaje sadržaju koji pročita, čuje ili vidi na određenom mediju. Općenito govoreći, medij kojem se najviše vjeruje jest radio, koji tu titulu drži već godinama. Nakon radija, prosječno se najviše vjeruje televiziji i tisku, zatim internetu, a najmanje društvenim mrežama (Grbeša Zenzerović i Nenadić, 2022). Također, prema Reutersovu institutu (2023), oko 30 % građana vjeruje medijima općenito, a njih 36 % vjeruje medijima koje prate. Treba istaknuti da povjerenje u medije pada i u Argentini. Tako je 2017. godine oko 39 % građana imalo povjerenje u medije općenito, dok ih je danas, kako smo spomenuli, 30 %. Dakle, velik broj građana prati medije i društvene mreže te ima interes za informacije, ali sve manji broj građana ima povjerenja u te iste informacije. Nema razloga sumnjati da i Hrvati koji žive u Južnoj Americi također imaju niže povjerenje u informacije koje čitaju, slušaju ili gledaju o Hrvatskoj – što svakako utječe i na njihove stavove i mišljenja o Hrvatskoj.

U radu polazimo od pretpostavke da je medijsko izvještavanje o Hrvatskoj te komunikacija preko društvenih mreža u većoj ili manjoj mjeri utjecala na stavove i mišljenja koja o Hrvatskoj imaju Hrvati koji žive u Južnoj Americi. Važnost uloge medija u stavovima i mišljenjima glede neke pojave široko je proučavana tema u području komunikologije, medijskih studija i sociologije. Za potvrdu teze o važnosti medija u socijalnoj konstrukciji zbilje, a samim tim i o stavovima i mišljenjima prema nekom fenomenu, događaju, osobi, instituciji ili cijeloj državi, oslonit ćemo se na tvrdnje Marshalla McLuhana koje je iznio u svojoj knjizi „Understanding Media: The Extensions of Man” iz 1964. godine i na tvrdnje Niklasa Luhmanna i njegovu knjigu „The Reality of the Mass Media” iz 1995. godine. Luhmann istražuje kako mediji konstruiraju stvarnost kroz vlastite operacije i komunikacijske strukture. Sukladno svim navedenim pretpostavkama, u radu smo postavili sljedeće istraživačko pitanje, koje smo specificirali kroz ciljeve istraživanja: *koji je*

najčešći izvor informiranja Hrvata u Južnoj Americi te kako je taj izvor informiranja pretpostavljeno utjecao na stavove i mišljenja Hrvata o Republici Hrvatskoj?

U skladu s navedenim glavnim istraživačkim pitanjem, postavljamo glavni cilj istraživanja, tj. *ustanoviti koji su najčešći izvori informiranja Hrvata u Južnoj Americi o Hrvatskoj* i analizirati kakvi su njihovi stavovi i mišljenja o današnjoj Hrvatskoj. Na temelju glavnog cilja postavili smo i sljedeće specificirane ciljeve istraživanja: ustanoviti glavne izvore informiranja Hrvata iz Južne Amerike i koliko često Hrvati prate vijesti iz Hrvatske; ustanoviti prevladava li među Hrvatima u Južnoj Americi pretežno pozitivno, negativno ili neutralno mišljenje o Republici Hrvatskoj; identificirati atribute koje Hrvati u Južnoj Americi povezuju s Republikom Hrvatskom te istražiti mišljenja Hrvata iz Južne Amerike o prednostima koje Republika Hrvatska posjeduje.

Metodologija

Istraživanje je provedeno u okviru projekta „zaJEDNO srce, jedna duša, jedna HRVATSKA“. Projekt se provodio u okviru Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada, a financirao ga je Europski socijalni fond (ESF). Projekt je realiziran u razdoblju od 2020. do 2023. godine, a nositelj projekta bila je Humanitarna udruga „Fra Mladen Hrkać“ u suradnji s nizom projektnih partnera. U okviru projekta provedeno je opsežno anketno istraživanje koje je obuhvatilo 1663 ispitanika. Populaciju istraživanja činili su svi pripadnici hrvatske dijaspori stariji od 15 godina. Pod pripadnicima hrvatske dijaspori podrazumijevani su Hrvati koji kao svoje primarno mjesto prebivanja imaju inozemnu državu. Populacijom su obuhvaćeni hrvatski iseljenici prve, druge i treće generacije iseljeničtva. Realiziranim uzorkom obuhvaćeno je 434 Hrvata iz Sjeverne Amerike, 927 Hrvata iz Europe, 122 Hrvata iz Australije, 179 Hrvata iz Južne Amerike te 1 Hrvat iz Azije. U našem radu obradit ćemo rezultate 179 Hrvata iz Južne Amerike obuhvaćenih uzorkom. Regrutacija ispitanika u uzorak vršila se metodom snježne grude putem društvenih mreža, osobnih poznanstava te preko zajednica u kojima se okupljaju Hrvati u dijaspori. Anketni upitnik ukupno je sadržavao 127 varijabli koje možemo podijeliti u sljedeće tematske blokove: pitanja o praćenju medija, pitanja o imidžu Hrvatske među Hrvatima i njihovim prijateljima, poznanicima i kolegama, pitanja o prednostima i nedostacima Hrvatske, pitanja o prepoznatljivosti Hrvatske u svijetu, pitanja o važnosti hrvatskog identiteta u dijaspori, pitanja o aktivnostima u hrvatskim zajednicama u dijaspori, pitanja ve-

zana uz spremnost za pomoć Hrvatskoj te sklop socio-demografskih pitanja. Kako je vidljivo iz ciljeva istraživanja, u ovom radu koristit ćemo blokove pitanja koji se tiču praćenja medija, imidža Hrvatske među Hrvatima i njihovim prijateljima, poznanicima i kolegama, prednosti i nedostataka Hrvatske te prepoznatljivosti Hrvatske u svijetu. Prilikom tumačenja rezultata treba voditi računa o tome da u istraživanju nismo koristili probabilistički uzorak, pa se rezultati ne mogu bez zadržke generalizirati s uzorka na populaciju. Ovaj segment možemo istaknuti i kao glavni nedostatak istraživanja.

Rezultati i rasprava

Kroz tablice u ovom poglavlju prikazat ćemo odgovore na pitanja iz anketnog upitnika te prokomentirati svaki od njih.

Tablica 1. Učestalost praćenja vijesti iz Hrvatske među Hrvatima iz Južne Amerike

Koliko često pratite vijesti iz Hrvatske?	f	%
Nikad	10	5,6
Nekoliko puta godišnje	45	25,1
Nekoliko puta mjesečno	44	24,6
Nekoliko puta tjedno	45	25,1
Dnevno	35	19,6
Ukupno	179	100,0

Iz Tablice 1. vidljivo je da 5,6 % ispitanika nikada ne prati vijesti iz Hrvatske, što ukazuje na relativno mali broj Hrvata iz Južne Amerike koji su potpuno neinformirani o događajima u Hrvatskoj. S druge strane, 25,1 % ispitanika prati vijesti ili informacije iz Hrvatske nekoliko puta godišnje, što implicira da ova skupina ostaje povremeno informirana o važnijim događajima. Značajno veći postotak, 24,6 %, prati vijesti nekoliko puta mjesečno, što sugerira redovitiji, ali ne svakodnevni interes za vijesti iz Hrvatske. Osobe koje prate vijesti ili informacije nekoliko puta tjedno čine 25,1 % uzorka. 19,6 % prati vijesti iz Hrvatske svakodnevno. Ovi podaci ukazuju na izuzetno visoku razinu interesa i angažiranosti među Hrvatima u Južnoj Americi kada je riječ o događajima u Hrvatskoj.

Tablica 2. Izvori informiranja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike

Koji je Vaš najčešći izvor informiranja o Hrvatskoj?		f	%
Televizija	Ne	164	91,6
	Da	15	8,4
Tisak	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Radio	Ne	174	97,2
	Da	5	2,8
Internet	Ne	177	98,9
	Da	2	1,1
Razgovori s rodbinom	Ne	110	61,5
	Da	69	38,5
Hrvatska zajednica, hrvatski klub, Crkva i druga udruženja hrvatskih iseljenika	Ne	119	66,5
	Da	60	33,5

Većina Hrvata iz Južne Amerike ne koristi televiziju kao glavni izvor informacija o događajima u Hrvatskoj, s visokih 91,6 %, dok samo 8,4 % njih to čini. Slično tome, ni tisak nije popularan izvor informiranja, s 91,1 % Hrvata iz Južne Amerike koji ga ne koriste i 8,9 % koji ga koriste. Radio je još manje korišten, s 97,2 % ispitanika koji ga ne koriste i samo 2,8 % koji to čine. Internet pokazuje sličan trend. Gотово svi ispitanici (98,9 %) odgovorili su da ne koriste internet kao svoj primarni izvor informiranja o događajima u Hrvatskoj, dok samo 1,1 % njih to čini. Međutim, razgovori s rodbinom značajniji su izvor informacija, s 38,5 % ispitanika koji ih koriste, dok 61,5 % ne koristi ovaj način komunikacije za informiranje o Hrvatskoj. Kada se pogledaju rezultati, uočava se kako najvažniju ulogu u informiranju Hrvata o događajima iz Hrvatske imaju hrvatske zajednice, klubovi, Crkva i druga udruženja iseljenika. 33,5 % ispitanika koriste ove kanale za informiranje o Hrvatskoj, a njih 66,5 % ne koristi ove izvore.

Tablica 3. Imidž Hrvatske prema Hrvatima iz Južne Amerike

Kako biste Vi opisali trenutni imidž Hrvatske?		f	%
Privlačna turistička destinacija	Ne	49	27,4
	Da	130	72,6
Europska država (članica Europske unije)	Ne	76	42,5
	Da	103	57,5
Srednjoeuropska država	Ne	159	88,8
	Da	20	11,2
Mediterranska država	Ne	146	81,6
	Da	33	18,4
Balkanska država	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Bivša jugoslavenska socijalistička republika	Ne	160	89,4
	Da	19	10,6

Kako je vidljivo iz Tablice 3., većina Hrvata iz Južne Amerike, 72,6 %, vidi Hrvatsku kao privlačnu turističku destinaciju, dok 27,4 % ne dijeli to mišljenje. Kada je riječ o stavovima i mišljenjima o Hrvatskoj kao o članici Europske unije, 57,5 % ispitanika tako percipira Hrvatsku, nasuprot 42,5 % koji je ne percipiraju primarno kao članicu EU-a. Samo 11,2 % Hrvata iz Južne Amerike smatra Hrvatsku srednjoeuropskom državom, a njih 88,8 % ne misli tako.

Poimanje Hrvatske kao mediteranske države također je niska. 18,4 % Hrvata iz Južne Amerike smatra da je pripadnost Hrvatske mediteranskom krugu jedno od glavnih obilježja Hrvatske, a 81,6 % ne vidi Hrvatsku kao mediteransku državu. Što se tiče viđenja Hrvatske kao balkanske države, samo 8,9 % ispitanika slaže se s tom tvrdnjom, dok 91,1 % smatra da tomu nije tako. Naposljetku, 10,6 % ispitanika vidi Hrvatsku kao bivšu jugoslavensku socijalističku republiku, dok većina, 89,4 %, ne dijeli to mišljenje.

Tablica 4. Najveće prednosti Hrvatske prema mišljenju Hrvata iz Južne Amerike

Što biste Vi ocijenili kao najveću prednost Hrvatske?		f	%
More i prirodni krajolici	Ne	32	17,9
	Da	147	82,1
Kulturna baština, običaji i tradicija	Ne	54	30,2
	Da	125	69,8
Bogata i zanimljiva povijest	Ne	83	46,4
	Da	96	53,6
Kvalitetna ekonomija	Ne	152	84,9
	Da	27	15,1
Visoka razina demokracije i političke kulture	Ne	153	85,5
	Da	26	14,5
Članstvo u važnim međunarodnim političkim organizacijama (npr. EU, NATO)	Ne	137	76,5
	Da	42	23,5
Umjetnost (glazbena, književna, arhitektonska itd.)	Ne	133	74,3
	Da	46	25,7
Srdačnost i gostoljubivost ljudi	Ne	87	48,6
	Da	92	51,4

Najveća prednost Hrvatske prema mišljenju Hrvata iz Južne Amerike jesu more i prirodni krajolici. Takvo mišljenje dijeli visok broj ispitanika, tj. njih 82,1 %. Kulturna baština, običaji i tradicija također se visoko cijene, sa 69,8 % ispitanika koji ih smatraju velikom prednošću Hrvatske. Bogata i zanimljiva povijest Hrvatske također je prepoznata kao značajna, pri čemu 53,6 % Hrvata iz Južne Amerike navedeni element smatra prednošću.

Kvaliteta ekonomije i visoka razina demokracije i političke kulture ne percipiraju se kao prednosti Hrvatske. Samo 15,1 % odnosno 14,5 % ispitanika slažu se s tvrdnjama da su ti segmenti prednosti Hrvatske. Članstvo u važnim međunarodnim političkim organizacijama kao što su EU i NATO prednošću smatra 23,5 % ispitanika.

Umjetnost, uključujući glazbu, književnost, arhitekturu i slično, kao prednost ističe 25,7 % ispitanika. Srdačnost i gostoljubivost ljudi također se cijene, s 51,4 % ispitanika koji to vide kao jednu od prednosti Hrvatske.

Tablica 5. Najveći nedostaci Hrvatske

Što biste Vi ocijenili kao najveći nedostatak Hrvatske?		f	%
Neuređeni okoliš	Ne	174	97,2
	Da	5	2,8
Loša geografska pozicija	Ne	177	98,9
	Da	2	1,1
Vidljiva nasljeđa komunizma	Ne	128	71,5
	Da	51	28,5
Slaba ekonomija	Ne	138	77,1
	Da	41	22,9
Niska razina demokracije i političke kulture	Ne	169	94,4
	Da	10	5,6
Neučinkovita politička vlast	Ne	145	81,0
	Da	34	19,0
Siromašna umjetnost (glazbena, književna, arhitektonska itd.)	Ne	178	99,4
	Da	1	0,6
Nedostatak zajedništva među ljudima	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Nedovoljna promocija u svijetu	Ne	96	53,6
	Da	83	46,4

Nedovoljna promidžba u svijetu najveći je nedostatak Hrvatske. Takvo mišljenje dijeli 46,4 % ispitanika koji se slažu s tom tvrdnjom. Vidljiva nasljeđa komunizma također se smatraju značajnim nedostatkom, s 28,5 % ispitanika koji ih ističu. Slaba ekonomija prepoznata je kao nedostatak među 22,9 % ispitanika. Neučinkovita politička vlast ocijenjena je kao nedostatak u slučaju 19,0 % ispitanika, dok nedostatak zajedništva među ljudima kao nedostatak vidi 8,9 % ispitanika.

S druge strane, neuređeni okoliš (2,8 %), lošu geografsku poziciju (1,1 %), nisku razinu demokracije i političke kulture (5,6 %) ili siromašnu umjetnost (0,6 %) vrlo mali postotak Hrvata iz Južne Amerike vidi kao najveće nedostatke Hrvatske. Ovi rezultati ukazuju na to da ispitanici vide Hrvatsku kao zemlju s potencijalom koji nije dovoljno iskorišten na međunarodnoj sceni te da postoji potreba za unapređenjem ekonomske situacije i političke vlasti.

Tablica 6. Mišljenje Hrvata iz Južne Amerike po čemu je Hrvatska prepoznatljiva

Prema Vašem mišljenju, po čemu je Hrvatska najviše prepoznatljiva u zemlji u kojoj živite?		f	%
Turizam	Ne	62	34,6
	Da	117	65,4
Jadransko more i otoci	Ne	71	39,7
	Da	108	60,3
Lijepa priroda i okoliš	Ne	88	49,2
	Da	91	50,8
Sportski uspjesi	Ne	76	42,5
	Da	103	57,5
Bogata kulturna baština	Ne	140	78,2
	Da	39	21,8
Socijalistička prošlost	Ne	152	84,9
	Da	27	15,1
Ratna prošlost	Ne	106	59,2
	Da	73	40,8
Poznati ljudi (npr. izumitelji, sportaši)	Ne	114	63,7
	Da	65	36,3
Hrvatska šahovnica	Ne	119	66,5
	Da	60	33,5
Kravata	Ne	138	77,1
	Da	41	22,9

Hrvati iz Južne Amerike smatraju kako je Hrvatska najviše prepoznata po turizmu. Takvo mišljenje dijeli 65,4 % ispitanika. Jadransko more i otoci slijede sa 60,3 %, dok lijepu prirodu i okoliš naglašava 50,8 % ispitanika. Sportski uspjesi također su značajni, s 57,5 % ispitanika koji ističu i ovaj aspekt.

Bogata kulturna baština prepoznata je među 21,8 % ispitanika, dok 15,1 % smatra socijalističku prošlost prepoznatljivom karakteristikom Hrvatske. Ratnu prošlost kao prepoznatljivost Hrvatske u svijetu ističe 40,8 % ispitanika. Poznate ljude, kao što su izumitelji i sportaši, kao važne promotore Hrvatske u svijetu ističe 36,3 % ispitanika.

33,5 % ispitanika smatra kako je hrvatska šahovnica prepoznatljiv element u svijetu, a 22,9 % ispitanika smatra da je kravata vrlo važan znak prepoznatljivosti Hrvatske.

Tablica 7. Mišljenje Hrvata iz Južne Amerike o ukupnom dojmu Hrvatske

Kakav je ukupni dojam o Hrvatskoj u zemlji u kojoj živite?	f	%
Izrazito negativan	2	1,1
Negativan	1	0,6
Ni pozitivan ni negativan	40	22,3
Pozitivan	91	50,8
Izrazito pozitivan	44	24,6
Ukupno	179	100,0

Ukupni dojam o Hrvatskoj u zemlji iz koje dolaze ispitanici pretežno je pozitivan. 50,8 % ispitanika ima pozitivan dojam o Hrvatskoj, a k tome dodatnih 24,6 % ispitanika ima izrazito pozitivan dojam. 22,3 % ispitanika izjavilo je kako nema ni pozitivan ni negativan dojam o Hrvatskoj. Vrlo mali broj ispitanika ima negativan (0,6 %) ili izrazito negativan (1,1 %) dojam o Hrvatskoj.

Zaključak

Zaključno, ovo istraživanje nudi uvid u stavove i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike, ističući značajnu povezanost iseljenika s matičnom zemljom. Visok postotak ispitanika koji često ili svakodnevno prati vijesti iz Hrvatske svjedoči o njihovoj dubokoj povezanosti i interesu za događaje u zemlji. Rezultati istraživanja također pokazuju sklonost iseljenika izravnijim, tj. osobnim oblicima komunikacije, kao što su interakcije s rodbinom i angažman u hrvatskim zajednicama, umjesto korištenja tradicionalnih medija ili interneta.

Osim toga, istraživanje ukazuje na aspekte Hrvatske koji su posebno cijenjeni među Hrvatima u Južnoj Americi. Prirodne ljepote, kulturna baština i povijest Hrvatske ističu se kao njezine najveće prednosti. S druge strane, ekonomski i politički aspekti zemlje nisu percipirani povoljno. Zabrinutost je izražena u vezi s nedovoljnom promocijom Hrvatske u svijetu, nasljeđem komunizma, slabom ekonomijom i neučinkovitom političkom vlašću.

Iako su neuređeni okoliš, geografska pozicija, razina demokracije i političke kulture te umjetnost percipirani kao manje značajni nedostaci, oni ipak ukazuju na potrebu za daljnjim unapređenjem Hrvatske i u tim područjima. Ovaj zaključak ukazuje na to da Hrvati iz Južne Amerike smatraju kako Hrvatska ima potencijal koji nije u potpunosti iskorišten, posebice na međunarodnoj sceni.

Ukupno gledano, rezultati istraživanja sugeriraju da su opći stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike većinom pozitivni. Naglašava se važnost turizma, prirodnih ljepota, sportskih uspjeha i kulturne baštine u stvaranju pozitivne slike o Hrvatskoj. Međutim, istraživanje također ukazuje na potrebu za sveobuhvatnijim pristupom u promidžbi zemlje koji bi obuhvatio i ekonomske te političke aspekte, naravno, nakon što bi ih se poboljšalo. Budući napor trebao bi biti usmjeren na ispravljanje stavova i mišljenja te unapređenje aspekata koji su trenutačno percipirani kao nedostatni, kako bi se Hrvatska među Hrvatima u Južnoj Americi mogla u potpunosti profilirati kao zemlja bogate i složene kulturne, povijesne i društvene baštine.

Popis literature i izvora

- Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti.
- Čaldarović, O. (1995). *Socijalna teorija i hazardni život: rizici i suvremeno društvo*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Grbeša Zenzerović, M. i Nenadić, I. (2022). *Jačanje otpornosti društva na dezinformacije: analiza stanja i smjernice za djelovanje*. Zagreb: Agencija za elektroničke medije. https://www.aem.hr/wp-content/uploads/2022/09/Studija_dezinformacije_2-izdanje.pdf
- Lamza-Posavec, V. (1995). *Javno mnijenje: teorije i istraživanja*. Zagreb: Alinea.
- Luhmann, N. (1995). *The Reality of the Mass Media*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. London i New York: McGraw-Hill.
- Mitchelstein, E. i Boczkowski, P. J. (14. lipnja 2023.). *Argentina*. Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023/argentina>
- Obućina, V. (8. rujna 2022.). *Koliko smo spremni za povratak Hrvata iz Južne Amerike?* Matica hrvatska. <https://www.matica.hr/vijest-nac/743%20-%20744/koliko-smo-spremni-za-povratak-hrvata-iz-juzne-amerike-33544/>

- Perić Kaselj, M. (2014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, 26(1), 91-119. <https://doi.org/10.17234/SEC.26.5>
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat.). Hrvatsko iseljeništvo: <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86>
- Zovko, T. (2022). Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike povijest, kultura i društvo. U M. F. Luchetti i M. P. Kaselj (ur.), *Iseljavanje Hrvata iz Hercegovine u Južnu Ameriku* (str. 35-46). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:270:447516>

Sources of Information Among Croatians in South America and Their Perception of Croatia

This paper analyzes the sources of information and attitudes and opinions about Croatia among Croatian emigrants in South America, based on the results obtained through an extensive survey. The findings indicate a strong connection of the emigrants with their homeland, with many following news from Croatia on a daily basis. It also reveals that Croats from South America prefer direct methods of communication, such as personal interactions, over following news from Croatia through media or the internet. The paper highlights aspects of Croatia that are highly valued by Croats from South America, such as natural beauty, cultural heritage, and history. On the other hand, the opinion among Croats from South America is that Croatia suffers from inadequate international promotion and economic challenges. The general attitudes and opinions about Croatia among Croats in South America are positive, but there is an emphasized need for a more comprehensive approach in promoting the country, including among the Croatian diaspora in South America.

Keywords: Croatians in South America, media consumption, attitudes and opinions about Croatia, Croatian economy, promotion of Croatia

ORGANIZIRANJE ISELJENIČKOG HSS-A U JUŽNOJ AMERICI POSLIJE ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ivan Tepeš

Sažetak

Cilj je ovoga rada na osnovi relevantne literature, arhivskih izvora i iseljeničkog tiska analizirati organiziranje pristaša Hrvatske seljačke stranke u Južnoj Americi u prvom desetljeću nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Završetkom rata i propašću Nezavisne Države Hrvatske, u emigraciju odlaze deseci tisuća ljudi, među kojima i jedan dio dužnosnika i članova Hrvatske seljačke stranke, predvođeni predsjednikom Vladkom Mačekom. Počevši od ljeta 1947., jedan dio istaknutih HSS-ovaca dolazi na prostor Južne Amerike, gdje je već živio velik broj prijeratnih hrvatskih iseljenika, od kojih su neki bili pristaše HSS-a. Dolaskom dužnosnika HSS-a, njihov se rad ponovno aktivirao, a u prvom desetljeću aktivnost se najviše razvila na području Argentine, Čilea i Urugvaja. HSS-ovci su na području Južne Amerike imali i političku konkurenciju, odnosno ustašku emigraciju, koja je u velikom broju došla u Argentinu, te pristaše komunizma i novouspostavljene jugoslavenske vlasti, redom starijih iseljenika. Uspostavljanje iseljeničkih organizacija HSS-a odvijalo se u prvom poslijeratnom desetljeću, stoga je bilo teško i nije postiglo zadovoljavajuće rezultate u odnosu na Sjevernu Ameriku i europske zemlje. Cilj je rada, posredstvom analize djelovanja članova Hrvatske seljačke stranke, pridonijeti boljem razumijevanju povijesti hrvatskog iseljeništva na području Južne Amerike, prvenstveno njegova političkog dijela.

Ključne riječi: Južna Amerika, hrvatsko iseljeništvo, Argentina, Urugvaj, Čile

Uvod

Djelovanje organizacija Hrvatske seljačke stranke (HSS) na području Južne Amerike (JA) u prvim poslijeratnim godinama do sada je slabo istraženo. Određeni podaci, prvenstveno kronološki bez detaljnije obrade, nalaze se u knjizi posvećenoj djelovanju emigrantskog HSS-a tijekom Hladnog rata (Tepeš, 2021a).

U ovom će se radu stoga iznijeti novi podaci te prikazati i analizirati načini i metode koje su HSS-ovi dužnosnici koristili u radu s iseljenicima, njihovi kontakti s HSS-ovim iseljeničkim organizacijama u drugim dijelovima svijeta, struktura i brojnost članstva te odnos s drugim političkim skupinama u hrvatskom iseljeništvu u JA-u. HSS-ovci su svoje napore za organiziranjem iseljenika na području JA-a u promatranom razdoblju uložili najviše prema Čileu, Argentini i Urugvaju, pa se i rad temelji na prikazu, analizi i usporedbi djelovanja među iseljeništvom u navedenim trima državama.

Vremenski okvir rada započinje 1947. godine, kada su iz Europe na prostor JA-a pristigli istaknuti dužnosnici HSS-a, a završava sredinom 1950-ih godina. Do tada iz JA-a odlaze neki istaknuti HSS-ovci, a 1955. dolazi i do svrgavanja argentinskog predsjednika Juana Peróna, što je također označilo jednu prekretnicu u djelovanju HSS-ovaca, čija je aktivnost tada dobila jednu novu dimenziju. Tada je započela druga, aktivnija etapa djelovanja ne samo HSS-ovaca nego i drugih hrvatskih političkih emigranata. S obzirom na specifičnosti svake od južnoameričkih država u kojima su HSS-ovci djelovali, u radu će se zasebno obraditi HSS-ovo organiziranje iseljenika u Čileu, Argentini i Urugvaju.

Rad se uz relevantnu literaturu i arhivsku građu iz fonda Matice iseljenika Hrvatske i jugoslavenske tajne službe prvenstveno temelji na novinskim člancima iz HSS-ova službenog iseljeničkog glasila *Hrvatski glas* iz Kanade te *Američkog hrvatskog glasnika* iz Chicaga. Korišteni su i novinski članci iz lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa i *Danice* iz Chicaga, koji su bili skloniji emigrantima bivšim ustašama.

Hrvatski iseljenici počeli su u JA dolaziti već koncem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Bez obzira na veliku udaljenost od matične domovine, vodili su brigu i o političkim prilikama u njoj i nastojali pomoći. Tako su se hrvatski iseljenici iz Čilea snažno uključili u pomoć Jugoslavenskom odboru u Londonu tijekom Prvoga svjetskog rata (Antić, 1987), a tijekom 1930-ih godina veliku aktivnost, prvenstveno u Argentini, ostvario je domobransko-ustaški pokret putem organizacije Hrvatski domobran (M. Jareb, 2007; J. Jareb, 1982). HSS, koji je 30-ih godina u domovini bio najjača hrvatska politička stranka, s plebiscitarnom podrškom hrvatskog naroda, organiziranje po JA-u započeo je 1935. godine. Tada je u Montevideu, glavnom gradu Urugvaja, osnovana organizacija HSS-a pod nazivom Stjepan Radić, a iste godine u Rosariju u Argentini održana je i prva Konvencija južnoameričkih organizacija HSS-a, na kojoj su izabrani Upravni i Nadzorni odbor HSS-a¹

1 Bivšim narodnim zastupnicima nazivali su se oni HSS-ovci koji su na posljednjim održanim demokratskim izborima 1938. izabrani u jugoslavensku skupštinu.

za cijeli JA, a činili su ih predstavnici iz Argentine, Urugvaja i Brazila (Tepeš, 2021a). Već su tada HSS-ovci nailazili na poteškoće sa svojim političkim konkurentima iz Ustaško-domobranskog pokreta, koji je bio razvijeniji i nije dopuštao razvoj konkurencije (Prpić, 2004). HSS-ovci u JA-u završetak rata dočekali su samo sa službeno aktivnom organizacijom u Montevideu i neorganiziranim starim pristašama u Rosariju u Argentini (Prpić, 2004). Iako raspršeni po cijelom svijetu i u poratnim prilikama, HSS-ovci nisu smjeli stvarati nove organizacije niti obnavljati stare bez službene suglasnosti vodstva stranke. Vodstvo HSS-a smatralo je da jedino tako mogu imati kontrolu da im se ne dogodi da im „kojekakvi tipovi” podmetnu novu organizaciju i onda preko nje prave razdor i neslogu među postojećim organizacijama. Sukladno tome ni u JA-u nitko nije smio napraviti ništa na svoju ruku (Prpić, 2004). Zbog toga je u prvim poslijeratnim godinama stvar bila još teža, jer je predsjednik Maček od 1945. do 1947. boravio u Parizu, a od 1947. do smrti u Washingtonu, dok je glavni tajnik Juraj Krnjević još od 1941. živio u Londonu, u koji je pristigao s izbjegličkom jugoslavenskom vladom nakon početka rata. S obzirom na to, postojala je uobičajena praksa da vodstvo opunomoći nekoga od bivših narodnih zastupnika HSS-a ili nekog drugog istaknutog dužnosnika HSS-a za organiziranje iseljenika po državama u kojima su živjeli. Tako je bio i slučaj u JA-u, u koji su prvi istaknuti HSS-ovci pristigli 1947., i to brodovima iz Italije.

U razdoblju između 1945. i 1947. bivši narodni zastupnici HSS-a i drugi istaknuti članovi preko izbjegličkih su logora u Austriji stigli u Italiju, prvenstveno u Rim. U tom razdoblju razvili su politički i humanitarni rad među desecima tisuća izbjeglih Hrvata po talijanskim izbjegličkim logorima, a odigrali su i značajnu ulogu u stvaranju tzv. Zagrebačke menze, koja je djelovala pri Zavodu Sv. Jeronima u Rimu, koji je bio utočište mnogim hrvatskim emigrantima u to vrijeme (Tepeš, 2021c). HSS-ovci koji su ostali privrženi predsjedniku Mačeku tijekom rata i koji nisu bili kompromitirani suradnjom s nacistima i fašistima mogli su slobodnije djelovati i otvoreno surađivati s međunarodnim humanitarnim organizacijama, koje su se bavile skrbi za izbjeglice i za njihovo slanje iz Italije u druge dijelove svijeta. Među njima prednjačio je Ivan Pernar koji je, uz rektora Zavoda Sv. Jeronima u Rimu dr. Jurja Mađerca, u studenome 1946. napisao „Predstavku” Perónu, sa zamolbom za prihvrat hrvatskih izbjeglica u Argentinu. U Predstavci su od Peróna zatražili dozvolu useljenja po etapama, u grupama od barem pet tisuća Hrvata, te su ga zamolili da za njihov prijevoz stavi na raspolaganje izvjesna sredstva, ako je moguće i argentinske brodove. S obzirom na to da hrvatski izbjeglice nisu imali nikakva materijalna

sredstva, prema prijedlogu Pernara i Maderca useljeni Hrvati obvezali bi se da će kasnije u ratama otplatiti putne troškove („Predstavka Hrvata”, 1947).

Apeli prema Perónu urodili su plodom. Hrvatima je na raspolaganje stavljeno i argentinsko veleposlanstvo u Rimu koje je izdavalo vize. Prva grupa otplovila je 29. prosinca 1946., a od 1. ožujka do 1. lipnja 1947. za Argentinu je otplovilo 30 tisuća Hrvata. Među njima se nalazio i dio bivših narodnih zastupnika HSS-a, kao što su Josip Reberski i Josip Torbar s obiteljima (Tepeš, 2021c). Predsjednik Maček zahtijevao je od više istaknutih HSS-ovaca koji su boravili u Italiji da se upute u Argentinu, a među njima su bili Pernar i Božidar Vučković. Međutim, oni su to odbili s obrazloženjem da je ondje snažna ustaška dijaspora koja bi HSS-u bila snažna oporba, pa su bili skloniji odlasku u Kanadu gdje su postojale brojne i financijski moćne HSS-ove organizacije (Tepeš, 2021c).

Osim HSS-ovaca koji su bili upućeni u Argentinu, Maček je, godinu dana ranije, u lipnju 1946., poslao stranačkog izaslanika Eugena Laxu u Brazil sa zadaćom organiziranja HSS-a, ali osim prve vijesti o njegovu odlasku, više o njemu po tom poslu nije bilo podataka sve do 1963. kada je dočekao Krnjevića na njegovu putovanju po zemljama JA-a (Tepeš, 2021a).

Aktivnosti slanja HSS-ovaca prema JA-u registrirala je i jugoslavenska tajna služba koja je u ožujku 1948. zabilježila podatak da je Maček u JA poslao nekoliko svojih suradnika sa zadaćom razvijanja akcije oko širenja ideja HSS-a i pridobivanja tamošnjih Hrvata za te ideje (*Aktivnost jugoslavenske emigracije*, 1948).

Organiziranje HSS-a u Čileu

U Čileu je, prema procjenama, u to vrijeme živjelo oko 20 tisuća hrvatskih iseljenika, podrijetlom iz Dalmacije, i to s otoka Brača, Hvara i Korčule. Polovina njih bili su radnici u poljima salitre, a druga polovina bili su dobro situirani ugledni ljudi, privrednici i bogati zemljoradnici (*Iseljenička naselja – Južna Amerika II*, 1964). U Čileu je hrvatsko iseljeničtvo završetak Drugoga svjetskog rata dočekalo velikim dijelom još uvijek pod utjecajem ideologije koju su zastupali tijekom Prvoga svjetskog rata, zanemarujući kasnije političko raspoloženje u Hrvatskoj koje je bilo priklonjeno HSS-u („Osnovano je povjereništvo HSS”, 1949). Stoga HSS u međuratnom razdoblju u Čileu nije uhvatio dubljih korijena. Nadajući se boljem političkom uspjehu i uzdajući se u drugačije okolnosti nastale poslije rata, vodstvo HSS-a odlučilo je u Čile poslati Božidara Vučkovića koji je u Čile doputovao iz Belgije, gdje

je prethodnu godinu uspješno obavio zadatak oživljavanja HSS-ovih organizacija. Vučković je bio mlađi HSS-ov kadar i aktivan u toj stranci u domovini još u predratno vrijeme. U čileansku luku Valparaíso Vučković je stigao početkom studenoga 1948. talijanskim brodom „Marco Polo“, a putovanje mu je organizirala Međunarodna organizacija za izbjeglice², od koje je dobio pomoć kao žrtva rata („Dolazak istaknutog hrvatskog“, 1948). Njegov dolazak u Čile uslijedio je nakon poziva njegovih prijatelja iz te zemlje i po želji predsjednika Mačeka, s ciljem buđenja i jačanja hrvatske narodne svijesti i okupljanja brojčano, i ugledom, jake skupine hrvatskih iseljenika za pomoć u borbi „protiv ugnjetavačke i nenarodne komunističke vladavine u staroj domovini“ („Dolazak istaknutog hrvatskog“, 1948). Vučković je u Čileu imao dosta svojih prijatelja još iz školskih dana s obzirom na to da je, poput većine iseljenika iz Čilea, dolazio iz Dalmacije. Stoga su HSS-ovci smatrali da će on moći lakše razumjeti svoje uže zemljake i lakše pridobiti njihovo povjerenje („Dolazak istaknutog hrvatskog“, 1948).

HSS-ovcima je prilikom njegova dolaska bilo prilično važno opisati njegov put iz Europe u JA, i to objaviti u jednom od najčitanijih hrvatskih iseljeničkih tiskovina, *Hrvatskom glasu*, koji je izlazio u Kanadi još od 1929. i koji se distribuirao diljem svijeta. Upravo je putem priče o Vučkovićevu putovanju u Čile bila istaknuta i uloga tog HSS-ova lista u širenju stranačkih ideja po zemljama JA-a. S obzirom na slikovit opis, Vučkovićev put može dočarati kako je u to vrijeme moglo izgledati jedno putovanje hrvatskog iseljenika iz Europe u JA. Vučković je na put krenuo iz Belgije, a na brod se ukrcao u Genovi u Italiji. Prilikom prvog pristajanja u Napulju došli su ga pozdraviti stranački prijatelji i suradnici iz izbjegličkog logora Bagnoli, koji se nalazio u blizini tog talijanskog grada. Iza toga je slijedila duga plovidba do obala JA-a, u čijim je lukama nailazio na hrvatske iseljenike. U venezuelanskoj luci La Guaira, u blizini glavnog grada Caracasa, susreo je novonastanjene hrvatske izbjeglice. U Panamskoj luci Colón svratio je u jedan slučajno odabrani lokal u kojemu je, na njegovo iznenađenje, ugledao izložene brojeve *Hrvatskoga glasa*. Ubrzo je tu upoznao i poslovođu koji je bio Hrvat i „stari Radićevac“ pa se vrlo brzo oko „neočekivanog gosta“ okupilo društvo ondje naseljenih Hrvata. Dalje na putu, tijekom pristajanja u Limi u Peru, Vučković je posjetio tamošnju naseobinu hrvatskih iseljenika u kojoj je uspio prikupiti dvije nove pretplate za *Hrvatski glas*. Dalje ga je put, prije konačnog odredišta, vodio i kroz luku u čileanskom gradu Antofagasti u kojemu se nalazila vrlo jaka i brojna hrvatska

2 Engl. *International Refugee Organization* (IRO) bila je organizacija koja je djelovala između 1946. i 1952. sa zadaćom brige za izbjeglice koje je prouzročio Drugi svjetski rat.

iseljenička zajednica. Ondje ga je u društvu nekoliko iseljenika dočekao školski prijatelj koji ga je proveo po gradu i pokazao tamošnji vrlo reprezentativni Dom hrvatskih iseljenika. Naposljetku se iskrcao u luci Valparaíso i otputovao u glavni čileanski grad Santiago de Chile u koji se smjestio i iz kojeg je dalje djelovao („Dolazak istaknutog hrvatskog”, 1948). Vrlo se brzo Vučković zaposlio u svojoj struci kao agronom u Haciendi Chacabuco, gdje je radio do kraja svog boravka u Čileu 1951. („Odlazak ing. Božidara Vučkovića”, 1951).

Po dolasku se Vučković odmah primio i stranačkog posla koji je donio određene rezultate. Dana 12. travnja 1949. osnovano je Povjereništvo HSS-a za Čile sa sjedištem u Santiagu de Chile, a za predsjednika je izabran Feručo Babarović, član ugledne i poznate obitelji u Čileu i u domovini („Osnovano je povjereništvo HSS”, 1949). Jedan od glavnih ciljeva Povjereništva bilo je informiranje iseljenika o ratnim događajima i poslijeratnoj situaciji u domovini kako bi mogli imati jasniju predodžbu o događajima, pojavama i ljudima na političkoj sceni te dati potporu jedinom legitimnom narodnom vodstvu za predstavljanje hrvatskih težnji, za što se predstavljao HSS. HSS-ovci su se nadali ponovno aktivirati ljude koji su se zasitili politikom i razočarali se u nju, ali i one koji su se pod utjecajem promidžbe priklonili novoj jugoslavenskoj vlasti („Osnovano je povjereništvo HSS”, 1949). HSS-ovci su oko sebe sljedećih mjeseci zajedno okupili stare i novopridošle iseljenike, pojedine istaknute hrvatske umjetnike, poput Fedora Kabalina i glumice Nives Janković, čija je majka Magdalena bila domaćica humanitarnih okupljanja (Vučković, 1949). Također su na sebe vezali i novoosnovani Hrvatski klub, čiji su članovi prisustvovali HSS-ovim okupljanjima. U ljeto 1949. HSS-ovce u Santiagu obišao je Josip Torbar mlađi, koji je s ocem živio u Argentini (Vučković, 1949).

HSS-ovci su se odmah povezali s kanadskim organizacijama, šaljući im brzojave u kojima su izražavali svoje političke stavove protiv ustaštva i komunizma, deklarirajući se kao demokrati-antifašisti. Pri tom su se upuštali i u međusobne obračune sjevernoameričkih Hrvata i pri tome kritizirali djelovanje hrvatskih franjevacu iz Chicaga, koji su bili u sukobu s tamošnjim HSS-ovcima i Mačekom („Poruka Povjereništva HSS”, 1949).

Sljedeći tradiciju drugih HSS-ovih organizacija u svijetu, od svog su osnutka obilježavali obljetnice lipanjskih mučenika³ i rođendane predsjednika Mačeka, koji su se obilježavali u srpnju. Obilježavanja

³ Odnosilo se na zastupnike HSS-a koji su poginuli u atentatu u beogradskoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 20. lipnja 1928., kao i na Stjepana Radića koji je od zadobivenih rana preminuo 8. kolovoza 1928.

su se sastojala od Svetih misa i kasnijeg druženja u župnoj dvorani na kojemu bi Vučković držao političke govore i objašnjavao događaje iz povijesti stranačkog djelovanja, a sve bi bilo dekorirano detaljima s hrvatskom trobojnicom. Zanimljivo je bilo kako su, bez obzira na ranije navedene napade na hrvatske franjevce u Chicagu, u Santiagu s hrvatskim franjevcima održavali dobre veze. Fra Marko Čalušić iz Santiaga je prigodom HSS-ovih obljetnica služio Svete Mise u crkvi La Asunción i bio domaćin druženja („Velebna manifestacija Hrvatstva”, 1949). Čileanski HSS-ovci vodili su brigu i o stranačkim prijateljima iz drugih dijelova svijeta pa je zabilježeno da su prilikom sastajanja u povodu Mačekovih rođendana 1949. i 1950. sakupljali novac za HSS-ovce u Belgiji, i to za tamošnje hrvatske studente i list *Hrvatska riječ* („Sjajna proslava rođendana”, 1949; „Svečano su proslavili”, 1950). Nakon dvije i pol godine aktivnosti u Čileu, Vučković je u travnju 1951. napustio tu zemlju i otputovao u SAD, gdje je nastavio djelovati („Odlazak ing. Božidara”, 1951). Nakon Vučkovićeva odlaska djelovanje HSS-a u Čileu se ugasilo i nije se više obnavljalo (Tepeš, 2021a).

Organiziranje HSS-a u Argentini

Argentina je bila zemlja u koju se, u odnosu na druge južnoameričke zemlje, doselio najveći broj poslijeratnih hrvatskih emigranata, a u njoj su boravili i iseljenici djelatni u prijeratnom Hrvatskom domobranu, pa je time bila plodnije tlo za snažnije organiziranje bivših ustaša. U Argentini je prema procjenama živjelo oko 60 tisuća Hrvata, od čega najveći broj u predgrađu Buenos Airesa Dock Sudu ([Iseljenička naselja – Argentina], 1964). HSS-ovci su u Argentini pokušali napraviti značajniju aktivnost, koja je bila uspješnija u odnosu na HSS-ovce u Urugvaju i Čileu, ali daleko od zadovoljavajuće za vodstvo stranke (Prpić, 2004). U Argentini su djelovale dvije grupe HSS-ovaca, i to grupa starijih predratnih iseljenika u Rosariju te grupa u Buenos Airesu koja se okupljala oko novopridošlih narodnih zastupnika HSS-a. Poslije 1947. u Argentini su se smjestile dvije grupe takvih zastupnika, jedna koja je tijekom rata slijedila Mačekovu pasivnu „liniju čekanja” i druga grupa koja se tijekom rata priklonila Ustaškom pokretu. U poslijeratni rad HSS-a priključila se grupa lojalna Mačeku, i to Josip Reberski, Žiga Šol i Josip Torbar, koji je tijekom svog dvogodišnjeg boravka u Argentini bio i predstavnik vodstva HSS-a u toj zemlji, i koji je, uz Buenos Aires u kojem je živio, često obilazio i Rosario („Hrvatski seljački pokret”, 1948). U Torbarovu prisustvu u Rosariju je reorganiziran Glavni odbor HSS-a u Južnoj Americi na skupštini održanoj 16. svibnja 1948. u prostorijama Hrvatskog i kulturnog društva Stjepan Radić, a u vodstvo

Odbora ušli su predratni iseljenici, pristaše HSS-a iz Rosarija i jedan iz Urugvaja („Reorganiziran glavni odbor”, 1948). Druga grupa bivših zastupnika bila je brojnija, a činilo ju je njih šest (Tepeš, 2021a). Jugoslavenska služba je pak u lipnju 1948. zabilježila da je na okupljanju HSS-a u Argentini uz Torbara zadužen i hrvatski slikar Jozo Kljaković, koji je također živio u Buenos Airesu (*Hrvatska emigracija*, 1948).

S obzirom na to da je u vrijeme predsjednika Peróna bilo zabranjeno djelovanje neargentinskih političkih stranaka, HSS-ovci su se okupljali u kulturnim društvima (Prpić, 2004). Tako su HSS-ovci predvođeni Žigom Šolom u Buenos Airesu 1949. pokrenuli Kulturno društvo dr. Antuna i Stjepana Radića („Skupština Hrv. kult.”, 1956), koje se u razdoblju 1951./52. zbog tadašnjih argentinskih propisa moralo priključiti kao kulturno-prosvjetna sekcija postojećem Hrvatskom kulturnom i Pripomoćnom Društvu, koje je djelovalo u Hrvatskom domu na Dock Sudu („Svečani „Te Deum””, 1951). Takva je situacija bila do 21. kolovoza 1955., od kada je zbog novih argentinskih propisa uslijed političkih prevrata i puča protiv Peróna HSS-ovo Društvo moglo samostalno djelovati („Skupština Hrv. kult.”, 1956). Jedina brojka članova koja je navedena u izvješćima rada Društva bilo je prisustvo 40 pristasa HSS-a prilikom druženja u listopadu 1953. („Rad HSS”, 1953). Prema tomu možemo zaključiti da je to bio broj članova kojim su HSS-ovci u tom gradu raspolagali, što je zanemarivo mali broj ljudi u odnosu na nekoliko desetaka tisuća hrvatskih iseljenika u toj zemlji i daleko manji broj ljudi u odnosu na one koji su prisustvovali skupovima koje je bila organizirala emigracija sastavljena od bivših ustaša.

U međuvremenu je Josip Torbar sa sinovima u svibnju 1951. iz Argentine preselio u Kanadu zbog posla svojih sinova, pa su tako argentinski HSS-ovci ostali bez jedne značajne figure za ponovnu aktivaciju svog rada („Oprosní objed”, 1951). Jedan od sinova, Josip Torbar mlađi, u Buenos Airesu je bio zaposlen kao činovnik kod poznatog američkog brodarskog poduzeća Mac Cormick (Vučković, 1949).

HSS-ovci iz Rosarija često su se družili u restoranu u samom centru grada koji je držao njihov predsjednik Pavle Beg, a zanimljiv je podatak iz jednog izvješća s takvog druženja u kolovozu 1951. u kojemu se navodi da su se tijekom druženja jednako pjevale pjesme iz Dalmacije i iz unutrašnjosti Hrvatske te da su na druženju bili podjednako zastupljeni stari i novopridošli iseljenici koje su sve nabrojali poimence („Zadušnice za Stjepana”, 1951). Isto tako su imali potrebu naglasiti da se glavni govornik tijekom druženja morao obratiti na španjolskom jeziku, sukladno „naredbi argentinskih vlasti” („Zadušnice za Stjepana”, 1951), a isticanje obraćanja na španjolskom jeziku imali su i u izvješću

godinu dana ranije („Zadušnice za Lipanjske”, 1950). U tom izvješću iz 1950. istaknuti su i izrazi poštovanja prema novoj domovini Argentini, što su pokazali polaganjem cvijeća na trg oca argentinske slobode Joséa de San Martína, pred čijim će spomenikom „hrvatski sinovi i kćeri naći nove pobude u borbi za oslobođenje svoje porobljene domovine Hrvatske”, a u govorima su isticali gostoljubivost argentinskog naroda i veze Hrvata i Argentinaca. Također su naglasili prisutnost medija i „braće Čeha i Slovenaca” („Zadušnice za Lipanjske”, 1950). Ni argentinski HSS-ovci nisu propuštali naglašavati važnost *Hrvatskog glasa* za djelovanje HSS-a među iseljenicima, a kao slikoviti primjer naveli su u srpnju 1950. veliki interes za *Hrvatski glas* u Argentini zbog romana o Stepincu autora Pavla Jesiha, jednog od najbližih suradnika tada zatvorenog nadbiskupa Stepinca. Tada su napisali: „Teško očekivani brojevi Hrvatskog glasa, kojima treba mjesec dana dok se spuste ovamo na jug idu iz ruke u ruku, posuđuju se i grabe i među rasklimanim redovima bivšeg ustaškog pokreta” („Vijesti iz Argentine”, 1950).

Grupe HSS-ovaca iz Buenos Airesa i Rosarija su, poput drugih HSS-ovih organizacija po svijetu, redovito obilježavale spomendane na lipanjske mučenike i Stjepana Radića te Mačekove rođendane u srpnju (Tepeš, 2021a). U Buenos Airesu su tijekom obilježavanja navedenih spomendana franjevci redovno služili Svete Mise i s HSS-ovcima održavali dobre odnose („Proslava rođendana”, 1950; „Zadušnice za Lipanjske”, 1951; „Svečani Te Deum”, 1953), dok su se s druge strane argentinski HSS-ovci, poput onih iz Čilea, priključili razmiricama na sjevernoameričkom kontinentu i znali kritizirati franjevce iz Chicaga zbog njihova kritiziranja Mačekove politike („Pozdrav glav. Odbora”, 1949).

HSS-ovci su u Argentini imali redovne prepirke s emigracijom proisteklom iz ustaškog pokreta. Kritizirali su pisanje lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa, kao i sve vezano za NDH i emigrante koji su bili bivši visoki ustaški dužnosnici („Naši u Argentini”, 1949). Takve emigrante nazivali su nacifašističkim ostacima „koji su podmuklo izbjegli iz domovine” („Pozdrav glav. Odbora”, 1949). Kljaković je također putem HSS-ova *Hrvatskog glasa* u lipnju 1948. dobio prostor za žestoku kritiku Pavelića, njegove tadašnje Poruke domovini i osnutka Hrvatskog narodnog odbora (Kljaković, 1948). Možda je najzanimljiviji bio sukob između dviju struja bivših narodnih zastupnika. Na kritike onih koji su ostali lojalni Mačeku prema onima koji su se svrstali uz Pavelića tijekom rata stizali su žestoki odgovori, i to najčešće putem lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa koji su kontrolirali bivši ustaški dužnosnici. Kritičan prema Šolu bio je Stjepan Hefer, ali i Stipe Matijević koji je u rujnu 1950. vrlo

žestoko izvrijeđao Šola, spočitavajući mu čak i tuđinsko, a ne hrvatsko podrijetlo. Osim Šola, Matijević je tada izvrijeđao i Vučkovića („Otvoreno pismo”, 1950).

Osim Pavelića, HSS-ovci su napadali i komuniste te jugoslaven-sku vlast („Prigodom 70 godišnjice”, 1949). U Argentini su po pitanju komunista HSS-ovci u kolovozu 1948. očekivali otvorenje novog velikog polja rada nakon tadašnje zabrane djelovanja slavenskih komunističkih organizacija u Argentini („Proslava rođendana”, 1949).

HSS u Urugvaju

U Urugvaju je živjelo nešto manje od 10 tisuća hrvatskih iseljenika, i gotovo svi su bili smješteni u glavnom gradu Montevideu i njegovoj bližoj okolici. Većinom su to bili radnici, a manjim dijelom trgovci, s time da su iseljenici druge generacije radili i visokokvalificirane poslove ([Iseljenička naselja – Južna Amerika], 1964).

HSS-ovci u Urugvaju ostali su jedini aktivni kroz cijelo vrijeme od svog osnivanja 1935., a za razliku od Čilea i Argentine u njihovu sredinu nije došao živjeti nitko od istaknutih dužnosnika. Izvješća o aktivnostima u Montevideu pojavljuju se već u ljeto 1946., a odnose se na obilježavanja obljetnice smrti Stjepana Radića („Zadušnice i kome-moracija”, 1946).

HSS-ovci iz Montevidea, za razliku od ostalih, imali su većih problema s pristašama jugoslavenskih komunista koji su ih napadali i kritizirali ih, lijepeći im etiketu fašista. Trn u oku komunistima bilo je nepolitičko hrvatsko kulturno Društvo iz Montevidea, koje je imalo svoje zemljište i dvoranu za održavanje sastanaka i zabava, a koje je od 1936. bilo blisko HSS-u („Stalni pristaše tiranije”, 1946). Pisma pristaša nove jugoslavenske vlasti iz Urugvaja protiv HSS-ovaca iz te zemlje objavljivala su se čak i u tisku u Hrvatskoj. U njima se tvrdilo kako se HSS u Urugvaju poslije rata raspao na tri struje i da se jedna veća struja priklonila Narodnooslobodilačkom pokretu, a da je druga manja prišla „ustašama” te da uz Mačeka nije ostao gotovo nitko (Tepeš, 2021a). Očito je u tim podacima bilo i određene istine, jer je u prvom poslijeratnom razdoblju bilo očito da organizacija u Montevideu, unatoč kontinuitetu iz predratnog razdoblja i posjedovanja zemljišta i doma, nije razvila posebno značajnu aktivnost. No urugvajski HSS-ovci su se 1949. zato naslađivali podjelom među iseljenicima komunistima koja je bila odraz raskola između Josipa Broza Tita i Josifa Staljina u lipnju 1948. („Proslava 70-god.”, 1949). Navedeni raskol djelovao je toliko demoralizirajuće na mnoge komunistički orijentirane hrvatske iseljenike da su prekinuli sve veze s domovinom ([Analiza iseljeničtva], 1964).

Glavne aktivnosti urugvajskih HSS-ovaca bile su okupljanja u povodu Mačekova rođendana i obljetnica lipanjskih mučenika. U tim svojim okupljanjima i izvješćima s njih kritički su se osvrtni na bivše ustaške dužnosnike iz Argentine koji su napadali Mačeka, a komuniste su izjednačavali s ustašama, nazivajući ih crvenim i crnim fašistima („Proslava 70-god.,” 1949).

U Urugvaju je članstvo većinom bilo sastavljeno od iseljenika podrijetlom iz Dalmacije i Hercegovine. Većina članova u međuraću se bavila poljoprivredom kao vlasnici imanja, ali su zbog izbijanja krize izgubili poslove i otišli kao najamnici obrađivati zemlju (Tepeš, 2021b). Početkom 50-ih članovi u Montevideu većinom su bili radnici slabijeg imovnog stanja. Iz jednog pisma Ante Pehara, glavnog tajnika HSS-a iz Montevidea, iz srpnja 1953. može se uočiti tadašnja situacija. U njemu se nalazi podatak o poslanih 50 dolara u Kanadu za pretplatu *Hrvatskom glasu*, s time da je naznačeno kako ima i jedna nova pretplata, uz obećanje da će se do ožujka 1954. sakupiti još i više. Pehar se požalio da je ekonomska situacija u Urugvaju teža nego ranije i da je velik broj nezaposlenih. Istaknuo je poskupljenja i veliku inflaciju, navodeći da su ranije američki dolar i urugvajski peso bili izjednačeni, a sada za jedan dolar moraju dati tri pesa, s time da je dnevna plaća radnika od 8 do 9 pesa, odnosno oko 3 dolara. U pismu je istaknuo kako primaju dosta zahtjeva za pomoć od ljudi iz domovine. Na kraju se Pehar požalio kako je većina hrvatskih iseljenika u Montevideu u zrelim godinama bez obitelji, a onaj manji broj oženjen je većinom ženama drugih narodnosti, jer je Hrvatica bilo jako malo („Glas iz Urugvaja”, 1953). Na osnovi ovoga pisma može se shvatiti zašto je stranački rad bio slab.

Tijekom 50-ih godina Krnjević je kao glavni stranački tajnik molio Šola da se spoji s HSS-ovcima u Montevideu. Po Krnjevićevu svjedočenju, to nije bilo nimalo lagano provesti u vrijeme predsjednika Peróna, jer se na granici pazilo na svako kretanje u Urugvaj koji je uvijek bio demokratska država, pa je svaki prelazak kod argentinskih vlasti budio sumnju. U početku je rezultat takvog rada bio slab, ali su s vremenom, nakon boljeg upoznavanja počeli i aktivnije surađivati (Prpić, 2004).

Padom Peróna otvorila se mogućnost za stvaranje novog, reorganiziranog Glavnog odbora HSS-a za Južnu Ameriku. Nakon sukoba između organizacija iz Rosarija i Buenos Airesa za primat u vođenju južnoameričkog HSS-a, pobijedila je struja iz Buenos Airesa, kojoj je bio sklon HSS-ov glavni tajnik Krnjević, pa je njihov predstavnik Žiga Šol izabran za predsjednika Odbora. Reorganizirani Glavni odbor utemeljen je u Montevideu u veljači 1956., prilikom čega je održan i

prvi Hrvatski narodni dan po uzoru na manifestacije koje su HSS-ovci održavali po SAD-u, Kanadi i Belgiji i koji je bio jedna od značajnih HSS-ovih manifestacija u iseljeništvu (Tepeš, 2021b). U siječnju 1956. u Buenos Airesu je počeo izlaziti i list *Slobodna riječ*, koji je bio sklon HSS-u i u kojem su HSS-ovci dobivali prostora za promidžbu. Od tada su sve HSS-ove organizacije snažno pojačale svoju aktivnost.

Zaključak

Organiziranje HSS-a u zemljama Južne Amerike aktivnije je počelo 1947., dolaskom istaknutih stranačkih dužnosnika. U Čileu je ono bilo kratkotrajno, jer HSS nije imao tradiciju djelovanja od ranije, niti se uspjela stvoriti grupacija koja bi odlaskom Božidara Vučkovića 1951. nastavila taj rad. U Argentini je djelovanje bilo otežano zbog prisustva brojne ustaške emigracije koja je još iz predratnog vremena imala svoje organizacije. S njima su HSS-ovci bili u stalnom sukobu. Na ruku im nije išla ni vladavina Juana Peróna koji nije dopuštao političko djelovanje neargentinskih stranaka. U Urugvaju je bio najveći potencijal za dobro stranačko djelovanje, prvenstveno zbog solidne prijeratne infrastrukture, ali se u prvom poratnom desetljeću to nije ostvarilo. Slabo materijalno stanje članstva i tadašnja ekonomska kriza u toj zemlji zasigurno su odigrali veliku ulogu u slabim stranačkim rezultatima, a u to vrijeme im nisu mogli dati veći poticaj ni istaknuti HSS-ovci iz Buenos Airesa zbog Perónove politike. U Urugvaju su HSS-ovci konkurenciju imali u iseljenicima komunistima, čija je opasnost prestala nakon sukoba Tita i Staljina 1948. godine. Stranačka aktivnost u sve tri države tako se svela na sastajanje prilikom stranačkih obljetnica posvećenih žrtvama atentata u beogradskoj skupštini i rođendanima predsjednika Vladka Mačeka. Svi su također nastojali ostati povezani s drugim HSS-ovim iseljeničkim organizacijama po svijetu. Veliku ulogu u tome odigralo je službeno stranačko glasilo *Hrvatski glas* koje je među iseljeništvom bilo prihvaćeno. HSS-ovci iz Južne Amerike u njemu su objavljivali izvješća o svom radu i time povećavali vidljivost. Svoj dug prema uredništvu lista nastojali su vratiti prikupljanjem pretplata. Slali su i brzojave organizacijama HSS-ovaca iz Sjeverne Amerike, upuštajući se i u njihove sukobe s drugim hrvatskim skupinama na tom kontinentu. Unatoč trudu i nastojanju za okupljanjem starih i novopridošlih iseljenika, bivših ustaša i komunista, HSS nije polučio željeni uspjeh. Svaka organizacija HSS-a uspjela je okupiti tek nekoliko desetaka članova, što je bio zanemariv broj u odnosu na brojnost hrvatskog iseljništva u tim južnoameričkim državama. Bolje razdoblje za djelovanje HSS-ovaca u Južnoj Americi započelo je padom predsjednika Peróna 1955. godine.

Nakon toga, pravo na samostalno djelovanje dobilo je HSS-ovo Društvo iz Buenos Airesa, dolazi do snažnijeg povezivanja članova iz Rosarija, Buenos Airesa i Montevidea koji stvaraju zajednički Odbor, a od 1956. počinje u Buenos Airesu izlaziti list *Slobodna riječ*, koji je ostavio zapaženi trag među iseljenicima, a slijedio je HSS-ovu politiku.

Popis literature i izvora

- [Analiza iseljenništva] (15. 9. 1964.). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljenništva, kutija 142), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Aktivnost jugoslavenske emigracije* (1948). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (1516, 10.1/5, str. 16), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Antić, Lj. (1987). *Naše iseljenništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.
- „Dolazak istaknutog hrvatskog javnog radnika inž. Vučkovića u Chile” (23. 11. 1948.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Glas iz Urugvaja” (13. 7. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
- Hrvatska emigracija* (3. 6. 1948.). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (1516, 10.13/2, str. 43), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- „Hrvatski seljački pokret u J. Americi” (22. 6. 1948.). *Hrvatski glas*, 4.
- Iseljenička naselja – Argentina (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljenništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Iseljenička naselja – Južna Amerika* (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljenništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Iseljenička naselja – Južna Amerika II* (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljenništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Jareb, J. (1982). *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*. Cleveland: Izdavač Mirko Šamija.
- Jareb, M. (2007). *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kljaković, J. (8. 6. 1948.). Ljudima dobre volje. *Hrvatski glas*, 2.
- „Naši u Argentini” (14. 6. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
- „Odlazak ing. Božidara Vučkovića u USA” (8. 5. 1951.). *Hrvatski glas*, 4.
- „Oprosní objed u počast dr. Torbara” (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.

- „Osnovano je povjereništvo HSS u Republici Chile” (17. 5. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Otvoreno pismo g. dru. Žigi Scholl-u” (2. 9. 1950.). *Hrvatska*, 4.
- „Poruka Povjereništva HSS u Čile Konvenciji u Hamiltonu” (13. 7. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
- „Pozdrav glav. Odbora HSS iz Argentine” (26. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Predstavka Hrvata na predsjednika Republike Argentine g. Perona” (22. 1. 1947.). *Danica*, 3.
- „Prigodom 70 godišnjice rođendana Dra Vladka Mačeka” (17. 8. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
- „Proslava 70-god. dr. Mačeka u Montevideo” (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 4.
- „Proslava rođendana dr. V. Mačeka u Rosario-u” (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
- „Proslava rođendana dra Vladka Mačeka u Buenos Airesu” (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
- Prpić, N. (2004). Dr. Juraj Krnjević – Tri emigracije I: razgovori-pisma-prilozi. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.
- „Rad HSS u Argentini” (2. 11. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Sjajna proslava rođendana predsjednika dr. Mačeka u Santiago de Chile” (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
- „Skupština Hrv. kult. i prosvj. društva dr. A. i S. Radića” (30. 1. 1956.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Stalni pristaše tiranije hvale je i sada” (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
- „Svečani ‚Te Deum’ za dr. V. Mačeka u Buenos Aires-u” (11. 9. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Svečani Te Deum za Stepinca u Buenos Aires-u” (20. 7. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
- „Svečano su proslavili rođendan pred. Mačeka” (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
- Tepeš, I. (2021a). *Hrvatska politička emigracija – HSS*. Zagreb: AGM d.o.o.
- Tepeš, I. (2021b). Hrvatski narodni dan – društveni događaj u hrvatskom iseljeništvu. *Časopis za suvremenu povijest*, 53(2), 517-547. <https://doi.org/10.22586/csp.v53i2.16531>
- Tepeš, I. (2021c). Croatian Peasant Party in Italy from 1945 to 1947. *Review of Croatian History*, 17(1), 425-461. <https://doi.org/10.22586/review.v17i1.19694>

- „Velebna manifestacija Hrvatstva u Chile” (19. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 5.
„Vijesti iz Argentine” (4. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
Vučković, B. (22. 6. 1949.). Vijesti iz Čilea. Američki hrvatski glasnik, 3.
„Zadušnice i komemoracija za blagopok. S. Radića” (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske Mučenike u B. Airesu” (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske žrtve” (23. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
„Zadušnice za Stjepana Radića” (28. 8. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.

POLITIČKA OPREDJELJIVANJA HRVATA U URUGVAJU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Wollfy Krašić

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati u glavnim crtama ideološko-političke podjele u hrvatskoj zajednici u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata. Odjeci domovinskih političkih zbivanja manifestirali su se i u relativno malenoj hrvatskoj zajednici u Urugvaju još u međuratnom razdoblju, kao i turbulentna zbivanja iz vremena Drugog svjetskog rata. Ubrzo nakon završetka rata, projugoslavenski korpus hrvatskih iseljenika podijelio se na one koji su iz raznih motiva podržavali jugoslavenski režim i one koji su ostali vjerni Moskvi. Uz to, u Urugvaj je stigao omanji broj političkih izbjeglica povezanih s režimom Nezavisne Države Hrvatske. Unatoč malobrojnosti, podjelama te raznim teškoćama, sve su organizacije urugvajskih Hrvata razvile različite oblike djelovanja, boreći se za svoje proklamirane ciljeve i odupirući se istodobno asimilaciji. Rad je napisan na temelju knjige *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju* Edouarda Antonicha, dokumenata jugoslavenskih obavještajnih i diplomatskih službi te nekoliko hrvatskih emigrantskih časopisa.

Ključne riječi: hrvatsko iseljništvo, Hrvatski dom, Hrvatska katolička zajednica, Hrvatski domobran, Bratstvo, Urugvaj

Uvod

Hrvatsko iseljništvo izrazito je heterogena populacija po nizu karakteristika, pa tako i po političkim opredjeljenjima tijekom gotovo cijelog 20. stoljeća. Potonje razlike bile su posljedica činjenice da se iseljavanje odvijalo tijekom postojanja različitih režima i država kojima su pripadale hrvatske zemlje, ali i utjecaja domovinskih političkih strujanja na već iseljene Hrvate. Organizacije i skupine različitih ideološko-političkih orijentacija, među kojima su vladale tenzije, pa i sukobi, postojale su kako u državama u koje je odselio velik broj Hrvata (npr. Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija ili pak Argentina) tako i u onim hrvatskim zajednicama koje su brojale samo nekoliko tisuća pripadnika, kao što je, među ostalim, bio slučaj i s Urugvajem (Čizmić,

Sopta i Šakić, 2005). Odjaci domovinskih političkih zbivanja manifestirali su se i u relativno malenoj hrvatskoj zajednici u Urugvaju još u međuratnom razdoblju, kada je osnovan ogranak najutjecajnije hrvatske političke opcije – Hrvatske seljačke stranke (HSS), ali i Hrvatskog domobrana, koji je bio dio nacionalističkog i revolucionarnog Ustaškog pokreta. Osim toga, i turbulentna zbivanja iz vremena Drugog svjetskog rata odjeknula su među urugvajskim Hrvatima, koji su u znatno me broju podržali Narodnooslobodilački pokret (NOP) koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Ubrzo nakon završetka rata među hrvatskim iseljenicima koji su podržavali drugu Jugoslaviju došlo je do podjele na one koji su nastavili podupirati jugoslavenski režim pod vodstvom Josipa Broza Tita te one koji su podržali Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Naime, radilo se o još jednom slučaju preslikavanja političkih prilika iz domovine na Hrvate u Urugvaju jer je koncem 1940-ih došlo do ideološko-državnog sukoba na relaciji dotadašnjih srčanih saveznika – Jugoslavije i SSSR-a. Hrvati u Urugvaju koji su još u međuraću zagovarali stvaranje samostalne hrvatske države dobili su pojačanje u vidu političkih emigranata koji su napustili domovinu 1945. godine, a radilo se o pristašama te civilnim i vojnim dužnosnicima režima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) (Antonich, 2021).

U članku će se rekonstruirati ideološko-politički stavovi pojedinih hrvatskih organizacija u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata, načini njihova djelovanja, ali i odnosi s jugoslavenskim veleposlanstvom u Montevideu. Također, potonje će biti stavljeno u širi kontekst odnosa komunističke Jugoslavije i hrvatskog iseljništva, uključujući hrvatsku političku emigraciju. Iako se radilo o brojčano malenoj i financijski nejakoj zajednici u državi koja nije nudila mogućnosti za prosperitet kao što je to npr. bio slučaj sa zapadnom i sjevernom Europom, Sjevernom Amerikom te Australijom i Novim Zelandom, iskusivši i teške političke potrese (državni udar 1973. i vlast vojne hunte do 1985. godine), urugvajski Hrvati ne samo da su se uspjeli othrvati asimilacijskim procesima i organizirati niz društvenih, kulturnih i športskih aktivnosti već su se i politički opredjeljivali o stanju u svojoj domovini, a onda u tome smislu i djelovali.

Rad se znatnim dijelom temelji na knjizi urugvajskog Hrvata Edouarda Antonicha *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju*, koja je izdana na španjolskom jeziku 2005., a hrvatsko izdanje objavljeno je 2021. godine. Antonich je minuciozno u knjizi opisao politička opredjeljivanja Hrvata od konca 1920-ih do sredine 1960-ih, osvrnuvši se opširnije i na razdoblje stvaranja samostalne Republike Hrvatske i posljedice toga

događaja na urugvajске Hrvate, a koji je gotovo u potpunosti ujedinio do tada podijeljenu hrvatsku zajednicu.

Nadalje, autor ovoga članka koristio se dokumentima koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Konkretnije, onima koji se čuvaju u fondu 1561 Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, odnosno materijalom koji je nastao na temelju djelovanja jugoslavenskih obavještajnih službi prema hrvatskim političkim emigrantima. Koristio se i onima iz fonda 1409 Savjeta za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (SRH), pri čemu je riječ o izvještajima jugoslavenskog veleposlanstva u urugvajskom glavnom gradu Montevideu koji se odnose na razdoblje druge polovice 1960-ih i početka 1970-ih godina. Govoreći o dokumentima jugoslavenskih obavještajnih službi, radi se o osobnim dosjeima troje ljudi koji su bili posebno istaknuti među antijugoslavenskom i antikomunističkom emigracijom u Urugvaju – Zvonimiru Dugonjiću, Ljubi Skrivaneliju i fra Bonifaciju Šipiću. Za ostale emigrante spomenute ideološko-političke provenijencije nisu pronađeni osobni dosjei. Materijal je vrlo oskudan i najvećim se dijelom odnosi na podatke koji se tiču razdoblja NDH-a. Nešto je opširniji u fra Šipićeve slučaju, ali samo zato što se on koncem 1969. godine kao urugvajski državljani vratio u Jugoslaviju, pa su ga u vezi njegova djelovanja za vrijeme NDH-a te u političkom izbjeglištvu u Južnoj Americi ispitivale jugoslavenske sigurnosne službe.

Isto tako, ne postoji ni osobni dosje najistaknutijeg prokomunistički orijentiranog iseljenika koji je nakon izbacivanja Jugoslavije iz istočnog bloka podržavao moskovski stav o Jugoslaviji kao otpadnici od pravovjernog komunizma – Pedra Kurtića. Zaključno, hrvatska republička obavještajna služba, za razliku od većine zapadnoeuropskih, pa i nekih prekomorskih zemalja, kao što su Kanada, Sjedinjene Američke Države ili Australija, nije imala mogućnosti za nadziranje hrvatskih političkih emigranata u Urugvaju. Bila je to posljedica činjenice da su jugoslavenske obavještajne službe većinu doušnika regrutirale među mlađim političkim emigrantima, a u zapadnoj Europi posebno među tzv. radnicima na privremenom radu, popularno zvanima gastarbajterima. U Urugvaj je neposredno nakon rata došao omanji broj hrvatskih političkih emigranata te se on nakon poratnog razdoblja gotovo i nije povećavao. Tako je mogućnost za nadgledanje hrvatske zajednice u Urugvaju prvenstveno imalo jugoslavensko veleposlanstvo u Montevideu, a onda i za djelovanje protiv onih Hrvata koji su istupali kao protivnici beogradskog režima. Stoga daljnja istraživanja ove teme valja provoditi na materijalima jugoslavenske diplomatske službe.

Za pisanje rada korištene su i novine *Hrvatska*, glavno glasilo antikomunističke i antijugoslavenske organizacije hrvatskih političkih emigranata koja se zvala Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) i koja je imala svoju podružnicu i u Urugvaju, kao i diljem zapadnoga svijeta. Na njezinim stranicama često su se objavljivale vijesti o raznim okupljanjima i proslavama, posebno dana osnutka NDH-a (10. travnja), a među njima ima i izvještaja o takvim aktivnostima u Urugvaju. Kako je već rečeno, antijugoslavenski i antikomunistički orijentirani dio hrvatske zajednice datirao je još iz međuratnog te dijelom poratnog razdoblja, tako da je broj tako opredijeljenih urugvajskih Hrvata s vremenom opadao (smrt, starenje, asimilacija potomaka), a time i njihovo djelovanje. To se vidi i na stranicama Hrvatske, pa je posljednji izvještaj o aktivnosti Hrvata u Urugvaju koji su bili dio HOP-a iz 1978., dok je posljednji broj tih novina izašao u prosincu 1986. godine. Na temelju nekoliko članaka iz emigrantskog časopisa *Drina*, koji je izlazio u Španjolskoj, te časopisa *Danica*, koji je izlazio u Chicagu, prikazani su naponi antijugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju da održe živim sjećanje na masovne masakre koje su nad zarobljenim vojnicima NDH-a i hrvatskim civilima na koncu rata izveli jugoslavenski komunisti.

Međuratno razdoblje

Slično kao i u nizu prekomorskih država u koje su Hrvati iselili u većem broju, i u Urugvaju su se Hrvati već u međuraću izjašnjavali za različite političke opcije nastale u domovini. Nezadovoljstvo hegemonističkom politikom monarhističkog Beograda prema hrvatskim zemljama u prvoj jugoslavenskoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kod dijela urugvajskih Hrvata doseglo je vrhunac atentatom na zastupnike iz redova Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini 1928. godine, a rezultiralo je stvaranjem organizacije Hrvatski dom. Potonja je podržavala politiku HSS-a koja je podrazumijevala temeljit preustroj države tada već s novim imenom – Kraljevina Jugoslavija – koji je valjalo ostvariti pacifističkim i demokratskim sredstvima. Članovi Hrvatskoga doma osnovali su i podružnicu te stranke u Urugvaju (Antonich, 2021). Slično kao i u domovini te iseljeništvu, dio Hrvata nakon gorkih iskustava u jugoslavenskoj državnoj zajednici zaključio je da jedini izlaz iz tako teške situacije predstavlja stvaranje samostalne hrvatske države. Stoga je već u travnju 1931. godine u Urugvaju osnovana podružnica organizacije Hrvatski domobran, koja je pak bila dio Ustaško-domobranskog pokreta koji je imao izrazito revolucionarnu, antisrpsku i antijugoslavensku notu (Antonich, 2021).

Hrvatski iseljenici u Urugvaju, iako daleko malobrojniji od hrvatskih zajednica u nekim drugim južnoameričkim državama, kao što su Čile, Argentina i Brazil te onima u Sjevernoj Americi, sudjelovali su u trendu stvaranja podružnica HSS-a, u međuračtu daleko najsnažnije hrvatske stranke čiji su ogranci niknuli u zapadnoj Europi (najorganiziraniji su bili u Belgiji), SAD-u i Kanadi, gdje su HSS-ove organizacije bile posebno snažne i brojne, a onda i u Južnoj Americi. Štoviše, HSS-ov politički pravac ulovio je toliko snažan korijen među dijelom urugvajskih Hrvata da je upravo podružnica u Urugvaju, uz dvije u Argentini, kontinuirano djelovala i nakon Drugog svjetskog rata. Pokušaji prenošenja aktivnosti HSS-a u Čile i Brazil datiraju tek iz razdoblja nakon 1945. godine i bili su kratkotrajne prirode (Tepeš, 2021).

Domobranski dio Ustaško-domobranskog pokreta, kako to isti-če povjesničar Mario Jareb, često neopravdano pada u drugi plan u odnosu na ustašku sastavnicu spomenutoga pokreta, odnosno Ustašu: Hrvatsku revolucionarnu organizaciju (UHRO). Naime, potonja je bila malobrojna politička i poluvojna organizacija koja je postala poznata i u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i Europi i svijetu zbog svojih akcija, u prvome redu organizacije atentata na jugoslavenskog kralja Aleksandra I. Karađorđevića 1934. godine u Marseilleu. No, za razliku od UHRO-a, ogranci Hrvatskog domobrana u Sjevernoj i Južnoj Americi bile su, kako to opisuje Jareb, masovne iseljeničke organizacije koje nisu bile ograničene u djelovanju kao organizacije pokreta u Europi. Štoviše, Hrvatski domobran u Argentini i Urugvaju nadživio je i UHRO te Ustaški pokret u razdoblju postojanja NDH-a (Jareb, 2020).

Jedan dio hrvatskog korpusa u Urugvaju nastavio je s pružanjem podrške jugoslavenskom kraljevskom režimu. Kod dijela takvih bila je to posljedica prihvaćanja trenutačne političke stvarnosti, odnosno činjenice da je njihova domovina bila dio države dinastije Karađorđević, a kod dijela vjere u ideju zajedništva Južnih Slavena. Ti su Hrvati najvećim dijelom bili organizirani u udrugu koja je nekoliko puta mijenjala ime, no za cijelog razdoblja postojanja bila je poznata pod skraćenim nazivom Bratstvo (Antonich, 2021). Ovome valja dodati da je dio Hrvata prihvatio i socijalističke ideje, ali i da je dio u izrazito sekularnom urugvajskom društvu pri organiziranju stavio naglasak na religijski plan, stvarajući Hrvatsku katoličku zajednicu 1936. godine (Antonich, 2021).

Drugi svjetski rat

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, baš kao i u domovini, i među Hrvatima u dalekome Urugvaju došlo je do političkih previranja. Manji dio Hrvata okupljen u Hrvatskome domobranu podržao je nastan-

nak NDH-a, dok je velika većina hrvatske zajednice u Urugvaju odbacivala i osuđivala ustaški režim. Na sličan su način reagirala vodstva većine hrvatskih organizacija i društava u Sjevernoj i Južnoj Americi. Hrvatski dom i Hrvatska katolička zajednica bili su vezani uz HSS te u NDH-u nisu vidjeli ostvarenje Radićeve vizije o humanoj i mirotvornoj republici, dok je Bratstvo podržalo kraljevsku vladu u izgnanstvu (Antonich, 2021). Od 1943. godine većina Hrvata iskazivala je potporu Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) na čelu s Josipom Brozom Titom, ali kao borcu protiv fašizma i nacizma, a ne vodećem čovjeku KPJ-a te komunističkoj ideologiji (Antonich, 2021). Brojni Hrvati u iseljeništvu također su odlučili pružiti podršku Titovu partizanskom pokretu, odabirući ga kao svojevrсно „manje zlo”. Naime, nisu željeli restauraciju kraljevske, centralističke Jugoslavije na čelu s dinastijom Karađorđević, dok je Tito obećavao republiku ravnopravnih naroda, u situaciji kada je vodstvo stranke koju su mnogi podržavali – HSS-a – bilo pasivno (Čizmić, Sopta i Šakić, 2005). Valja dodati i to da je među dijelom Hrvata na pozitivnu recepciju naišla ideologija slavenskog jedinstva, znatnim dijelom potaknuta nacističkom invazijom na slavenske zemlje, pa je za vrijeme rata stvorena organizacija Slavenska zajednica u Urugvaju čiji je član bilo Bratstvo (Antonich, 2021).

Nakon Drugog svjetskog rata

Nakon rata redovi Hrvatskoga domobrana pojačani su s malobrojn timer političkim izbjeglicama koji su napustili domovinu po ustavi vlasti jugoslavenskih komunista. Domobranu je pošlo za rukom preuzeti Hrvatsku katoličku zajednicu, pa je i ona, kao deklarirano nepolitička organizacija, od početka 1950-ih stajala na radikalno antikomunističkim i antijugoslavenskim pozicijama (Antonich, 2021). Jugoslavensko orijentirani hrvatski korpus doživio je nove podjele zbog izbacivanja Jugoslavije iz istočnog bloka pod vodstvom SSSR-a. Naime, Bratstvo, pogotovo njegov utjecajni predsjednik Pedro Kurtić, podržalo je sovjetski stav, dok se Hrvatski dom svrstao uz Titov režim. Na orijentaciju Bratstva znatnim je dijelom utjecalo članstvo u Slaven-skoj zajednici koja je bila pod sovjetskim utjecajem. Dok je do zatoplja-vanja odnosa SSSR-a i Jugoslavije došlo već sredinom 1950-ih, nakon Staljinove smrti, do približavanja Bratstva ostalim projugoslavenski orijentiranim organizacijama hrvatskih iseljenika te jugoslavenskom veleposlanstvu došlo je tek 1966. godine (Antonich, 2021). Političko djelovanje spomenutih organizacija prvenstveno se manifestiralo kroz organiziranje raznih svečanosti i priredbi, odnosno proslava praznika. Domobran je obilježavao dan stvaranja NDH-a 10. travnja, a Hrvatski

dom i Bratstvo jugoslavenski Dan Republike i Dan mladosti, njegujući Titov kult ličnosti. Ostali oblici djelovanja podrazumijevali su izdavanje novina i informativnih biltena, uređivanje radijskih emisija, ali i druge oblike promidžbenih aktivnosti (dijeljenje letaka, objava članaka u urugvajskim novinama) kojima su se hrvatske organizacije obraćale svojim članovima, ali i urugvajskim vlastima i javnosti (Antonich, 2021).

Dokumenti jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu potvrđuju Antonichevo pisanje o načinima političkog djelovanja hrvatske antijugoslavenske i antikomunističke političke emigracije u Urugvaju – od obilježavanja 10. travnja svečanim ručkom i polaganjem vijenca pred kipom urugvajskog nacionalnog junaka generala Artigasa do uređivanja tjedne radijske emisije *Vječna Hrvatska*. Također, Antonicheve informacije potvrđuju kako je jugoslavensko veleposlanstvo interveniralo kod urugvajskih vlasti s ciljem onemogućavanja ili barem ograničavanja djelovanja hrvatske političke emigracije, što je jugoslavenska diplomacija činila diljem zapadnoga svijeta. Učinak je, kao i u nizu drugih zemalja, bio polovičan. Osim nekoliko Molotovljevih koktela koji su bačeni na zgradu veleposlanstva u studenome 1963. godine, nije bilo sličnih anti-jugoslavenskih akcija, a i ocrnjivanje Jugoslavije i Tita u javnoj promidžbi znatno je smanjeno zbog spomenutih intervencija. Štoviše, prema dokumentima s početka 1970-ih, urugvajske su vlasti zaprijetile anti-jugoslavenski orijentiranim Hrvatima da će ih deportirati iz Urugvaja u slučaju da poduzmu bilo kakvu nasilnu akciju protiv jugoslavenskog veleposlanstva. S druge strane, proslave 10. travnja odvijale su se i dalje (Antonich, 2021; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 109, Ambasada u Montevideu: informacija o aktivnosti neprijateljske emigracije, 18. prosinca 1972.).

Drugi tip manifestacije koji je za hrvatske političke izbjeglice i njihove potomke diljem svijeta, pa tako i u Urugvaju, imao iznimno važno mjesto u zajedničkom sjećanju te samoidentificiranju bile su komemoracije za žrtve događaja uglavnom poznatog pod nazivom Bleiburška tragedija. Hrvatski politički emigranti na spomenutim su okupljanjima žalili za više od sto tisuća zarobljenih i masakriranih vojnika NDH-a i hrvatskih civila na koncu rata od strane jugoslavenskih komunističara, a znatan dio ujedno i zbog propasti NDH-a. Na komemoracijama se osnaživao osjećaj zajedništva i potvrđivala spremnost da se nastavi raditi u pravcu stvaranja samostalne hrvatske države, da se više nikada ne ponovi sličan događaj. Također, s njih se odašiljala i poruka državnim dužnosnicima, političarima, intelektualcima, novinarima i javnosti

u državama imigracije da je komunistička Jugoslavija država sazdana na masovnom zločinu nad Hrvatima i da će zbog toga propasti prije ili kasnije. Spomenute poruke bile su duboko prožete antikomunizmom, što je onda nailazilo na pozitivnu recepciju kod niza utjecajnih osoba u državama Južne Amerike (Krašić, 2022).

Govoreći o spominjanju i komemoriranju žrtava Bleiburške tragedije u Urugvaju, spomenuto je zabilježeno vrlo rano, već sredinom 1950-ih godina. Tako je časopis *Drina*, glasilo Hrvatskog narodnog otpora, donio informaciju da je Mato Mesarić, jedan od najstarijih članova ogranka Hrvatskog domobrana, prigodom desete obljetnice Bleiburške tragedije o svojem trošku izradio i umnožio letak na španjolskom jeziku, u kojem je upoznao Urugvajce sa spomenutim događajem. Letak je prenio i jedan od najvećih listova u Montevideu – *La Plata* („Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave”, lipanj 1955). Jedan od najutjecajnijih hrvatskih emigrantskih časopisa – čikaška *Danica*, koji su izdavali tamošnji hercegovački franjevci, objavio je 1963. godine vijest da je fra Šipić održao misu za stradale u Bleiburškoj tragediji. Propovijed je održao na španjolskom jeziku jer su misi prisustvovali i Urugvajci, a među ostalim govorio je o hrvatskoj borbi za neovisnost te pokoljima koje su nad zarobljenim Hrvatima izveli „srpski komunisti” („Vijesti iz Urugvaja”, 22. svibnja 1963., str. 5). U istome listu objavljen je izvještaj s glavne godišnje skupštine Hrvatske katoličke zajednice u svibnju 1971. godine, u kojem stoji da se održala i komemoracija za „svibanjske žrtve” – kako se dugo uobičavalo nazivati stradale u Bleiburškoj tragediji („Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Uruguay-u”, 12. svibnja 1971.).

Godine 1985. hrvatski državotvorno orijentirani emigranti čak su organizirali niz promidžbenih akcija u okviru manifestacije koju su nazvali „Bleiburški tjedan u Urugvaju”. U njoj su sudjelovala i dva argentinska Hrvata – Radovan Latković i Ljeposlav Perinić. Latković je bio predsjednik Hrvatsko-latinskoameričkog kulturnog instituta, organizacije koja je okupljala hrvatske intelektualce u Južnoj Americi te urednik časopisa *Studia Croatica* koji je ona izdavala, a koji je izlazio na španjolskom jeziku. Perinić je bio tajnik uredništva toga časopisa. Također, Latković je bio i sabornik Hrvatskog narodnog vijeća, krovne organizacije većeg dijela hrvatske političke emigracije, koja je nastala sredinom 1970-ih. Uz Ivana Čovića, urugvajskog Hrvata koji je preživio Bleiburšku tragediju, nastupili su u jednoj radijskoj emisiji u Montevideu, o čemu je pisalo nekoliko urugvajskih novina. Ratković i Perinić održali su i sastanke s lokalnim Hrvatima, kao i s nekim urugvajskim javnim radnicima. U tome tjednu dijeljeni su po Montevideu letci na

španjolskom jeziku koji su govorili o navodno 300 000 ubijenih Hrvata u poraću („Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja“, 7. srpnja 1985.).

Jugoslavensko veleposlanstvo s pravom je skupinu antijugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju ocjenjivalo brojčano malenom, neutjecajnom i siromašnom. Stoga je u dokumentu iz 1968. godine procijenjeno da će se njihove organizacije ugasiti unutar nekoliko godina (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.). Međutim, bez obzira na postupno umiranje starijih, najaktivnijih članova, zatim siromaštvo, teškoće izazvane državnim udarom u Urugvaju koji se zbio 1973. godine te činjenicu da cjelokupna hrvatska politička emigracija, a posebno njezin maleni dio u dalekom Urugvaju nije mogao znatnije utjecati na stanje u Hrvatskoj dok je jugoslavenski komunistički režim bio relativno stabilan i imao potporu hladnoratovskih blokova, organizacije koje su se zalagale za stvaranje samostalne hrvatske države uspjele su egzistirati do početka 1990-ih kada je i došlo do toga procesa (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.). Unatoč brojnim teškoćama, radijska emisija *Vječna Hrvatska* emitirala se sve do svibnja 1985. godine (Antonich, 2021). Ono što također valja spomenuti jest da je 1990. godine jedan od čelnih ljudi Hrvatskog domobrana i Hrvatske katoličke zajednice – dr. Zvonimir Dugonjić – postao predsjednik urugvajskog ogranka novoosnovane Hrvatske demokratske zajednice. Zajedno s predstavnicima ostalih hrvatskih organizacija koje su prihvatile političke promjene u domovini, zatražio je kod urugvajskog ministra vanjskih poslova da se pokrene postupak za diplomatsko priznanje Republike Hrvatske što se i zbililo dana 16. siječnja 1992. godine (Antonich, 2021).

Značajnu ulogu u nastavku djelovanja ogranka Hrvatskog domobrana u Urugvaju imali su mlađi članovi, osobe rođene u Urugvaju koje nisu bile zahvaćene asimilacijskim procesima. Tako izvještaj o proslavi 10. travnja 1975. godine navodi da su posebno istaknutu ulogu u različitim manifestacijama koje su trajale od 6. do 27. travnja imali mladi članovi: Imelda i Ema Smolčić, Vida Čović i Ante Skrivaneli („Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay“, lipanj 1975.). Antonich piše da su u stvaranju programa spomenute radijske emisije *Vječna Hrvatska* sudjelovali i potomci Hrvata koji su se doselili u Urugvaj (Antonich, 2021). Unutar HOP-a djelovala je i organizacija naziva Savez hrvatske ujedinjene mladeži svijeta (SHUMS), koja je okupljala mlađe HOP-ovo članstvo. Njea su u prvome redu činila djeca

starijih političkih emigranata. Drugi kongres organizacije i ujedno peta glavna skupština održali su se od 18. do 20. kolovoza 1978. u brazil-skome gradu Sao Paolu. Imelda Smolčić tom je prilikom izabrana za predsjednicu kongresa te dopredsjednicu za Južnu Ameriku Središnjeg odbora SHUMS-a („Drugí svjetski kongres Hrvatske mladeži”, listopad 1978.). Nije naodmet prenijeti informaciju koju donosi Antonich, a to je da je prvi kongres ove organizacije godine 1961. održan upravo u Montevideu (Antonich, 2021).

Pored tvrdnje da će se organizacije hrvatske političke emigracije ugasiti unutar nekoliko godina, veleposlanstvo je također ocijenilo da je sa smrću starijih članova i snažnijom djelatnošću mladih ogranak Hrvatskog domobrana izgubio hrvatski nacionalni karakter te se pretvorio u podružnicu antikomunističkog pokreta u Urugvaju (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.). Naime, u Urugvaju je djelovao Narodni odbor za borbu protiv komunizma, čiji je predsjednik bio novinar José Pedro Martínez Bersetche, a koji se redovito pojavljivao na proslavama 10. travnja („Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay”, lipanj 1975.). HOP je zaista imao radikalán antikomunistički karakter i nije ga promijenio ni nakon što je dio hrvatske političke emigracije u vrijeme Hrvatskog proljeća počeo izražavati stanovitu podršku hrvatskim reformno orijentiranim komunistima i posebno onima koji su bili izbačeni iz Saveza komunista Jugoslavije. Uostalom, jedan od takvih, Franjo Tuđman, postao je prvi predsjednik samostalne i demokratske Republike Hrvatske. Nadalje, HOP je bio član i dvije svjetske antikomunističke organizacije – Antiboljševičkog bloka naroda te Svjetske antikomunističke lige (Krašić, 2018). Bez obzira na spomenuto te činjenicu da su mladi članovi Hrvatskog domobrana u Urugvaju imali drugačiju percepciju Hrvatske, jer nisu bili u njoj rođeni kao njihovi roditelji, drugi izvori, kao što su novine *Hrvatska*, ilustriraju da je ideja stvaranja samostalne i demokratske hrvatske države dominirala u istupima članova SHUMS-a („Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži”, listopad 1978.). Također, valja znati da je jugoslavenski komunistički režim nastojao diskreditirati hrvatske političke emigrante, pored širenja promidžbe da su svi fašisti, zločinci i teroristi, na način da je tvrdio da su sluge obavještajnih službi zapadnih zemalja, kao i različitih „kontrarevolucionarnih” i „antiprogresivnih” snaga u svijetu (Krašić, 2018). Takva politika bila je na tragu promidžbe KPJ-a iz vremena Drugoga svjetskog rata, kada je potonja sve svoje protivnike nazivala „slugama okupatora” i „domaćim izdajnicima” (Radelić, 2011, str. 77).

Jugoslavensko veleposlanstvo procijenilo je 1970. godine da u

Urugvaju živi oko 3500 ljudi podrijetlom iz Jugoslavije te da se ponajviše radi o predratnim ekonomskim iseljenicima (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.). Antonich pak navodi kako su Hrvati činili preko 80 % iseljenika iz Jugoslavije u Urugvaju (Antonich, 2021). Nadalje, prema informacijama veleposlanstva, nakon Drugoga svjetskog rata u Urugvaj je stiglo između 250 i 300 osoba, „od kojih su 150 nove izbeglice”. Potonji termin očito se odnosi na političku emigraciju, ponovno u prvome redu onu hrvatsku. Režim ju je, među ostalim, nazivao hrvatskom neprijateljskom emigracijom, a ta je populacija početkom 1970-ih brojala između 100 i 200 osoba i bila podijeljena u četiri društva: Hrvatski domobran, Hrvatska katolička zajednica, Slobodan hrvatski domobran i HSS-Stjepan Radić (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970., str. 1 i 3).

Kao jednog od istaknutih članova Hrvatskog domobrana Antonich izdvaja ranije spomenutog Zvonimira Dugonjića, koji je 1923. godine rođen u Zagrebu. Prema podacima iz osobnog dosjea koji je o njemu vodila obavještajna služba SRH-a, Dugonjić je za vrijeme NDH-a bio student prava, ali je isto tako radio u Ustaškoj nadzornoj službi te Ravnateljstvu za javni red i sigurnost kao obavještajni djelatnik. Što se tiče razdoblja nakon rata, obavještajna je služba saznala da je kratko boravio u Rimu pa preselio u Urugvaj. O njegovoj tamošnjoj djelatnosti imala je minimalne spoznaje, primjerice, da je 1964. godine sudjelovao u proslavi 10. travnja u Montevideu (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 211099 Dugonjić Zvonko).

Osobni dosje obavještajna služba SRH-a vodila je i za Ljubu Skrivaneliju, čiji je životni put u svojoj knjizi skicirao i Antonich. Naveo je da je Skrivaneli rođen u Igranama kod Makarske 1924. godine te da je sa samo 18 godina unovačen u oružane snage NDH-a. I on je bio jedan od preko sto tisuća vojnika NDH-a i hrvatskih civila koji su se na kraju Drugoga svjetskog rata povlačili prema Austriji, želeći se predati zapadnim saveznicima. No, Britanci su odbili primiti njihovu predaju, na što su bili prisiljeni predati se jedinicama Jugoslavenske armije koje su nad njima počinile brojne masovne zločine. Dio tih ljudi natjeran je u duge marševe kroz Jugoslaviju, tijekom kojih su se nastavila ubijanja i zlostavljanja. Skrivaneli je tako došao do jugoslavensko-grčke granice, no uspio je pobjeći, dospjevši najprije u Italiju i konačno u Urugvaj (Antonich, 2021; Bleiburg; križni put). Slično kao i u Dugonjićevu slučaju, saznanja obavještajne službe SRH-a o Skrivaneliju bila su vrlo štura, odnosno da je kratko vrijeme boravio u Italiji, a da je u Urugvaju član Hrvatskog domobrana (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje

90109 Skrivaneli Ljubo).

U korpusu antijugoslavenski i antikomunistički orijentiranih Hrvata u Urugvaju svakako se izdvaja fra Bonifacije Šipić, koji je bio prvi stalni hrvatski misionar u toj zemlji. Stigao je 1948. godine kao politički emigrant. Prema Antonichu, Šipić je imao važnu ulogu u davanju ideološko-političke dimenzije Hrvatskoj katoličkoj zajednici u smislu antikomunizma i antijugoslavenstva, što ju je onda odvojilo od projugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju. Dok su neki negodovali zbog takvog trenda, većina ga je članova prihvatila (Antonich, 2021). Prema podacima iz Šipićeve osobnog dosjea koji je vodila obavještajna služba SRH-a, rođen je 1908. godine u selu Vedrine pokraj Trilja. Za vrijeme rata bio je župnik u mjestu Tučepi kraj Makarske. Prema nedatiranoj izjavi stanovitog Frane Šimića iz Tučepa, Šipić je na čelu paravojne organizacije HSZ-a, odnosno Hrvatske seljačke zaštite, sudjelovao u razoružavanju jugoslavenske kraljevske vojske u prvim danima rata. Dalje je svjedočio da je Šipić sudjelovao u osnivanju lokalnog ogranka Ustaške mladeži, omladinske organizacije Ustaškog pokreta, zatim da je u propovijedima govorio protiv komunizma i NOP-a, a u prilog obrani NDH-a. Na koncu, Šimić je prenio da su ga nove jugoslavenske komunističke vlasti zbog tog „protunarodnog rada” odlučile likvidirati, no on je uspio pobjeći (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije). Iz spomenute izjave vidljivo je da je Šipić bio ideološki protivnik jugoslavenskih komunista, zbog čega je trebao biti ubijen. Jugoslavenske su vlasti nastojale što više svojih ideološko-političkih protivnika prikazati fašistima, ustašama i zločincima, tako da je u preglednom dokumentu iz 1960. godine o Šipićevoj djelatnosti za razdoblje rata dodano da je organizirao akcije protiv partizana te da je proglašen za ratnog zločinca. Indikativno, potonjoj informaciji dodana je opaska – „ali odluka o tome ne postoji u materijalima” (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije, str. 3).

I o Šipićevoj djelatnosti u Urugvaju u njegovu osobnom dosjeu, kao i u Dugonjićevoj i Skrivanelijevoj slučaju, gotovo da i nema podataka. Ipak, kako je rečeno u uvodu, Šipić se kao urugvajski državljanin 1969. godine vratio u Jugoslaviju pa je bio podvrgnut detaljnim ispitivanjima o djelovanju među urugvajskim Hrvatima. Šipić je bio vrlo škrt na riječima po pitanju svoje emigrantske djelatnosti, nekoliko puta ponavljajući da je star i bolestan te da se vratio u domovinu da umre u njoj. Priznao je da je prisustvovao pojedinim manifestacijama koje su organizirali politički emigranti jer kao svećenik nije mogao odbiti prisustvovanje takvim događajima. Isto tako, potvrdio je da je pisao članke za neke iseljeničke hrvatske katoličke novine, ističući da se radio

o tekstovima vjerskog karaktera, s elementima hrvatskog rodoljublja. Spomenuti se članci nalaze u Šipićevoj osobnom dosjeu i takva ocjena odgovara istini. Potvrdio je da je bio i jedan od 143 potpisnika Memoranduma hrvatskih katoličkih svećenika američkom predsjedniku Eisenhoweru 1954. godine u kojem se zastupala potreba stvaranja samostalne hrvatske države. Šipić je kao strani državljani smio boraviti u Jugoslaviji samo tri mjeseca, no iz dokumenata u osobnom dosjeu nije jasno na koji je način riješena njegova molba za trajnim povratkom, a onda ni gdje je i kada preminuo (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije).

Pišući o djelovanju HSS-a u Južnoj Americi nakon Drugoga svjetskog rata, povjesničar Ivan Tepeš navodi da je Glavni odbor HSS-a za taj kontinent reorganiziran 1948. godine, a jedan od potpredsjednika bio je i Ante Pehar iz Montevidea. Potonji je bio jedan od osnivača urugvajskog ogranka HSS-a 1935. godine i njegov dugogodišnji tajnik. Od 1956. godine vršio je i tajničku dužnost Glavnog odbora HSS-a za Južnu Ameriku. Ogranak je osnovao Petar Radić kao domovinski izaslanik. Do početka 1950-ih godina predsjednik ogranka bio je Jure Stanić, a naslijedio ga je Ambroz Čuvalo, koji je na njegovu čelu ostao sve do 1973. godine. Kao članove ogranka početkom 1960-ih godina spominje se osamnaest osoba uključujući Pehara. Nakon Čuvalove smrti čelnu je dužnost kratko vršio Ivan Sabljčić, a od 1974. do smrti 1980. godine Mate Slišković. Nakon njega predsjednik je bio Vice Mišetić. U Montevideu se nalazio i Hrvatski seljački dom, u kojem je bilo sjedište HSS-ove organizacije, a ulica u kojoj se dom nalazio nazvana je Hrvatska ulica, odnosno *Calle Croacia*. Prema Tepešu, ulica je dobila takav naziv na inicijativu HSS-ove organizacije i nosi to ime od 1969. godine.

Dotičući se informacija jugoslavenskog veleposlanstva o jugoslavenskom dijelu urugvajskih Hrvata, one posebno zanimljive odnose se na organizaciju Bratstvo. Naime, dok je potonja, kako je istaknuto, podržala SSSR u osudi Jugoslavije i Tita koncem 1940-ih, a zatopljavanje odnosa s veleposlanstvom nastupilo je tek 1966., već 1970. godine ono se ocjenjuje kao „naše najveće i najvitalnije društvo“, aktivnije od svih ostalih zajedno, a najinteresantnija je sljedeća ocjena: „Na njih se uvek možemo osloniti i biti sigurni da će izvršiti svoje obaveze“. Ne samo da je Bratstvo ocijenjeno kao lojalno Jugoslaviji, nego i ideološki blisko jugoslavenskom komunističkom režimu. Navodi se da se na njihovim sastancima raspravlja o raznim pitanjima u Jugoslaviji „kao na nekom sastanku naše partiske organizacije“. Ipak, kako je bila riječ o starijim ljudima, o mnogim se pitanjima razmišljalo po sovjetskom modelu, dodano je (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, Rad s iseljenič-

kom kolonijom u Urugvaju, kutija 107, 26. ožujka 1970., str. 6). Ovakva ocjena Bratstva važna je i u kontekstu postavljanja posebno utjecajne organizacije Hrvatski dom, koja je podržavala ideju federativno uređene Jugoslavije i surađivala s jugoslavenskim veleposlanstvom, ali se nije poistovjećivala s komunističkom ideologijom, kako je to zaključio Antonich (2021).

Antonich je u svojoj knjizi posvetio jedno poglavlje odnosu jugoslavenske diplomacije prema Hrvatima u Urugvaju znakovitog naslova – „Diplomacija vreba”. Dokumenti jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu potvrđuju ne samo da je ono nastojalo djelovati protiv antijugoslavenski nastrojenog dijela hrvatske zajednice nego i utjecati na društva koja su bila lojalna Jugoslaviji. Govoreći o radijskim emisijama Bratstva, Hrvatskog doma, Kulturno-umjetničkog društva „Naša tamburica” te Prvog slovenačkog prekomurskog društva, dana je sljedeća ocjena, ali i prijedlog:

Mi možemo i vršimo utjecaj na sadržaj emisija, ali nemožemo tražiti da se poveća vreme namijenjeno vestima iz Jugoslavije ako ne pomažemo materijalno. Bilo bi dobro kada bi ovi radio satovi umesto društvenih, postajali sve više jugoslovenski, odnosno pojačavali jugoslovensku propagandu. (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 95, Ambasada SFRJ u Urugvaju – radio satovi iseljeničkih društava u Argentini i Urugvaju, 20. kolovoza 1973., str. 3)

Zaključak

Na hrvatsku zajednicu u Urugvaju, najvećim dijelom stvorenu u međuraću, vrlo su se brzo odrazile političke prilike iz daleke im domovine, a takav se trend nastavio za vrijeme Drugoga svjetskog rata, nakon njega, a onda i početkom 1990-ih. Bila je to, uz društvene, kulturne, športske i vjerske aktivnosti, manifestacija činjenice da se dio urugvajskih Hrvata uspješno odupirao asimilaciji te da je, bez obzira na nemogućnost znatnijeg utjecaja na političku situaciju u domovini, ipak, i to vrlo decidirano, zauzimao određene ideološko-političke stavove. Hrvati u Urugvaju posebno su duboko bili podijeljeni za postojanja komunističke Jugoslavije. Primjerice, Hrvatski domobran zauzimao je antikomunistički i antijugoslavenski stav, zalažući se za samostalnu hrvatsku državu. Hrvatski dom podržavao je federativno uređenu Jugoslaviju, ali se nije poistovjećivao s komunističkom ideologijom beogradskog režima. Bratstvo je za razliku od Hrvatskog doma u međuraću daleko snažnije podupiralo ideju jugoslavenskog jedinstva, no ubrzo nakon rata našlo se u opoziciji Titovu režimu, podržavajući SSSR, dok su prekinute veze sanirane koncem 1960-ih godina i postale vrlo

srdačne. Samoinicijativna nastojanja urugvajskih Hrvata, obilježena mnogim odricanjima, da utječu na zbivanja u Hrvatskoj tijekom većine 20. stoljeća, u situaciji njihova načelnog jedinstva danas te postojanja samostalne i demokratske Republike Hrvatske, u 21. stoljeću trebala bi naslijediti nastojanja hrvatskih vlasti da podupru aktivnosti koje idu u pravcu očuvanja svijesti o hrvatskom podrijetlu potomaka hrvatskih iseljenika u Istočnoj Republici Urugvaj.

Popis literature i izvora

- Antonich, E. (2021). *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju*. Zagreb: AGM, Hrvatska matica iseljenika.
- Bleiburg. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bleiburg>
- „Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja”. (7. srpnja 1985.). *Danica*, 4.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- „Drugi svjetski kongres Hrvatske mladeži”. (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 1.
- „Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Uruguay-u”. (12. svibnja 1971.). *Danica*, 4.
- Jareb, M. (2020). Hrvatsko domobranstvo u objema Amerikama kao sastavni dio Ustaško-domobranskog pokreta od 1931. godine do Drugog svjetskog rata. U M. Sopta, V. Lemić i M. Benić Penava (ur.), *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* (str. 77-94). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva.
- Krašić, W. (2018). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Krašić, W. (2022). Bleiburg and Croatian Political Emigration – Commemorations, Interpretations and Use in Anti-Yugoslav Propaganda. *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, XXXI, 47-79. <https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.22.003.16705>
- Križni put. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34099>
- „Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay”. (Lipanj 1975.). *Hrvatska*, 2.
- Radelić, Z. (2011.) *Križari: gerila u Hrvatskoj: 1945. – 1950*. Zagreb: Alfa; Hrvatski institut za povijest.
- „Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži”. (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 3.

„Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave”. (Lipanj 1955.). *Drina*, 282.
Tepeš, I. (2021). *Hrvatska politička emigracija* – HSS. Zagreb: AGM.
„Vijesti iz Urugvaja”. (22. svibnja 1963.). *Danica*, 5.

Arhivski izvori

HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosjei: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

HR-HDA-1409-SOI IVS SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1409, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.

NEKE CRTICE O UREĐIVAČKOJ POLITICI *HRVATSKE REVIJE* U KONTEKSTU EMIGRANTSKIH PREVIRANJA

Ante Delić

Sažetak

Nezaobilazan izvor u istraživanju hrvatske političke emigracije predstavlja, do sada nedovoljno istražena, ostavština urednika *Hrvatske revije* Vinka Nikolića koja se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. S obzirom na to da je Hrvatska revija od početka svoga poslijeratnog izlaženja imala značajan utjecaj na emigrantska previranja, u izlaganju će se na nekim primjerima prikazati na koji je način oblikovana uređivačka politika *Hrvatske revije* u kontekstu poslijeratnih emigrantskih organiziranja i nezaobilaznih opredjeljenja u odnosu na zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nastojat će se prikazati na koji se način Vinko Nikolić kao urednik *Hrvatske revije* odnosio prema autorima čije je priloge objavljivao s obzirom na njihovo političko opredjeljenje unutar hrvatskih emigrantskih organizacija i društava. Jednako tako, pokušat će se rasvijetliti do sada neistražen odnos V. Nikolića s drugim osnivačem *Hrvatske revije* Antunom Bonifačićem do prekida njihove suradnje 1954. te dati odgovor na pitanje koji su uzroci njihova sukoba.

Ključne riječi: Vinko Nikolić, Antun Bonifačić, Eugen Dido Kvaternik, Hrvatska revija, Ante Pavelić

Uvod

Argentinske su vlasti poslije Drugoga svjetskog rata širom otvorile vrata hrvatskim političkim emigrantima, a u Argentini je prostor slobode pronašao pretežiti dio hrvatske inteligencije (Sinovčić, 1991). Međutim, i prije Drugoga svjetskog rata u Argentini se nalazila brojna hrvatska zajednica, a jedan dio iseljenika koji je bio okupljen oko organizacije Hrvatski domobran osnovane 1931. godine izdavao je istoimeni tjednik odnosno „prve hrvatske novine domobransko-ustaškog pokreta u prvoj emigraciji” (Čizmić, Sopta i Šakić, 2005, str. 330; Jareb, 2006, str. 347-364). U Argentini djeluju i brojna druga hrvatska društva i organizacije (Sinovčić, 1991).

U studenome 1948. Ante Pavelić prebacio se u Argentinu te je mnogima „još uvijek bio personifikacijom hrvatske državnosti“, a njegova „pojava u tamošnjoj hrvatskoj javnosti povećava nostalgiju i oživljava osjećaj lojalnosti prema bivšemu državnom poglavaru“ (Jonjić, 1997, str. 10).

Nikolić je bio u vezi s Pavelićevom obitelji od trenutka njihova dolaska u Argentinu. Naime, Ivica Krilić zamolio je Nikolića 29. lipnja 1948. da mu javi u kakvim uvjetima živi „M. Flego“ (Pavelićev sin Velimir) koji je nedavno stigao u Argentinu:

Poznajući njegovu narav vjerujem, da bi on tamo i gladovao i spavao negdje u kakvoj čekaonici, a da ne bi nikoga ništa upitao ili zamolio. Molim Te liepo, pogledaj makar iz daleka, kako živi i treba li što. Molim Te, sve o tome mi javi, pa ću se nekako pobrinuti, da mu se dostave sredstva potrebna za živjeti. Budući se radi o zbilja prijateljskoj usluzi, molim Te za potrebnu diskreciju, kako prema njemu, tako još više i prema svakomu drugomu. (NSK, R 7971, Bb)

Nikolić je u Argentinu stigao 8. lipnja 1947., a nedugo po svom dolasku u Buenos Aires postao je jednim od urednika lista *Hrvatska* s Franjom Nevistićem koji je obnašao i dužnost glavnog tajnika Hrvatskog domobrana (Katalinić, 2001). Prvi broj *Hrvatske* izašao je 1. studenoga 1947., a u političkom smislu *Hrvatska* je zastupala ideju hrvatske državne nezavisnosti. Međutim, sredinom 1950. godine došlo je do promjene u uredništvu *Hrvatske* te su Nikolić i Nevistić smijenjeni. Okolnosti njihove smjene još nisu do kraja razjašnjene (Delić, 2016; Katalinić, 2017).

Iduće godine Nikolić iz Buenos Airesa s Antunom Bonifačićem koji je živio u Brazilu obnavlja izlaženje književnog časopisa koji je kao mjesečnik izlazio u Zagrebu od 1928. do 1945. kao glasilo Matice hrvatske. S obzirom na sve veći utjecaj koji će *Revija* kao „kulturno-književni tromjesečnik“ u narednim godinama ostvarivati na emigrantskoj pozornici, ovdje ćemo na nekim primjerima, koliko nam ograničenost prostorom dopušta, prikazati uređivačku politiku *Hrvatske revije* u kontekstu raslojavanja među emigrantskim skupinama osobito u prvim godinama *Revijina* izlaženja. Tu u prvom redu mislimo na članke Eugena Dide Kvaternika. Naime, iako je u dosadašnjim istraživanjima utvrđeno da Kvaternik nije osobito pouzdan izvor, Kvaternikovi su članci imali velikoga odjeka ne samo u Argentini i ne samo u vremenu njihova objavljivanja već i u narednim godinama i desetljećima.

Uzroci Kvaternikovih poslijeratnih članaka prvenstveno su osobne prirode i izviru iz činjenice da je Pavelić 1942. smijenio s dužnosti glavnog ravnatelja za javni red i sigurnost Didu Kvaternika kao i

njegova oca vojskovođu Slavka Kvaternika te, što se nerijetko previđa, i velikog župana Ljubomira Kvaternika, Slavkova brata. Okolnosti njihove smjene prelaze okvire ovoga rada i zahtijevaju zasebnu raspravu (Krizman, 1983; Kovačić, 2005). Poslije smjene Dido Kvaternik otišao je početkom 1943. godine u Slovačku, gdje je teško preživljavao pa je „Pavelić odobrio 20.000 švicarskih franaka za Didu” (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 80). Kvaternikov tajnik, Drago Jilek tvrdi da je „Didu poznavao kao vrlo osobna čovjeka, koji se voli svetiti i ne zaboravlja ako mu neko nešto krivo napravi” (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 82).

Dido Kvaternik između Nikolića i Bonifačića

Okolnosti svibanjske katastrofe 1945. godine postavljale su brojna pitanja i tražile odgovore koji će u konačnici oblikovati buduće djelovanje preživjelih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske. Stijepo Perić, nekadašnji prvi poslanik NDH-a u Rimu, uzroke sloma NDH-a vidio je u hrvatsko-talijanskim odnosima odnosno Pavelićevoj servilnoj politici prema Italiji, o čemu je pisao u novopokrenutom buenosaireskom mjesečniku *Sloboda* 1949. Na njegovo pisanje odgovorio je Marko Sinovčić, kao osoba bliska Paveliću, knjigom NDH u *svjetlu dokumenata* iz 1950. godine, što je očito ponukalo Didu Kvaternika da se uključi u tu raspravu.

Nikolićeva ostavština pokazuje da je njegova veza s Kvaternikom postojala i prije izlaska prvog broja *Revije*, a poradi Kvaternikova uključivanja u krug suradnika koji bi na stranicama *Revije* iznosio svoja sjećanja o događajima iz povijesti ustaškog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske, što je za posljedicu imalo dogovor oko objavljivanja prvoga Kvaternikova članka 1952. godine.

Naime, Nikolić 15. lipnja 1952. obavještava Bonifačića da je Kvaternik spreman napisati članak „Hrvatska emigracija i 10. travnja” te ističe iznimnu vrijednost članka koji je „senzacionalni prilog povijesti” jer je Kvaternik „jedini svjedok” tih događaja (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić mu odgovara 11. srpnja „da je bolje ne plesti se u ‚obiteljske svadje’, u kojima mi nismo sudjelovali nego kao statisti” (NSK, R 7971, Bb). Nikolić mu šalje članak na čitanje uz napomenu:

Pročitajte, razmislite (prespavajte) pa onda vratite i odgovorite, što mislite. Svakako, to je ne ulje nego benzin. Ali dokument, senzacija, stvarni prilog povijesti. Ja sam se ugodno (potcrtao V. N.) iznenadio, jer sam se bojao (kao i Vi) da će biti više osobno, ali istina je dokumentirana i strašna. Činjenice same govore. Pisano je lijepo i pametno. (NSK, R 7971, Ba, 28. 7. 1952.)

Dodaje da je Kvaternik spreman u slučaju objave platiti polovicu

troškova tiska njegova članka. Nakon što ga je pročitao Bonifačić pristaje da se Kvaternikov članak objavi, ali upozorava Nikolića da ne smije primiti novac koji mu Kvaternik nudi za dio troškova tiskanja (NSK, R 7971, Bb, 3. 8. 1952.). Na koncu je članak objavljen pod naslovom „Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti” u *Hrvatskoj reviji* br. 3. iz rujna 1952.

Objava Kvaternikova članka za Pavelića je bila višestruko bolna. Naime, ne samo da mu nekadašnji bliski suradnik zauzima otvoreni neprijateljski stav već se radi o tome da je Dido Kvaternik bio osoba bliska Paveliću i njegovoj obitelji još iz razdoblja prve emigracije, što je nesumnjivo posljedica zajedničkog tamnovanja u Torinu, kao i nakon izlaska na slobodu, te ga se smatralo dijelom obitelji. Osim te privatne dimenzije, Kvaternikov članak bio je još nezgodniji i opasniji u aktualnom političkom kontekstu. Ne samo da je objavljen u trenutku kada se u iseljeništvu polako organizirao politički život u stranačkom smislu (Jonjić, 2020), a kojem je Pavelić bio nezaobilaznim dionikom, već je godinu dana ranije jugoslavenska vlada objavila zahtjev argentinskim vlastima za izručenjem Pavelića. Nedugo zatim bilo je zatraženo i izručenje bivšeg ministra Andrije Artukovića od strane SAD-a (Delić, 2016), pa nastojanja oko objave Kvaternikova članka u novopokrenutoj *Hrvatskoj reviji* treba promatrati i u tom vanjskopolitičkom kontekstu.

Bonifačić u pismu od 5. lipnja 1952. navodi da je Pavelić od nje ga preko posrednika tražio da se *Revija* odrekne pisanja o politici, „ali ja mu uopće nisam odgovorio na to” (NSK, R 7971, Bb). Treba naglasiti da je u ovom razdoblju i Bonifačić iznimno kritičan prema Paveliću. U pismu Nikoliću od 19. listopada 1951. piše da:

Uza sav kriminal stari [Pavelić] je protuteža srpskom i komu.[nističkom] kriminalu, pa može da posluži kao hrvatski krvnik, pošto nema države na svijetu bez krvnika. Ne smije samo biti „vodja”. Kako raja reagira na to? Nalazimo se potpuno šah mat, kada bi morali biti aktivni. Netko je Meštrovića ukočio, fratri ne mogu naprijed od svoje jezgre, Maček je crknut, a njegova okolina vjerojatno radi samo po narudžbi gazda. (NSK, R 7971, Bb)

Vladko Maček i Ivan Meštrović dosljedno su odbijali zauzeti odlučan stav „protiv bilo koje i bilo kakve Jugoslavije” (Katalinić, 2017, str. 149-154).

Niz istaknutih pojedinaca u emigraciji, među kojima su i oni koje ne ubrajamo u Pavelićeve sljedbenike, negativno je ocijenilo Nikolićevu objavu Kvaternikova članka. Primjerice, Dominik Mandić u pismu Nikoliću 24. prosinca 1952. iznosi mišljenje „da je Hrv. *Revija* morala stati daleko od ličnih i političkih obračunavanja izmegju zavagjenih hrvatskih prvaka. Uza sve svoje nedostatke Dr Pavelić može odigrati korisnu

ulogu u našoj skoroj budućnosti. Svijet treba, i traži vogja" (Ostavština D. Mandića, sv. 12, m. 3, f. 16.). Mandić je i u idućem pismu Nikoliću (8. 2. 1953.) isticao da „nije nigda bila potrebna sloga i zajednički nastup nego danas" te da bi *Revija* „najviše usluga učinila Hrv. Narodu, kada bi držala nepolitički i vanstranački stav". Također je izrazito negativno ocijenio Kvaternikovu osobu (NSK, R 7971, Bb).

Tijekom 1953. godine narasle nesuglasice sve su vidljivije u Nikolićevim i Bonifačićevim pismima. One nisu bile samo političke prirode kad je riječ o odnosu prema nekim emigrantskim skupinama i pojedincima već su se očitovala i u raspodjeli uredničkih dužnosti od recenzija rukopisa do prodaje i distribucije same *Revije*. Nikolić u pismu Bonifačiću (14. 2. 1953., str. 1) ističe da ni on sam nije svjestan „da *„Hrvatska Revija" ne izlazi za volju Vašega ni mogega novčanog priloga, nego samo zahvaljujući žrtvama i radu Nikolića* (ist. V. N.). *Revija* je imala sve uvjete, da davno propadne, što nije, zahvaliti se ima samo mojim naporima" (NSK, R 7971, Ba).

S obzirom na to da Bonifačić nije živio u Argentini nego u Brazilu, predložio je osobu koja se nalazi u Buenos Airesu da u njegovo ime pregleda *Revijine* blagajničke knjige, što je Nikolić odbio odgovarajući da predložena osoba nije njegov prijatelj, „ali je zato prijatelj dra Vrančića i ostalih mojih protivnika i neprijatelja. Tako bi jedna posve strana osoba ušla u naše tajne: pretplatnici, naklada, dobrotvori i dr, što nikako nije zgodno." Osim toga, nastavlja Nikolić, vi se „*ponašate prema meni, kao ravnatelj prema dobro plaćenom namješteniku*, i samo mi lifrate ideje, da ja onda teglim kao magare. Ja više to *ne mogu, ne želim niti hoću* (ist. V. N.). Ne ću raditi kao životinja, i onda još morati dokazivati svoje poštenje" (NSK, R 7971, Ba, 14. 2. 1953., str. 2-4).

U međuvremenu je Dido Kvaternik poslao novi rukopis, a urednik upravo pokrenutog časopisa *Hrvatska misao* Marko Sinovčić poslao je reagiranje na Kvaternikov prvi članak. Poslije početnog taktiziranja Nikolić je odbio objaviti reagiranje „jer Sinovčić niti zna niti može odgovoriti Kvaterniku". Međutim, kad je primio Sinovčićev rukopis, Nikolić ga je prosljedio Kvaterniku želeći čuti njegovo mišljenje. Kvaternik se složio da Sinovčićev članak „nije za H.R., jer ne odgovara nivou H.R. da donasa članke za iskrivljenim prevodima napisane sa tendencijom osobnih obračunavanja (sic!)". Kvaternik završava rečenicom: „Prilazem jednu kopiju za prof. A. Bonifačića" (NSK, R 7971, Bb, 22. 3. 1953., str. 2). Spomenuta kopija uistinu se nalazi u Nikolićevoj ostavštini, ali u izvorniku pisma ta je rečenica prekrižena do nečitljivosti. Može se pretpostaviti da to nije Kvaternikovo djelo jer je ranije u istom pismu križao riječi služeći se pisačim strojem, a i boja tinte kojom je to učinje-

no razlikuje se od one kojom je pismo potpisao. Na isti način prekrizena je i prva rečenica, pa je njezin sadržaj vidljiv iz kopije pisma u kojoj Kvaternik kaže da mu je „prijatelj Rakovac” predao Sinovčićev odgovor na njegov tekst (NSK, R 7971, Bb, 22. 3. 1953., str. 1). S obzirom na to da se izvornik i kopija nalaze u Nikolićevoj ostavštini, možemo pretpostaviti da Bonifačić svoj primjerak nije dobio te da je sve navedeno posljedica naraslog nepovjerenja i neslaganja oko uređivanja časopisa.

Nikolić je Sinovčiću odgovorio kako Kvaternikov članak nije objavljen „da nekoga napadne, nego kao svjedočanstvo”, jer urednici ne žele „da iz Revije itko ikoga napada”. Jednako tako, kod objave Kvaternikova članka urednike je „vodila samo ljubav prema Hrvatskoj i „raščišćavanju prilika koje stoje u vezi 10. travnja” (NSK, R 7971, Ba, 26. 12. 1952., str. 1).

Nikolićevo obrazloženje Sinovčiću zašto njegov članak „Osvrt na članak Eugena Kvaternika” neće biti objavljen bilo je da je „doista prekasno stigao”. S druge strane, kako je Sinovčiću za potrebe članka Pavelić dao posebnu izjavu, Nikolić je pokušao uvući Pavelića u polemiku s Kvaternikom na *Revijinim* stranicama: „Stoga ti u prilogu vraćam Tvoj članak i molim Te, da nam od g. dra Ante Pavelića pribaviš dokaz, da je taj razgovor vjerno i točno reproduciran. To može napisati na samom rukopisu, a može i posebnim pismom” (NSK, R 7971, Ba, 27. 3. 1953., str. 1).

U *Revijinoj* uredničkoj napomeni kao objašnjenje za neobjavljivanje reagiranja će stajati:

Premda g. Sinovčić niti je znao niti je mogao odgovoriti na pitanja, koja se u članku „Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.” nameću dru Paveliću, uredništvo „Hrvatske Revije” bilo bi ipak donijelo njegov osvrt. Evo zašto ga nije donijelo: Uredništvo „Hrvatske Revije” najavilo je već u br. 4. 1952. (izišlom 10. XII. 1952.), da suradnju za slijedeći broj prima „najkasnije do 15. siječnja 1953.” Osvrt g. Sinovčića stigao je istom 7. veljače. (Jareb, 1995, str. 69)

Međutim, u ranijem pismu Sinovčiću Nikolić je odredio dulji rok, tj. „najkasnije do konca siječnja” (NSK, R 7971, Ba, 26. 12. 1952., str. 1). Sinovčić ni početkom ožujka nije dobio Nikolićev odgovor na pitanje hoće li članak biti uvršten, pa mu je isto pitanje ponovio u pismu od 6. ožujka ističući da mu je 3. veljače poslao članak „kojeg si ti primitak br-zoglasno potvrdio” (NSK, R 7971, Bb, 6. 3. 1953.). Na koncu je Sinovčić svoj odgovor objavio u *Hrvatskoj*, glasilu bliskom Paveliću, pod naslovom „Osvrt na članak Eugena Kvaternika” (Sinovčić, 1953).

U spomenutoj uredničkoj napomeni još jednom je istaknuta spremnost na objavu Pavelićeva odgovora Kvaterniku, jer „samo on može stvarno odgovoriti na dotična pitanja” (Jareb, 1995, str. 69).

Odnos dvojice urednika sve više se narušavao pa Nikolić 11. ožujka 1953. piše Bonifačiću da ga ne želi izbaciti iz *Revije*, „ali još manje, da se sam dadem izigrati” (NSK, R 7971, Ba). Nadalje, u pismu od 20. travnja 1953. Nikolić piše da mu je Sinovčić rekao „da kad bih ja znao, što ste Vi o meni pisali, da bih odmah prekinuo svaku vezu s Vama” (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić je pak isticao da se radi „o važnoj stvari da ne postanemo list ili organ Di.[de] Kv.[aternika] već da ispadnemo ono što jesmo: HR, iznad svih grupa u borbi za Hrv. Državu i Vječnu Hrvatsku”. Kako bi izbjegli optužbe za strančarenje i pristranost, Bonifačić kaže „da kada smo kašu skuhalo, da je moramo i jesti” te predlaže „da prešampamo Sinovčićev odgovor s našom napomenom, da mi to nismo odbili i da u isti mah šampamo i odgovor Di. [de] Kv.[aternika]” uz objašnjenje „da smo tiskali ovu polemiku zbog potrebe demokratskog raščišćavanja nedavne hrvatske prošlosti kao što to rade svi narodi svijeta” (NSK, R 7971, Bb, 7. 5. 1953., str. 1). Također, poziva na prekid razbijanja emigrantskih redova:

Do sada su svi crkli, koji su se posvetili borbi sa Minotaurusom (ovo se očito odnosi na Pavelića, op.a.), pa je bolje ograničiti naše polemike, da govorimo o temama, koje otvaraju horizonte i daju zraka ljudima. (...) Mjesto sloge povećavamo i mi hrvatske svađe, a Tito i njegovi sve deblji i staloženiji. (NSK, R 7971, Bb, 25. 6. 1953.)

Bonifačićevi argumenti nisu naišli na plodno tlo, pa i par dana kasnije proziva Nikolića da provodi „svoju volju bez mene što se tiče članka DKV”. Na kraju pisma, osvrćući se na stanje u emigraciji Bonifačić, rezignirano zaključuje:

Sada vidim, da fratri vode rat čak sa Svetim Pismom u svoja dva lista, mi smo postali drugo ratište, da o Hrvatskoj i radićevcima i ne govorim. Čini mi se, kadgod, da je bolje povući se nego raditi kad nas je već Bog prokleo. (NSK, R 7971, Bb, 28. 6. 1953.)

Smatrao je da Dido Kvaternik treba napisati knjigu u kojoj će „potpuno iskreno i u cjelini dati zaokruženu sliku, a ovako bi samo štetili reviji i hrvatskim interesima u svijetu” (NSK, R 7971, Bb, 12. 10. 1953.). Na ovo pismo Nikolić je odgovorio dva mjeseca kasnije, a u narednom razdoblju korespondencija postaje sve rjeđa.

Osim niza suvremenika u iseljeništvu, i u znanstvenoj je literaturi ranije upozoravano na iznimnu nepouzdanost članaka Dide Kvaternika (Jonjić, 2000, 2014; Delić, 2016). Međutim, u Nikolićevoj ostavštini nalazi se njegova korespondencija s Kvaternikovom suprugom Marijom koja nam dodatno osvjetljava odnos Nikolića i Kvaternika i pozadinu Nikolićeva nastojanja na objavi Kvaternikovih članaka u *Hrvatskoj reviji*, što je na ovom mjestu potrebno posebno istaknuti. Naime, 1988. godine u po-

vodu pripreme za tisak Kvaternikovih članaka, njegova supruga traži od Nikolića da joj pošalje dokument o kojem Dido Kvaternik u svom članku od 2. svibnja 1960. u časopisu *Hrvatski glas* piše: „Kako je imalo biti sa dr. Mačekom i drugim prvacima HSS već u travnju 1941. točno sam opisao u jednoj ispravi, koja se nalazi dobro pohranjena u pismohrani Hrvatske Revije” (NSK, R 7971, Bb, 15. 2. 1988.). Nikolić je odgovorio: „*Ne postoji* (istaknuo V. N.) nikakav dokumenat, nikakva ‚isprava‘, o kojoj pišete. To je pok. Dido napisao, sporazumno sa mnom, da djeluje uvjerljivo. Možda je i namjeravao napisati takvu ‚ispravu‘, ali je nije nikad napisao, niti je meni dao u pohranu” (NSK, R 7971, Ba., 27. 4. 1988., str. 1).

Ovo Nikolićevo priznanje Kvaternikovo udovici ima višestruku vrijednost te nužno potiče na postavljanje pitanja. Naime, desetljećima nakon njihova objavljivanja pa sve do našega vremena Kvaternikovi su članci, osobito kada je riječ o hrvatsko-talijanskim odnosima, nebrojeno puta korišteni kao relevantan izvor u različitim radovima i na različitim stranama, od novinskih napisa preko publicistike do historiografije, kako jugoslavenske tako i postjugoslavenske. Jedan od paradigmatičkih primjera kako je jugoslavenska historiografija koristila Kvaternikove članke radi dodatnog snaženja tadašnje službene interpretacije o „prodaji Dalmacije” nalazimo i kod Fikrete Jelić-Butić:

Tako bivši ustaški funkcioneri E. D. Kvaternik (članak: Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, *Hrvatska revija*, Buenos Aires 1952. br. 3) i S. Perić (članak: Hrvatsko-talijanski odnosi za vrijeme drugog svjetskog rata, *Sloboda*, Buenos Aires, 1949, br. 1 i 2) izjavljuju da je Pavelić prije 1941. priznao prava fašističke Italije na aneksiju hrvatskih krajeva, što će se kasnije Rimskim ugovorima i ostvariti. (1969, str. 73)

Svrha ovoga rada nije ulaziti u detaljan prikaz hrvatsko-talijanskih odnosa vezano za pitanje razgraničenja o čemu već postoje temeljita istraživanja (Jonjić, 2000; Barić, 2012). Međutim, danas znamo da Pavelić nije prešućivao svoje kontakte s talijanskim dužnosnicima (Davanzati i, kasnije, Ciano) ni prije objave talijanskih diplomatskih dokumenata. Odnosno, danas vidimo da Pavelićevo svjedočanstvo o tim kontaktima u biti odgovara onomu što možemo vidjeti u talijanskim izvorima. Istini za volju treba reći da se talijanska strana ni kasnije, poslije kapitulacije Italije, kod tzv. note Tamburini nije mogla

pozvati ni na kakve „obaveze” koje je Pavelić „preuzeo” još prije proglašenja NDH, a koje bi talijanskoj strani davale pravo na istočnu obalu Jadrana. I to govori da su Rimski ugovori iz svibnja 1941. bili posljedica talijanske prisile, a ne prethodnog dogovora Mussolinija i Pavelića. (Barić, 2012, str. 459)

Slijedom toga logično je zaključiti da se ni drugi Pavelićevi opisi nekih događaja ne mogu načelno i *a priori* diskvalificirati, dok ih ne podvrgnemo znanstvenoj kritici.

Nikolić će i dalje ustrajati na tome kako je potrebna „stvarna i istinita kritika naše današnje emigracije, specijalno Pavelićevaca koji bezočno guraju naprijed Poglavnika, koji je opet spreman predati obalu i tri zone za svoju vlast od Maksimira do Črnomerca” (NSK, R 7971, Ba, 15. 1. 1954.). S druge strane, vrijeme zajedničkog uređivanja *Revije* došlo je svome kraju. Bonifačić se krajem 1954. seli u SAD i o tome ni ne obavještava Nikolića, što je bila očita posljedica ranijih sve lošijih odnosa. Nikolić je obrisao Bonifačićevo ime iz uredništva *Hrvatske revije*. Time je razdoblje zajedničkog uređivanja *Hrvatske revije* završeno, a u Nikolićevoj ostavštini nalazi se još nekoliko pisama koje su razmijenili. U jednome od njih iz listopada 1960. Nikolić poziva Bonifačića da kao „prvi hrvatski književnik” surađuje u „jedinom književnom listu u tuđini”, a njihov prekid suradnje nazvao je „nesporazumkom” kojem su „mnogo doprinijeli i treći” te na koncu moli Bonifačića da mu „odmah” (ist. V. N.) pošalje svoj prilog za HR (NSK, R 7971, Ba). Međutim, na to pismo Bonifačić nije odgovorio.

Nikolić i Draganović o Paveliću

U kontekstu ove teme valja spomenuti i jedan drugi zapravo srodan slučaj koji također osvjetljava Nikolićevu uređivačku politiku. Naime, pripremajući rukopis za prvo izdanje II. sveska knjige *Pred vratima domovine*, u poglavlju „Španjolska – Madrid” Nikolić opisuje svoj navodni posjet Pavelićevu grobu i piše o „kratkom razgovoru” s Pavelićem koji se „odvio” u njegovim „mislima”. Korespondencija Draganovića i Nikolića, prije objave knjige, pokazuje nam da je taj „razgovor” zapravo rezultat Nikolićevih i Draganovićevih kontinuiranih nastojanja oko stvaranja željene percepcije Pavelićeva lika i djela prema ostatku hrvatskog iseljeničtva, ali i pokušaj daljnjeg vlastitog političkog pozicioniranja u postojećim emigrantskim okolnostima, između ostalog, i kroz preoblikovanje vlastite prošlosti. Naime, Draganović je na određenim mjestima, koja je očito držao važnima, ispravljao Nikolićev rukopis i prema potrebi ga dotjerivao sugerirajući izmjene. To se u najvećoj mjeri odnosi na zamišljeni „razgovor” s Pavelićem na groblju:

U općoj hrvatskoj katastrofi Ti si se spasio... Ali, Hrvatske nisi spašavao! (...) Nije meni žal, što si se Ti onda spasio, ne, nego me u dno duše boli, što si tako moralno umro već pred dvadeset godina... (...) Na sva Tvoja djela povi-jest će gledati kroz Bleiburg! (Nikolić, 1995, str. 444-445)

Taj tekst u najvećoj je mjeri sukladan sugestijama iz Draganovićeva pisma Nikoliću od 16. lipnja 1967. Međutim, Draganović je u pismu naveo i da treba „radi pravednosti, i radi boljeg efekta onih teških riječi”, reći i sljedeće:

Ti si bio zadobio simpatije cijelog naroda. Ostvario iza osam stotina godina hrvatsku Državu. Ušao u hrvatsku povijest. I da je bila sama ta činjenica, ostao bi u nju upisan zlatnim slovima. Ali ti si ostao i na čelu te države. Utisnuo joj svoj pečat. Vodio je. Ti nisi samo bio običan proizvod tadašnjih prilika, to bi bilo Tebe nedostojno. Ti si te prilike i stvarao. Bile su one veličanstvene, ali i strašne. Čitav jedan narod davao je od sebe sve, što nikad u našoj mučnoj povijesti nije dao. Ali uza sav svoj nadčovječni napor i svoje plemenite, neopisive žrtve ostao je pred licem svjetske javnosti okaljan, ozloglašen, proglašen nedostojnim svoje slobode. Pripisana su mu djela izvjesnih pojedinaca, kakvih je bilo u svim narodima, u svim njegovim protivnicima, a koje on nije nikada odobrio. Što si Ti učinio, da do takvih prilika ne dođe? (NSK, R 7971, Bb, 16. 6. 1967., str. 1-2)

Od ovih pak Draganovićevih sugestija Nikolić je preuzeo dvije rečenice. Treba spomenuti i da je u *Hrvatskoj reviji* 1990. objavljen članak o navodnom zadnjem razgovoru Pavelića i Draganovića 1948. (Delić, 2016), a urednik uvodno ističe kako je u predgovoru knjige *Tragedija se dogodila u svibnju* spomenuo dokument koji se, kao i u Kvaternikovu slučaju, „nalazi u pismohrani Uredništva HR-a”:

Riječ je o dokumentu prof. Krunoslava Draganovića (ist. V. N.), u kojem je on opisao svoj zadnji razgovor s drom Antom Pavelićem, u Napulju, Italija, u listopadu 1948. Ovaj je dokument iz godine 1967., poslan iz Pressbau- ma kod Beča (Draganovićovo dugogodišnje boravište), 24. srpnja 1967. U posljednje vrijeme pojavilo se više fotokopija istog dokumenta, uglavnom djelomičnih, mjestimično nejasnih (jer su, sigurno, kopije kopijâ). Pojavljuju se često i različiti prikazi odnosa dra Pavelića i prof. Draganovića, razni prikazi odlaska dra Pavelića iz Europe, i ostaloga, posebno u vezi tragedije prof. Draganovića. Zato smo odlučili dati u javnost cjeloviti original (ist. V. N.) dokumenata prof. Draganovića, kako bismo točno odredili vrijednost pojedinih prijepisa i kopija ovog dokumenta, a također i unijeli više svjetla u međusobne odnose dra Pavelića i prof. Draganovića – sve to kao prilog povijesti (ist. V. N.), a ne polemici, jer oni obojica sada spadaju u povijest. („Zadnji razgovor”, 1990, str. 899)

Ovdje vidimo istu metodologiju koja podrazumijeva konfabulaciju o originalnim dokumentima koji se nalaze u pismohrani uredništva, s ciljem navodnog rasvjetljavanja povijesnih pitanja. S druge strane, Draganović je svoju kritiku Pavelića „začinio i takvim kvalifika-

cijama dojučerašnjih idola, koje je već na prvi pogled bilo moguće prepoznati kao izmišljotine, naknadna domišljanja i natege" (Jonjić, 2010, str. 255; Akmadža, 2010).

Zaključak

Ostavština Vinka Nikolića pruža nam slojeviti pogled kako na samu Nikolićevu osobu tako i na uređivačku politiku *Hrvatske revije*. Nekim člancima objavljenima u *Hrvatskoj reviji* treba pristupati s posebnim oprezom s obzirom na činjenicu da su imali za cilj u kontekstu emigrantskih raslojavanja prije svega obračunati se s političkim neistomišljenicima, pri tome ne birajući sredstva, odnosno služeći se i krivotvorinama. Navedeno je potrebno imati na umu ako želimo bolje razumjeti ne samo neke pojedinačne epizode već i hrvatsku političku emigraciju općenito. Kad je riječ o Nikolićevoj ulozi u tom kontekstu, zanimljivu ocjenu dao je jedan od njegovih suvremenika:

Doista, to je bilo pravo Nikolićevo zvanje i u tome je imao velik uspjeh. S nacionalnog bi stanovišta taj njegov rad, koji je bio itekako koristan, bio još i mnogo korisniji da nije bilo onoga negativnog osjećaja mržnje, koji je dolazio do izražaja između ostalog u politički i osobno odveć pristranu uređivanju časopisa. Na žalost, na političkom polju – na koje se je on, usprkos prije navedenih njegovih riječi ipak rado zalijetao – nije bio iste sreće i nije polučivao iste uspjehe. (Katalinić, 2017, str. 188)

Nikolićev primjer još jednom pokazuje kako je važno u ocjenjivanju prošlog djelovanja pojedinaca uvijek iznova i bez predrasuda tragati za izvornim dokumentima i na njima temeljiti zaključke, jer je to jedini put ka cjelovitom razumijevanju prije svega uzroka i motiva, a zatim i posljedica djelovanja pojedinaca.

Popis literature i izvora

- Akmadža, M. (2010). *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Barić, N. (2012). *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar.
- Delić, A. (2016). *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953. godine* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Sveučilište u Zadru.

- Jareb, J. (ur.). (1995). *Eugen Dido Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925. – 1945.* Zagreb: Nakladničko društvo Starčević.
- Jareb, M. (2006). *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.
- Jonjić, T. (1997). Razgovor s Milanom Blažekovićem. *Politički zatvorenik*, 60, 7-10. https://www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_blazekovic.html
- Jonjić, T. (2010). Miroslav Akmadža: Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima (Krunoslav Draganović – Testimony to Communist Interrogators). Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod. *Review of Croatian History*, 6(1), 253-259. <https://www.tomislavjonjic.iz.hr/Draganovicprikaz.pdf>
- Jonjić, T. (2014). Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo. U R. Jolić (ur.), Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u prigodi 40. obljetnice smrti.* Mostar – Zagreb: Hercegovačka franjevačka provincija – Hrvatski institut za povijest. https://www.bib.irb.hr:8443/1072063/download/1072063.JO-NJIC-Mandievo_hrvatstvo_i_jugoslavenstvo.pdf
- Jonjić, T. (2020). Organiziranje prvih političkih stranaka u hrvatskome iseljeništvu nakon Drugoga svjetskog rata. U Marina Perić Kaselj (ur.), *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: organizacije, stranke, pokreti (zbornik radova).* Zagreb: IMIN. https://www.bib.irb.hr:8443/1090768/download/1090768.JO-NJIC-Hrvatska_politicka-emigracija-Zbornik.pdf
- Katalinić, K. (2001). Osnutak Hrvatske republikanske stranke. *Republika Hrvatska*, 51(208). Zagreb.
- Katalinić, K. (2017). *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945. – 1990. Svezak I.: 1945. – 1959.* Zagreb: Naklada Trpimir.
- Kovačić, D. (2005). Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 37(1). <https://hrcak.srce.hr/file/12736>
- Krizman, B. (1983). *Pavelić između Hitlera i Mussolinija.* Zagreb: Globus.
- Kvaternik, E. D. (1952). Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti. *Hrvatska revija*, 2(3).
- Kvaternik, E. D. (1953). Još nešto o Rimskim ugovorima. *Hrvatska revija*, 2(3).
- Nikolić, V. (1984). *Tragedija se dogodila u svibnju...* I. Barcelona/München: Knjižnica Hrvatske revije.

- Nikolić, V. (1995). *Pred vratima domovine. Susreti s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*. Knjiga druga. Zagreb.
- Sinovčić, M. (1953). Osvrt na članak Eugena Kvaternika. *Hrvatska*, 7(127-128).
- Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos Hrvatskoj kulturi: pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990*. Buenos Aires.
- „Zadnji razgovor dra Ante Pavelića i prof. Krunoslava Draganovića u Napulju, u listopadu 1948.” (1990). *Hrvatska revija*, 40(4).

Arhivski izvori

Arhiv franjevačkog samostana, Široki Brijeg, Ostavština Domnika Mandića
HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 013.2.25a, Podaci o Dragi Jileku
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Ostavština
Vinka Nikolića

DOPRINOS BRAZILSKE SPISATELJICE ZORE SELJAN U SUOČAVANJU S VJERSKIM RASIZMOM

Priscila de Azevedo Souza Mesquita

Sažetak

Ovaj članak ima za cilj osvijetliti stvaralaštvo brazilske spisateljice Zore Seljan (1918. – 2006.), nedovoljno proučavane autorice, kroz analitički pregled njezinih djela usmjerenih na širenje i isticanje znanja o religijama afričkog podrijetla. Članak se temelji na znanstvenom istraživanju provedenom u osobnom arhivu Zore Seljan, koji je pohranjen u arhivskom muzeju brazilske književnosti zaklade Casa de Rui Barbosa, smještene u gradu Rio de Janeiru, kao i na kazališnim komadima koje je autorica objavila (Seljan, 1978) te na dokumentima iz drugih arhivskih izvora, kao što su zaklada Pierre Verger, digitalna hemeroteca Nacionalne knjižnice i digitalni arhiv Nacionalnog centra za folklor i narodnu kulturu. Na temelju objavljenih radova i neobjavljenih dokumenata, u tekstu se analizira kazališne komade, folklorni ansambl Teatro de Oxumarê, koji je Seljan osnovala 1956. godine u Rio de Janeiru, novinske članke, projekte knjiga i radijskih emisija, čime se ukazuje na vezu spisateljice s religijama afričkog podrijetla i njezinu posvećenost borbi protiv vjerskog rasizma.

Ključne riječi: Zora Seljan, brazilska spisateljica, osobni arhiv, afro-brazilske religije, vjerski rasizam

Moj kume Exu, zakoniti gospodaru prvih obaveza. Moj kume Exu, radosti ljubavi, darivatelju djece, čuvaru grada i domova, moj moćni kume, tražim tvoje dopuštenje da govorim.
(Zora Seljan, 1993)

Sredinom 1950-ih brazilska spisateljica Zora Seljan (1918. – 2006.) napisala je i objavila niz kazališnih komada koji stavljaju u središte pozornice aspekte religija afričkog podrijetla. Ti su komadi objedinjeni u zbirci *3 Mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras* (Seljan, 1978), koja se sastoji od sedam kazališnih djela, uključujući dvije trilogije: *3 Mulheres de Xangô* s dramama *Oxum Abalô*, *Iansan*, *Mulher de Xangô* i *A Orelha de Obá* te *Os Negrinhos* s dramama *Negrinho*

do Pastoreio, Negrinha de Iemanjá i Negrinhos das Folhas te, na kraju, drama *A Festa do Bomfim*¹.

Unatoč njezinu značajnom dramaturškom opusu (Seljan, 1952, 1959, 1978 i 1993), Zora Seljan nije dobila mnogo pažnje u istraživanjima iz polja dramaturgije. S obzirom na tu prazninu, moj doktorski istraživački rad u dramskim umjetnostima (Mesquita, 2022) imao je za cilj osvijetliti kazališno stvaralaštvo ove autorice, istovremeno pokušavajući razumjeti razloge zaborava njezina djela u povijesti dramske umjetnosti. Osim činjenice da je bila dramaturginja i žena, moja je hipoteza da je ovaj zaborav povezan s temama koje je obrađivala – kulturnim aspektima koji su često bili zanemareni – te s potrebom za specifičnom umjetničkom izobrazbom kako bi se njezina djela mogla prikazati na sceni.

U istraživanju se kao glavni izvor koristio osobni arhiv Zore Seljan, koji se čuva u arhivskom muzeju brazilske književnosti zaklade Casa de Rui Barbosa (FCRB) u Rio de Janeiru. U trenutku mog istraživanja, institucija još nije bila provela katalogizaciju tog arhiva, pa je za pronalazak dokumenata povezanih s kazališnom produkcijom bilo potrebno pregledati arhiv u cijelosti. Time sam otkrila raznolike aspekte autorice i bogatstvo njezine stvaralačke produkcije. Za dopunu i usporedbu podataka iz ovog arhiva konzultirani su i drugi arhivski izvori, poput zaklade Pierre Verger u Salvadoru, digitalne hemeroteke Nacionalne knjižnice i digitalnog arhiva Nacionalnog centra za folklor i narodnu kulturu.

Analizom različitih materijala, poput objavljene kazališne zbirke (Seljan, 1978) i dokumenata iz arhiva, kao što su članak *A mitologia dos orixás no teatro* (Seljan, [199-?]) i pismo poslano francuskom fotografu i antropologu Pierreu Vergeru (Seljan, 14. ožujka 1956.), bilo je moguće razumjeti koji su bili ciljevi autorice prilikom stvaranja njezinih afro-brazilskih kazališnih djela (Seljan, 1978).

Proučavajući grčku mitologiju i tragediju, Seljan je smatrala da, ako se ta mitologija proširila zahvaljujući epu i kazalištu, afro-brazilska mitologija također može postati poznatija kroz dramsku umjetnost. Tako je, unoseći u svoja kazališna djela priče inspirirane mitologijom orixása te liturgijom candombléa i umbande, jedan od njezinih ciljeva bio širenje znanja o tim religijama i isticanje afričkog kulturnog nasljeđa. Međutim, njezin cilj bio je i stvaranje kazališta s nacionalnim obilježjima. U tom kontekstu, u svoju je dramaturgiju uključila elemente različitih afro-brazilskih i autohtonih performativnih praksi, prema

¹ Autorica piše „Bomfim” umjesto „Bonfim”, stoga ću poštovati način pisanja kojim se koristila.

konceptu koji je razvio Zeca Ligiéro (2011), poput maracatua, capoeire, sambe i reisada.

U arhivu Zore Seljan nalazi se značajan broj dokumenata koji obuhvaćaju teme vezane uz duhovnost i religioznost. Unatoč raznolikosti religijskih tema kojima se autorica bavila, uočava se posebna pažnja posvećena religijama afro-brazilskog podrijetla, posebno candombléu i svetištu *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá, smještenom u gradu Salvadoru u saveznoj državi Bahia. Među tim dokumentima nalaze se i objavljeni radovi – poput knjiga (Seljan, 1967, 1978 i 1993) te članaka iz novina i časopisa – kao i skice, istraživački materijali, osobne bilješke, prepiske i scenariji za radijske emisije koje je autorica sama napisala.

S obzirom na publikacije i projekte Zore Seljan koji se fokusiraju na religije afro-brazilskog podrijetla, tijekom istraživanja počela sam se pitati u kojoj se mjeri to stvaralaštvo može smatrati sredstvom za suprotstavljanje vjerskom rasizmu. Iako autorica nije koristila taj pojam, s obzirom na razdoblje u kojem je stvarala, taj koncept tumačim prema objašnjenju profesora i babalorixa Sidneija Nogueira (2020) u njegovoj knjizi *Intolerância Religiosa*. Prema ovom autoru, „kategorija ‚netolerancije‘ ne omogućuje nam da prepoznamo rasizam kao ključni element u razumijevanju progona religija afro-brazilskog podrijetla” (Nogueira, 2020, str. 30). To je zato što rasizam predstavlja osnovu za takvu vrstu progona, a koja je, pritom, i oblik održavanja ropstva, sustava koji je opravdavao dominaciju jedne ljudske skupine nad drugom kroz rasnu i kulturnu hijerarhizaciju.

U tekstu koji slijedi, kako bih razmotrila gore navedeno pitanje, ukratko obrađujem kakav je bio odnos autorice prema religijama afro-brazilskog podrijetla. Zatim predstavljam primjere Seljanine obimne produkcije – u scenskim umjetnostima, radijskim i televizijskim medijima – koja je imala za cilj promicati i vrednovati teme vezane uz tradicionalne religijske zajednice, tj. svetišta poznata kao *terreiro*, kako ih definira Nogueira (2020). Uzimam u obzir ne samo autoričine objavljene radove već i neobjavljene dokumente iz njezina arhiva koji otkrivaju projekte koji, iz razloga koji nisu uvijek jasni, vjerojatno nisu bili realizirani.

Autorica Axéa

U provedenom istraživanju postupno se otkrivalo da je Zora Seljan imala duhovnu vezu s *terreiros* Ilê Axé Opô Afonjá, što potvrđuju dokumenti koji ukazuju na njezino sudjelovanje u svetkovinama, izučavanje prakse bacanja školjki (*jogo de búzios*) i financijske dopri-

nose (Olinto, 9. srpnja 1962.), da spomenemo samo neke od aspekata. Seljanina povezanost s ovim *terreiros* započinje 1940-ih godina, kada ju je Pierre Verger upoznao s Marijom Bibianom do Espírito Santo, poznatom kao Mãe Senhora, Oxum Muiwà, trećom Iyalorixá svetišta *terreiro Ilê Axé Opô Afonjá*. Iz njezinih čestih posjeta Bahiji i odnosa s Opô Afonjá počela su se rađati njezina dramska djela, kako sama opisuje u jednom tekstu pronađenom u njezinu arhivu (Seljan, [198-]).

U tom smislu, možemo smatrati Zoru Seljan autoricom axéa, koja je stvarala književnost axéa, kako navode profesor brazilske književnosti Gildeci de Oliveira Leite i istraživačica Taisa Maria Souza u člancima *O Exu de Zora Seljan* (Leite, 2020) i *Zora Seljan e sua „Festa do Bomfim”: uma conexão de axé* (Souza i Leite, 2021). Koncept koji je predložila Leite (2018) najbolje je objašnjen u njezinu drugom članku *Autores e Autoras de AXÉ*:

Kao prijatelji i/ili članovi, djeca terreira, s pristupom sredstvima kanonizacije i masovne komunikacije, na njima je također bilo da se ne dopuštaju omalovažavati. Briga o onome što se kaže i piše iskazuje predanost istini, očuvanju tajni i poštovanju prema istraživanom objektu. Identiteti axéa sada su i njih identificirali, pa su pokreti za promicanje i vrednovanje umjetnosti i mitologije axéa, višestruko prisutnih u produkcijama tih novih članova, služili i služe za pokret oslobođenja koji predlaže Fanon (prema Munanga, 2013): oslobođenje od omalovažavajućih slika o samima sebi. (Leite, 2018, str. 137–138)

Leite (2018, str. 138) naglašava da, kako bi se pisalo s autoritetom i izvrsnošću, nije dovoljno samo ući u religiju, već je potrebno „dopustiti da religija uđe u vas”. Drugim riječima, prema Leite (2018), razumijevanje se može postići jedino ako koncepti i kultura axéa uđu i usade se u vas same. Budući da je to kultura koja se u velikoj mjeri prenosi usmeno, potrebno je dobiti dopuštenje za primanje tih znanja, što je odobreno samo onima koji imaju „određeni stupanj inicijacije, bilo liturgijske ili afektivne” (Leite, 2018, str. 139).

Kako pokazuje Leite (2018), u praksi autora axéa ističe se stav koji se ne ograničava na distanciranu i hladnu objektivnost, već je prožet osjećajima, osjećajem srodstva, zajedništva i poštovanja, što odražava ponašanja i odnose među narodom axéa. Ova praksa dodaje novu perspektivu njihovoj produkciji, koja nije lišena rigoroznosti, ali se oblikuje kao „drugačiji rigor” (Leite, 2018, str. 143). Uzimajući ove uvide u obzir, u nastavku predstavljam nekoliko primjera Seljanina stvaralaštva.

Kazalište

S obzirom na vezu Zore Seljan s Opô Afonjáom, jasno je da su drame iz zbirke *3 Mulheres de Xangô* (1978), koje detaljno opisuju ritualne geste, odjeću, glazbu i plesove, osmišljene iz perspektive „iznutra”. Pri postavljanju svojih komada, Seljan od kazališnih umjetnika zahtijeva specifično znanje u skladu s konceptom koji je zamislila, što se može vidjeti kako u didaskalijama drama tako i u uputama za postavljanje komada *Oxum Abalô* (Seljan, 1978). Također, Seljan objašnjava da u svoje drame ne uključuje religijske tajne *terreirosa*, već koristi isključivo elemente javnih ceremonija, odnosno ono što bilo koja osoba, bila inicirana ili ne, može vidjeti na javnim candomblé svetkovinama. Autorica ističe ovo upozorenje kako bi se izbjeglo da „drama poprimi senzacionalistički karakter” (Seljan, 1978, str. 20).

Smatram da je autorica bila svjesna da, općenito gledajući, kazališni umjetnici nisu imali dovoljno znanja o afro-brazilskim izvedbenim praksama te stoga ne bi mogli postaviti njezine tekstove na scenu kako ih je ona zamislila. Kako bi okupila i obrazovala umjetnike s tim znanjem te eksperimentirala s izvedbama svojih drama, Seljan je 1956. godine s koreografom Antoniom Novaisom² osnovala folklorni ansambl Teatro de Oxumarê u Rio de Janeiru (Seljan, 1978). Tijekom određenog razdoblja glazbenica Eunice Katunda također je surađivala s ovim ansamblom. Važno je napomenuti da su i Katunda i Novais imali blisku vezu s Ilê Axé Opô Afonjáom, što potvrđuju članak etnomuzikologinje Angele Lühning (2020) i pismo koje je Seljan uputila Katundi (Seljan, 28. studenoga 1956.).

Povijest tog folklornog ansambla djelomično je rekonstruirana zahvaljujući autobiografskom tekstu *Da Escola do Povo para as capitais do mundo* Edsona de Souze „Edyja” (Souza, [198-?]), u kojem brazilski glumac i autor opisuje svoj umjetnički put, uključujući sudjelovanje u tom ansamblu. Umjetnici su se okupljali u Escola do Povo, školi povezanoj s Komunističkom partijom, koju je politička policija zatvorila 1957. iz ideoloških razloga, što je rezultiralo preranim prestankom aktivnosti ansambla (Arte, 16. ožujka 1957.). Tijekom svog kratkog postojanja, folklorni ansambl izvodio je plesne i glazbene prizore iz drame *Oxum Abalô* na proslavama u Rio de Janeiru, uključujući i one u Seljaninu stanu, gdje je prisustvovala i Mãe Senhora kojoj se tom prigodom odala posebna počast (Seljan, 14. ožujka 1956.; Souza, [198-

2 O Antoniju Novaisu malo je informacija dobiveno kombinacijom podataka prikupljenih iz određenih dokumenata Seljaninih arhiva. Antonio Novais bio je koreograf, redatelj i glumac. Pismo Seljan (14. ožujka 1956.) Pierreu Vergeru navodi Novaisa kao jednog od glumaca u filmu *Rio 40 Graus* (1955.) Nelsona Pereire dos Santosa.

7]). Ansambl je također održao 18-dnevnu sezonu predstave *Batucajé* u kazalištu Maria Della Costa u São Paulu, u veljači 1957., s 30 izvođača pod režijom Antonija Novaisa (*Arte*, 16. ožujka 1957.; *Atabaques*, 31. siječnja 1957.).

Radijski program

U arhivu Zore Seljan nalazi se mapa s ručno i daktilografski pisanim dokumentima koji se tiču radijskog programa pod nazivom *Ao som dos Atabaques* (Seljan, [195-]). Taj se program spominje i pod nazivom *Os atabaques batem*, no nema preciznih podataka o datumu. Na temelju informacija iz dokumenata pretpostavljam da je napisan sredinom 1950-ih godina. Među dokumentacijom nalaze se tipkani zapisi projekta programa i scenariji, ručno pisani tekstovi pjesama (*pontos*³), podjela zadataka između Zore Seljan i Antonija Novaisa te numerički plan sadržaja programa.

U tipkanom dokumentu pod nazivom O Programa: *Os atabaques batem* (Seljan, [195-]), koji se čini kao projekt programa, autorica na tri stranice objašnjava svrhu rada. Program bi se provodio u suradnji s Antonijem Novaisom, a cilj mu je bio upoznati publiku s raznolikošću religija afričkog podrijetla prisutnih u Brazilu, temeljen na terenskim istraživanjima, intervjuima te istraživanjima „priznatih folklorista poput Cãmare Cascuda i Edsona Carneira” (Seljan, [195-]). Autorica naglašava autentičnost i znanstveni karakter programa, koji je trebao biti predstavljen „jednostavnim jezikom” i s „živom tehnikom”, kako bi povećao „interes široke publike” (Seljan, [195-]).

U jednoj skici scenarija pod nazivom *Ao som dos Atabaques – Abertura (do 1º programa)* (Seljan, [195-]) ispod naslova stoji „Rádio Mundial”, što sugerira da je program trebao biti emitiran na toj postaji ili da je prijedlog programa bio predstavljen toj radijskoj kući. U scenariju se uvodni govor voditelja ističe novitetom programa:

VODITELJ: Danas započinjemo folklorni program koji je organizirala i režirala književnica Zora Seljan u suradnji sa svojim asistentom Antonijem Novaisom, temeljen na etnografskim istraživanjima u *terreiros* narodnih liturgija. Glazbu i ritmove izvode istinski sljedbenici vjere. Rekonstrukcija ceremonija i proslava autentična je, uz sudjelovanje *babá, babalaôs, cambonos i filhos de santo*. Prvi put u povijesti radija moguće je predstaviti ovakav program zahvaljujući bratskoj suradnji intelektualaca i vjernika koji su posvećeni proučavanju obreda i običaja koji su dio tradicije brazilske narodne kulture. (Seljan, [195-])

3 Obredne pjesme.

Na temelju skica scenarija može se zaključiti da se planiralo u program uključiti novinske priloge, intervju s predstavnicima različitih religija, dramatizacije u formatu radio-drame, izvođenje liturgijske glazbe i pitanja slušatelja. Scenariji su strukturirani u obliku dijaloga – s govorima voditelja, naratora, književnice, reportera, intervjuiranih osoba i likova – uz pratnju ritmova *atabaques* i *agogô*, kao i solo i zbor-skog pjevanja. Postoji i prijedlog za uključivanje orkestra, koji bi nakon izvođenja *pontos* u interpretaciji Novaisa svirao skladbe inspirirane tim pjesmama, kao demonstracija „mogućnosti koje folklorna glazba može ponuditi klasičnoj glazbi” (Seljan, [195-]).

Scenarij prvog programa donosi reportažu o ceremoniji otvaranja *terreiros* umbande nakon korizme. U tom tekstu autorica opisuje svoj posjet *terreiru*, počevši od dolaska, dočeka od strane *mãe de santo*, pa sve do prinosa, ritualnih pokreta i pjesama (*pontos*). Tijekom reportaže, Seljan postavlja pitanja „João Angoli, *cambonu* školovanom u Bahiji” (Seljan, [195-]), o značenju svakog elementa. Na taj način nastoji razjasniti ritualne aspekte koji su često promatrani s predrasudama, poput religijskog žrtvovanja⁴.

U fasciklu posvećenom radijskom programu nalazi se i tekst, djelomično tipkan, a djelomično ručno pisan, na sedam stranica, koji ponovno opisuje ceremoniju „otvaranja kuća” i donosi informacije pod sljedećim podnaslovima: *Žrtvovanje; Ogum – kralj umbande; Xangô – kralj umbande; Podizanje stola s poda; Ispraćaj Exua; Hrana Orixás; Zatvaranje; Pravda naroda; Podrijetlo terreirosa*. Tekst je prožet stihovima *pontos*, a na kraju nudi rječnik korištenih termina. Na početku teksta koji, sudeći po sadržaju, predstavlja reportažu pripremljenu za radijski program piše:

[...] Unatoč stalnim policijskim progonima, „terreiros” se šire i razvijaju, čuvajući mitske tradicije naroda koji su oblikovali brazilski narod, utječući na običaje i pružajući nacionalne teme za umjetnost i književnost.

Naša popularna glazba uvelike potječe iz svetih ritmova Afrikanaca; regionalna jela država Bahija i Pará liturgijska su jela; velike proslave katoličke apostolske crkve upravo su one posvećene najpopularnijim svecima, jer su sinkretizirane s afričkim orixás. Plesovi, mitologija i glazba inspiriraju domaće i strane koreografe poput Massinea, skladatelje poput Villa-Lobosa,

4 Što se tiče vjerskog žrtvovanja, Sidnei Nogueira (2020, str. 51) napisao je: „Židovi i muslimani imaju vjersko žrtvovanje, ali nisu zbog toga demonizirani, što naglašava rasistički sadržaj iza ovog progona prakse Candombléa. Osnovna informacija koju su mediji demantirali jest činjenica da je religijsko žrtvovanje u Candombléu dio tradicionalne prehrane terreiro zajednica, a ne sadistički čin mučenja životinja.” S ciljem dekolonizacije rasističkog imaginarija o vjerskom žrtvovanju, autor nastavlja svoj tekst rasvjetljavanjem ove tradicije u Candombléu i primjerom kako se to događa

slikare poput Portinarija, pisce poput Jorgea Amada, kipare poput Maria Crava itd. U tom kontekstu rađa se novo kazalište. Teme Narodnog kazališta Solana Trindadea i Conjunta Brasiliane, koje su izazvale toliko zanimanja na europskim pozornicama, sada se počinju koristiti ne samo kao pojedinačni elementi u raznim repertoarima već i u strukturi i ambijentu predstava koje izvodi Eksperimentalno crnačko kazalište. Izvor je neiscrpan. Svaka proslava u „terreiru” ima svoje posebne karakteristike. Svaki entitet ima svoju osobnost. Svaki ples ima svoje duboko povijesno značenje. [...] [...] Moj prijatelj Antonio Novais, brazilski filmski glumac, *cambono* školovan u Bahiji, pomaže mi u izradi ove reportaže. On je redoviti posjetitelj kuće. (Seljan, [195-])

Skrećem pozornost na ovaj odlomak u kojem autorica naglašava otpor terreiros i ponovno se osvrće na prisutnost afričkog nasljeđa u različitim umjetničkim jezicima i u brazilskom kulturnom kontekstu općenito. Prisutnost tih nasljeđa u gastronomiji, primjerice, naglašena je u scenariju prvog programa kroz dramatizaciju u brazilskoj kuhinji, gdje likovi razgovaraju o toj temi.

Nastavak ove reportaže napisan je rukom, a pod naslovom *Podrijetlo terreirosa* autorica pripovijeda priču koju je čula u terreiru od gospodina Francisca de Almeide u gradu Belém do Pará: „Koliko god da su njihovi kultovi izmiješani, terreiros [vole?] [istaknuti?]⁵ svoje afričko podrijetlo. Istraživači uvijek nailaze na priču o djedu, vlasniku kuće, koji je bio rob” (Seljan, [195-]).

Zatim nastavlja govoriti o Ani Jansen:

[...] Zemljoposjednica koja je živjela u São Luís do Maranhão, poznata po svojoj okrutnosti. Legenda kaže da se pojavljuje usred noći bez mjeseca, jecajući, u svojoj kočiji koju vuku vatreni konji. [...] U *terreiru* u Belému do Pará (32)⁶, koji štuje orixás, caboclos i sva legendarna bića amazonske šume, ispričali su mi da je kult stigao iz Maranhãoa. [Tvrđili su?] da potječu od robova Ane Jansen (33). Ova je bila okrutna bjelkinja. Kada bi izašla iz čamca, natjerala bi robove da se bace u blato kako bi [...?]. Svakom crncu bio je utisnut broj užarenim željezom na leđa⁷. Onaj koji bi se pomaknuo dok bi ona prolazila bio bi mučen. Jednom prilikom naredila je da klijestima izvade sve zube jednom crnčiću koji se usudio smijati pred njom. Noću bi crnci bježali u šumu i tamo prakticirali svoje religijske obrede. Bjelkinja je to otkrila i pitala svoju sluškinju što to rade. – To su naše afričke pobožnosti,

5 Ulomci u zagradama odnose se na riječi koje su teško razumljive zbog podosta nerazumljivog rukopisa autorice.

6 Ovi su brojevi bilješke koje se pojavljuju na kraju teksta. (32) se odnosi na „gospodina Francisca de Almeidu”, 33) na „veleposjednik koji je živio u São Luizu; 34) na „trg ispred velike kuće”.

7 U rukopisu je prekriven dio „vrućim željezom”.

Sinhá. Zaželjela je vidjeti izbliza. Ako joj se sviđa, dopustit će im da plešu u *terreiro* (34) na imanju. Ako joj se ne sviđa, naredit će da pobiju one koji [...] slavlje. Orixás, sažalivši se nad patnjama tih robova, oduzeli su snagu bjelkinji, i ona je [...?]. Tako su oni mogli prakticirati svoju religiju u *terreiro* samog imanja i prenijeti je svojim unucima. (Seljan, [195-])

Ista se priča nalazi zapisana rukom u jednoj od bilježnica iz Seljanina arhiva, gdje je skiciran nacrt za dramu *Um navio desce o Amazonas* (Seljan, [1954]), kao i dnevnik putovanja u Pará, gdje autorica, između ostalih iskustava, opisuje posjet *terreiro* u Belému.

Konzultirajući novine iz 1950-ih, često sam nailazila na članke u kojima su afro-brazilske religije prikazivane s predrasudama i senzacionalističkim tonom. Stoga se ovaj radijski program, s obzirom na kontekst u kojem je nastao, čini kao projekt koji se nastojao razlikovati od onoga što je tada bilo prezentirano u medijima. Naime, Seljan je, oslanjajući se na vlastita iskustva, vlastita istraživanja i istraživanja drugih stručnjaka, kao i na intervju i sudjelovanja onih koji su prakticirali afro-brazilske religije, predstavila program kao još jedan medij putem kojeg je nastojala pružiti znanje o različitim aspektima tih religija.

Budući da je radio u to vrijeme bio komunikacijsko sredstvo velikog dosega, čini se da je ovaj Seljanin prijedlog mogao dosegnuti mnogo širu publiku od kazališnih predstava, pogotovo s obzirom na poteškoće s kojima se suočila kako bi njezine drame bile izvedene.

Ne mogu reći je li u to vrijeme postojao neki drugi radijski program sa sličnom idejom kao ovaj Seljanin projekt. Također nisam uspjela otkriti je li program emitiran, niti je li prijedlog programa bio predstavljen radijskoj postaji. Ako je program realiziran, je li moguće pronaći radijski zapis? A ako program nije realiziran i ako je Seljan uopće predstavila prijedlog postaji, koji bi mogli biti razlozi odbijanja tog prijedloga?

Teme iz novina

Iako Seljanini kazališni projekti iz 1950-ih nisu imali uspjeh koji je očekivala u vrijeme kada su bili osmišljeni i iako njezin radijski program možda nije realiziran, Seljan je nastavila sa svojim projektom vrednovanja i promocije afričkih religija. Osim objavljivanja drame *Exu, Cavaleiro da Encruzilhada* (Seljan, 1993), koja je izvedena u Londonu 1992. godine i koja je postigla uspjeh među publikom, Seljan je objavila brojne novinske članke u prethodnim godinama, promovirajući važne događaje vezane uz tradicionalne vjerske zajednice *terreiro*.

Među tim člancima, spomenut ću nekoliko primjera, uključujući tipkane tekstove za koje nemam informacija o objavi, poput teksta *Ade-*

us Mãe Senhora (Seljan, [196-]), čije zaglavlje ukazuje na to da je napisan za rubriku *Sempre aos Domingos*, koju je autorica vodila u novinama *O Dia*. Iako nema podataka o datumu, u tom članku autorica opisuje axexê (proslavu) Mãe Senhore⁸, koja je preminula 1967. Seljan je isto tako obradila izbor nasljednice Mãe Senhora u tekstu *A confirmação de uma ialorixá* (Seljan, [1968].). Ni ovaj tekst ne sadrži podatke o datumu ili objavi, no vjerojatno je napisan 1968. godine, kada je ceremonija održana, 22. siječnja. U vrlo poetskom tonu, Seljan opisuje svetkovinu potvrde Ondine Pimentel, Mãezinha, kao ialorixá *Ilê Axé Opô Afonjá*.

Već 22. ožujka 1976. godine, Seljan piše za novine *A Tarde* da je putovala iz Londona u Salvador, posebno kako bi „prisustvovala ceremonijama oproštaja i nasljeđivanja Mãezinha, Iyalorixá Ondine, u *Ilê do Opô Afonjá*, tradicionalnoj kući Xangô Afonjá u São Gonçalu do Retiru” (Seljan, 22. ožujka 1976.). Te su ceremonije kulminirale izborom Marije Stelle de Azevedo Santos, poznate kao Mãe Stella de Oxóssi, za novu ialorixá ovog *terreira*, temeljenog na igri *búzios* koju je izveo oluê Agenor Miranda Rocha, događaj koji je Seljan opisala u izvještaju.

U svojoj kolumni „Pelo Mundo” u novinama *O Dia*, Seljan je objavila *A investidura de um obá de Xangô* (Seljan, 9./10. srpnja 1978.). U tom tekstu opisuje kako je putovala iz Londona u Salvador posebno kako bi sudjelovala u Festa de Xangô u *Ilê Axé Opô Afonjá*, koja se održava svake godine na dan Sv. Petra – 29. lipnja – te potom opisuje tu proslavu. Seljan hvali Mãe Stella de Oxóssi zbog njezina vođenja *terreira* i potpune kontrole nad obvezama kuće. Autorica također spominje (i odaje počast) prethodnicama Mãe Stelle: Mãe Ondini, Mãe Senhori i Mãe Aninhi. Ceremonija potvrde Obá Aré, koja se održala tog istog dana, također je opisana od strane Seljan, koja objašnjava da je to specifično mjesto u Opô Afonjá, implementirano od strane Mãe Aninhe. Iako tekst ne spominje ime novog Obá Aré, radi se o piscu Antoniu Olinu, Seljaninu mužu (Seljan, [198-]).

Uz isječak iz novina koji sadrži gore spomenuti članak, nalazi se i tipkani tekst pod istim nazivom, no s različitim sadržajem, a koji potpisuje Elza Mattos ([1978]). Nisam uspjela identificirati tko je Elza Mattos, ali tekst, koji je eksplicitno rasistički, čini se kao pismo/odgovor na članak Seljan jer kritizira činjenicu da je pisala o religijama crnaca. Taj tekst nije prikladno citirati, ali smatram važnim spomenuti ga kako bi se pokazalo da napadi poput onog Elze Mattos, koji nisu ostali u prošlosti, još uvijek čine relevantnost Seljaninih objavljenih članaka još očiglednijom. Ovdje sam spomenula samo nekoliko primjera tih

8 Pogrebna ceremonija održana bez Candombléa.

članaka kako bih ukazala na to da ovaj rad zaslužuje detaljniju analizu u budućim istraživanjima.

Zaključne misli

Zora Seljan bila je autorica koja je bila prisutna u hegemonijskim prostorima kulturnog stvaralaštva, ali i u prostorima kulture otpora. Iako njezini spisi otkrivaju kontradikcije koje su utemeljene u samom društvu i povijesnom razdoblju u kojem je pisala, prelazeći između tih prostora, odigrala je važnu ulogu kao intelektualka koja je povezivala ta dva svijeta. Tražila je različite jezike i sredstva kako bi njezin glas mogao doprijeti do široke publike, a time i glasove onih s kojima je bila u dijalogu.

Seljan je dobila potrebne dozvole, održavala dijalog, obvezu i poštovanje prema zajednici i borbi koju je nastojala predstavljati. Tako se, prema pristupu Leite (2018), može razumjeti da se Seljan, kao autorica *axé*, inspirirala drugima i inspirirala druge. Drugim riječima, parafrazirajući Leite (2018, str. 143), Seljan je ponovno „nahrnila” afrodijasporične zajednice kojima se divila, ponovno je nahranila „kulturu, život, čime je učinila svojevrsan *axé*”.

Popis literature i izvora

- „Arte folclórica honesta feita por homens do povo” (16. ožujka 1957.). *Imprensa Popular*, Rio de Janeiro, str. 1–2.
- „Atabaques e pandeiros na estreia do Teatro Oxumarê” (31. siječnja 1957.). *Diário da Noite*, São Paulo, str. 1–13.
- Leite, G. O. (2018). Autores e autoras de AXÉ. U M. A. Luz i N. C. P. Luz (ur.), *Pensamento insurgente: direito à alteridade, comunicação e educação* (str. 135–145). Salvador: Edufba.
- Leite, G. O. (2020). O Exu de Zora Seljan. U R. T. Ramos, E. S. Oliveira, F. F. Saraiva i G. O. Leite (ur.), *Afrobrasilindades* (str. 229–239). Rio de Janeiro: Editora Litere-se.
- Ligiéro, Z. (2011). *Corpo a corpo: Estudo das performances brasileiras*. Rio de Janeiro: Garamond.
- Lühning, A. (2020). Eunice Katunda e Pierre Verger: documentações pessoais, processos criativos e diálogos afro-brasileiros nos anos 1950 e 1960. *Opus*, 26(1), 1–29. <http://dx.doi.org/10.20504/opus2020a2609>
- Mattos, E. [1978]. *A investidura de um obá de Xangô*. [Tiskano strojem, Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 3.

- Mesquita, P. A. S. (2018). Zora Seljan e o Conjunto Folclórico Teatro de Oxumarê: um primeiro olhar sobre o arquivo pessoal de Zora Seljan. *Anais Abrace*, 19(1), str. 1–18. <https://www.iar.unicamp.br/publionline/abrace/hosting.iar.unicamp.br/publionline/index.php/abrace/article/download/3972/3972-Texto%20do%20artigo-11192-1-10-20190418.pdf>
- Mesquita, P. A. S. (2021). Um breve retrato de Zora Seljan. *U Causos, contos e pesquisas sobre a Croácia: 1º concurso acadêmico e literário da SADA* (str. 113–139). São Paulo: Svalbard Edições. <https://www.comunidadecroata.com.br/wp-content/uploads/2021/03/Livro-Concursos-SADA.pdf>
- Mesquita, P. A. S. (2022). *Zora Seljan: arquivo, projeto estético e dramaturgia* [Doktorska disertacija, Universidade Federal do Estado do Rio de Janeiro].
- Nogueira, S. (2020). *Intolerância religiosa*. São Paulo: Sueli Carneiro; Pólen.
- Olinto, A. (9. srpnja 1962.). [Pismo za Seljan, A. (Momy), Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.
- Seljan (Braga), Z. i Melo, I. B. (1952). *João Minhoca: A história dos bonecos contadores de histórias*. São Paulo: Editora do Brasil S/A.
- Seljan, Z. [195-]. *Ao som dos atabaques / Programa de Rádio*. [Mapa s raznim dokumentima, Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 9 África.
- Seljan, Z. [1954]. *Um navio desce o Amazonas*. [Bilježnica s rukopisima]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 11.
- Seljan, Z. (14. ožujka 1956.). [Pismo za Vergera, P., Rio de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).
- Seljan, Z. (28. studenoga 1956.). [Pismo za Katundu, E., Rio de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).
- Seljan, Z. (1959). *As Moças do Corpo Cheiroso e A Donzela Teodora*. Rio de Janeiro: Serviço Nacional de Teatro/ Ministério da Educação e Cultura.
- Seljan, Z. [196-]. *Adeus Mãe Senhora*. [Tiskano strojem]. Kolumna „Sempre aos Domingos”. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 13.
- Seljan, Z. (1967). *Iemanjá e suas lendas*. Rio de Janeiro: Record.
- Seljan, Z. [1968]. *A confirmação de uma ialorixá*. [Tiskano strojem]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 2.
- Seljan, Z. (1976, 22 mar.). Stella de Oxossi é a nova Yalorixá do Opô Afonjá. [Novinski isječak]. *A Tarde*, Salvador. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 2 e PI 14.

- Seljan, Z. (9./10. srpnja 1978.). A investidura de um obá de Xangô. [Novinski isječak]. *O Dia*, Rio de Janeiro. Kolumna „Pelo Mundo”. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 14.
- Seljan, Z. (1978). *3 mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras*. São Paulo: Ibrasa; Brasília: INL.
- Seljan, Z. [198-]. [Bez naslova]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5A.
- Seljan, Z. [199-?]. A mitologia dos orixás no teatro. [Novinski isječak]. *Jornal da Cidade*. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, Caixa PIM 21.
- Seljan, Z. (1993). *Exu, o Cavaleiro da Encruzilhada*. Rio de Janeiro: Grafline.
- Souza, E. („Edy”). [198-?] *Da Escola do Povo para as capitais do Mundo*. [Tiskano strojem]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.
- Souza, T. M. i Leite, G. O. (2021). Zora Seljan e sua „Festa do Bomfim”: uma conexão de axé. *Cadernos do CNFL*, 24(2), 956–964. http://www.filologia.org.br/xxiv_CNLF/completos/zora_TAISA.pdf

RAT, DJETINJSTVO I IZGUBLJENI RAJ. RATNI SUKOB U PRIPOVIJEDANJU HRVATSKIH SPISATELJICA

Pablo D. Arraigada

Stručni rad

Sažetak

Ovaj rad temelji se na čitanju dviju hrvatskih autorica: Marise Madieri i Dubravke Ugrešić. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla. Polazeći od ideje o Jugoslaviji kao o utopističkom prostoru u ovim narativima, autorice se analiziraju na temelju svoje prošlosti, djetinjstva i onoga što je iza njih ostalo kao posljedica rata. Obje govore iz položaja udaljenosti od mjesta rođenja jer više nisu dio tog mjesta. Kroz koncept heterotopije kod Foucaulta i pojam nemjesta kod M. Augéa, bolje će se razviti prostorni aspekti i teritorijalna konstrukcija romana kako bi se razumjela mješavina nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla Madieri i Ugrešić, nasuprot stranom svijetu i jeziku kojim pišu. Kod obje autorice prisutna je ideja – osjećaj – egzila s obzirom na koji će se razmišljati o ratovima na jugoslavenskom prostoru (Drugi svjetski rat u slučaju prve i rat u Bosni kod druge autorice) i o tome kako se napuštaju dom i domovina i promišlja se nanovo sam pojam teritorijalnosti. Prema čitanju Deleuza, prethodne postavke kombinirat će se s idejom „zemlje” koja ide ruku pod ruku sa ženama, kako s obzirom na ono što su ostavile iza sebe tako i glede njihovih novih prostora (Italija – Nizozemska), do čega je došlo kao posljedica ratnih migracijskih procesa.

Ključne riječi: književnost, rat, progonstvo, Marisa Madieri, Dubravka Ugrešić

Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob u pripovijedanju hrvatskih književnica

Maria Wuz zatvara oči, dok vjetar i snijeg zatamnjuju prozor, i preplavljuje led s livada slikom proljeća; već kao odrasla večernje sate provodi rekapitulirajući svoje djetinjstvo, a posebno one trenutke kada je kao dijete u zanosu zatvarala oči dok joj je majka spremala večeru.

Zanos se podiže na četvrtu, a svjetlo svijetli u sjećanju na drugu potenciju, kada se sjeća trenutaka u kojima je zamišljala ili sanjala sreću; ona se povlači u prostor izvan vremena, u mračnu šuplinu ispod stubišta gdje su ostale igrčke i smeće iz djetinjstva, a zelenilo tog djetinjstva, za Wuz, sjaji pod snijegom koji ga je prekrivao tolike godine.

Claudio Magris, *Dunav*

Ovaj rad temelji se na čitanju dviju autorica hrvatskog podrijetla: Marise Madieri i Dubravke Ugrešić. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla. Posebnost koju pak obje imaju upravo je njihovo nepripadanje, nedostatak identifikacije s tim podrijetlom. Nijedna se ne identificira kao hrvatska spisateljica nakon rata. Dok se jedna smatra Talijankom, druga brani svoj status jugonostalgicarke. Prva, Madieri, piše o svom iskustvu nakon završetka Drugog svjetskog rata; druga, Dubravka Ugrešić, sastavlja djelo o ratu, raspadu identiteta i egzilu zbog onog što se devedesetih događalo u bivšoj Jugoslaviji. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla.

Polazeći od ideje o Jugoslaviji kao o utopističkom prostoru u ovim narativima, autorice se analiziraju na temelju svoje prošlosti, djetinjstva i onoga što je iza njih ostalo kao posljedica rata. Obje se nalaze na distanci od mjesta rođenja, više nisu dio tog mjesta. Kako bismo, dakle, prostorno sagledali konstrukciju djetinjstva, perspektivu egzila/progonstva – i onoga što je iza njega ostalo – kao i heterotopiju i koncept nemjesta u njihovim narativima povezanim s prostorom zvanim Jugoslavija, težište ovog rada bit će na samo jednom dijelu njihovih opusa. U slučaju Madieri uzima se roman *Zelena voda*, dok se glede Ugrešić razmatraju romani *Ministarstvo boli* i *Lisica*. S druge strane, navode se teorijski autori kao što su Foucault i Augé radi obrade koncepta koji isprepliću obje priče, kao i bliska – i osobna – perspektiva Claudija Magrisa, dosta blisko povezanoga s dvjema spisateljicama.

Za početak, uzmimo ideju o domu. Pitanje koje treba postaviti jest kako djetinjstva predočavaju dom, stoga vrijedi potražiti kako se pojavljuje u radu svake od njih. U slučaju Marise Madieri nalazi se već u prvom ulomku njezina teksta:

Godine provedene u ulici Angheben, nakon rata pretvorenoj u Zagrebačku ulicu, bile su godine neobuzdane igre, sreće, slobode. Moj vrt, koji sam ponovno vidjela kao odrasla osoba i koji sam smatrala jadnim i tijesnim, za moje djetinje oči bio je cijeli svijet, bio je avantura. Njegove žive ograde bile su šuma, mačke koje su se ondje skrivale, vrapci, mravi i gušteri, sve su bile

životinje Edena; kamenje i obojeno staklo razbacano po podu bili su blago i drago kamenje; stepenice koje su vodile do vratareve kuće bile su stepenice palače. (Madieri, 2014, str. 21)

U ovom kratkom odlomku može se vidjeti razlika kada se sjećanju – prostornom i vremenskom – pristupa s udaljenosti. U toj daljini nevina početna perspektiva zamagljena je. Drugim riječima, dolazi do gubitka te prošlosti, nije više ono što je bila (ili se činila). Ovaj zapis u njezinu autobiografskom romanu / osobnom dnevniku datiran je 18. siječnja 1982., ali je od prije gotovo četrdeset godina. To je proces u kojem (re)konstruira svoju prošlost i svoje iskustvo s obzirom na protok vremena. Prostorna rekonfiguracija ili bolje rečeno nova percepcija mjesta u kojem je netko živio u djetinjstvu djeluje kao alat, sredstvo za razumijevanje sadašnjeg identiteta. Kada govori o bakinoj kući, otkrivanju tog „doma” i kako se taj prostor konstituira dodirom (igrom prstima), to je vježba tipična za njezin narativ. Vidimo to i kada baki nu blagovaonicu opisuje kao mjesto iz snova, kao prostor do kojeg se može doći. Blagovaonica je bila zatvoren prostor, koji joj je bio uskraćen zbog godina: „Kroz ključanicu sam, znatiželjna, pokušavala otkriti njezine tajne. Tamo je vladala tama, kao da i svjetlost može poremetiti pristojnost i kontemplaciju” (Madieri, 2014, str. 18). Ovdje se možemo pozvati na koncepciju utopijskog prostora, konstrukcije napravljene od djetinjstva, gdje ono predstavlja nešto drugo od onoga što jest. Madieri dodaje u *Zelenoj vodi*: „Jabuke, šljive, kruške i prepuni grozdovi sugerirali su mi daleka i nevjerojatna bogatstva. Ta soba uvijek će biti mitska i neistražena zemlja, Atlantida mog djetinjstva.”

Vizija djetinjstva artikulirana je u kućnom okruženju, manjem, osobnom i poznatom. Kroz način na koji vidi svoju rodbinu, u anegdotama i sjećanjima, ona konstruira tu prošlost. Navodim samo nekoliko slučajeva da ne pretjeram u opisima, ali komentari i iskustva Anke, djedove družice nakon što je postao udovac, pokazuju određene stereotipne poglede na socijalističku Jugoslaviju (Madieri, 2014, str. 34–36); slučaj ujaka Jure, nećaka djeda Constanta, koji im je dao kuću na Rabu i koji joj je bio vrlo važan, zbog čega je postala ljubomorna kad ga je vidjela kako u kuću u kojoj su živjeli dolazi s jednom ženom; kao i epizode bake i djeda s Kvarnera, gdje se vidi iskustvo života u Rijeci u njezinu djetinjstvu – sve to služi kao različiti načini pripovijedanja o prošlosti. Drugim riječima, daje se drugi glas, kroz razne se osobe pokazuje vizija društvene i političke klime koja je tih godina vladala na tom području. Naglašavam ono što se javlja u trenutku egzila, osjećaja egzila, kod njezine obitelji (Madieri, 2014, str. 55). No zaključna točka ove teme javlja se kod bake spisateljice Madieri i njezina iskustva s pro-

gonstvom, u dihotomiji:

Baka je strastveno pratila sve komplicirane gradske peripetije tih godina. „Život mi se trese“, ponavljala je masirajući srce kad je na radiju slušala izjave predsjednika vlade Pelle, homilije biskupa Santina, vijesti o masovnim prosvjedima građana i krvavim represijama generala Wintertona. Sudjelovala je u svim prosvjedima za talijanstvo u Trstu, naoružana velikim trobojnim kokardama, obično u pratnji moje majke, a ona je spasila staru zastavu iz kovčega, krišom donesenu iz Rijeke s najdražim stvarima.

I ja sam sudjelovala u studentskim štrajkovima i usred domoljubnog zanosa prvi put sam se osjećala kao nemarginalni član zajednice.

Dana 5. listopada 1954. u Londonu je potpisan Memorandum o razumijevanju, kojim je zona A Slobodnog Teritorija Trsta privremeno povjerena Italiji, a zona B Jugoslaviji.

Ulazak talijanskih trupa u Trst značio je posljednji bljesak entuzijazma u životu moje bake i velik izvor sreće za moje roditelje. I ja sam bila dirnuta, ali možda više refleksno i bez pune spoznaje povijesne važnosti događaja koji mi se činio očiglednim. Nisam mogla zamisliti drugačije rješenje jer inače odiseja moje obitelji i tolikih drugih ljudi ne bi imala smisla. (Madieri, 2014, str. 173)

Podjela Slobodnog Teritorija Trsta u osjećaju mnogih prognanika predstavlja razdjelnicu. Od tada, kako nastavlja autorica, slijedi novo progonstvo (uglavnom u Australiju), odnosno ponovni rastanak, kraj ideje o tome da će se obitelj skrasiti. Obitelji se moraju preseliti ili se, inače, mogu nastaniti u toj zemlji, ali pod novom geopolitičkom konstelacijom. U ovom slučaju, ostavljanje svega za sobom ponavljanje je iskustva iz djetinjstva, a pripovjedačica postaje aktivna akterica društvenog zbivanja. Osovina se pomiče, a Monmanyjino razmišljanje o tome što se događa u djetinjstvu ima mnogo jači odjek. Može se uspostaviti izolirano, izdvojeno i neokaljano vrijeme: djetinjstvo. Drugi prostor, trenutak i utopijsko mjesto (Monmany, 2001, str. 2).

Prijeđimo onda na viđenje djetinjstva kod spisateljice Ugrešić. Kroz njezin roman *Ministarstvo boli* uočava se da je djetinjstvo prikazano iz dvostruke perspektive: baš kao što je to sjećanje na eru koja je već završila, ono također podrazumijeva regresiju za odrasle. Iskustvo izgnanstva povlači za sobom gubitak zemlje, što je u skladu s nedostatkom majke. Pripovjedačica kaže da njezini učenici sugeriraju da se u seobi brzo stari, a pritom dugo ostaje mlad. Vraćaju se strahovi iz djetinjstva, njezini učenici su infantilizirani. A na tom istom tragu je i odnos pripovjedačice s vlastitom majkom: kad se vrati iz Nizozemske u rodnu Hrvatsku, pred majkom se osjeća kao dijete; ali onda majka po-

stupno postaje sve više i više ovisna o svojoj kćeri. Postoje epizode nakon dolaska poput creske kolibe (Ugrešić, 2006, str. 123–124), gdje je odsutnost iz domovine udaljavanje od majke. Po riječima Ugrešić, riječ je o „projekciji obiteljske idile”. Kao i kod Madieri, percepcija prošlog vremena zamagljena je, pogrešna, ona izmišlja vlastitu priču (djetinjstvo, bolji prošli trenutak) kako bi izbjegla razočaranje stvarnošću. Djetinjstvo je uvijek obilježeno zemljom i nekim čudnim infantiliziranim osjećajem, nečim prošlim i nostalgичnim, tužnim, nečim što vraća loš trenutak i traumu. To se događa kada se vraća vidjeti Goranove roditelje, roditelje svojega zaručnika s kojim se rastala kad su se odselili, prema kojima osjeća naklonost, ali i određeno sažaljenje. Pod stare dane ostaju joj samo sjećanja i prijeratna iskustva, njezina prošlost, veze s djetinjstvom (Ugrešić, 2006, str. 123–124). U slučaju romana *Lisica*, radi se o epizodi o nasljedstvu, iz financijske i obiteljske perspektive (Ugrešić, 2019, str. 252–256). Nailazimo na još jedno oživljavanje djetinjstva nasuprot ratu – po dvije osi, po nasljeđu jednog obožavatelja tijekom rata u Hrvatskoj i nasljeđu/sjećanju na oca partizana tijekom Drugog svjetskog rata – i opet je zemlja povezana s prošlošću. Povratak u taj prostor povratak je na drugo mjesto, odnosno heterotopija. Otuda njezine sumnje i sjećanja, iz toga onda djetinjstvo donosi određenu ideju o „izgubljenom raju”, u usporedbi s trenutačnom situacijom i rekonfiguracijom balkanske regije, koja ide ruku pod ruku s novom paradigmom.

S obzirom na ovaj uvod iz djetinjstva, potrebno je razmišljati o prostoru u kojem se odvija. Zajednički nazivnik je Jugoslavija, sa svim semantičkim opterećenjem koje taj naziv ima. Madierina Jugoslavija koju jedva poznaje (njezino obrazovanje, prve godine života bile su u talijaniziranoj Rijeci, gdje se na komunizam gledalo kao na nešto negativno) nije ista kao ona na koju se referira Ugrešić, koja se distancira od nacionalističkih perspektiva i ne poriče svoj jugonostalgичni duh. Kako bih ovo bolje razumio, vraćam dio epiloga koji je Claudio Magris napisao za roman *Zelena voda*:

Ne samo u Jugoslaviji, nego i u Italiji, drama egzodusa dugo je bila prešućivana i falsificirana; nacionalisti su to razgllašavali kako bi ponovno rasplamsali antislavenski resantiman, demokrati su to izostavili iz glupog straha da ih ne proglase nacionalistima. S ove točke gledišta, „Zelena voda” također je bila – s diskretnom, plašljivom, ali nepopustljivom i tvrdoglavom čvrstoćom koja je karakterizirala Marisu Madieri – knjiga raskida. Sjećam se rasprave u Zagrebu, još u vrijeme ujedinjene Jugoslavije, u povodu hrvatskog prijevoda „Zelene vode”, kada je Predrag Matvejević intervenirao na izvanredan način rekavši da se tada, u prostorijama udruge književnika, po prvi put o

egzodusu govori tim riječima te da je ova knjiga i Jugoslavene naučila da u svom pobjedničkom ratu razlikuju oslobođenje od okupacije. Nije slučajno da je knjiga s posebnim intenzitetom primljena – i da je posebno prisutna – u Hrvatskoj. (Madieri, 2014, str. 265)

Egzodus, protjerivanje, prisilni egzil bila je i ostala tabu tema na jugoslavenskom području. Madieri (2014) u svom romanu pripovijeda o strahu od OZNE, jugoslavenske tajne policije. Ta specifična epizoda odražava ono što je značajno u djetinjstvu: svjedočanstvo djevojčice uzeto je s dozom humora. Odraslima se to ne događa. Opet, djetinjstva prekrivaju situacije idealnom nijansom. No, strahovi od sjećanja zbog onoga što ona stvaraju, onako kako to Magris iznosi govoreći o Madieri, pojavljuju se i u pripovijesti Ugrešić. Ona pojašnjava rizik zabrane: kada se nešto ne smije učiniti, postaje privlačnijim. Sjećanje ima zlatnu auru, kaže nam učiteljica koja podučava te iseljenike, ali pokušaj da se to povрати samo ugasi i zasivi sjaj. To je središnja točka nostalgije za *jugom*: sjećanje na ono čega više nema, što je izbljedjelo omogućuje nam da vidimo pukotine i nedostatke. Upravo u idiličnoj prošlosti ono sjaji, ali pokušaj vraćanja uništava idiličnu perspektivu koja je postojala o objektu.

Prije nego što završimo s aspektima povezanim s egzilom, bolje je razjasniti heterotopiju i značaj koncepta drugog mjesta. Za to se oslanjam na Michela Foucaulta i Marca Augéa, na koje se ovaj rad oslanja u razmišljanju o prostornosti djetinjstva. U svojoj knjizi o nemjestima, Augé nam govori:

Ako se mjesto može definirati kao mjesto identiteta, relacijskog i povijesnog, prostor koji se ne može definirati ni kao prostor identiteta ni kao relacijski ni kao povijesni prostor, definirat će se kao nemjesto. Hipoteza koja se ovdje brani jest da je nadmodernost proizvođač nemjesta, to jest prostora koji sami po sebi nisu antropološka mjesta i koji, suprotno bodlerijanskoj modernosti, ne integriraju drevna mjesta: ova, katalogizirana, klasificirana i promaknuta u kategoriju mjesta „sjećanja”, zauzimaju određeno i specifično mjesto. (Augé, 2000, str. 44)

Ne zvuči li ta definicija kao nešto što bi Jugoslavija mogla biti u oba narativa? Ova djetinjstva koja su oprimjerena nekim citatima pokazuju kako izgleda prikaz jedne prostornosti iz djetinjstva. Prateći *Utopijsko tijelo* može se vidjeti perspektiva koju dijete ima o krevetu roditelja (Foucault, 2010, str. 20–21). Djetinjstvo, reinterpretiramo li francuskog teoretičara, služi za izmišljanje muškaraca. Ili žena, ako uzmemo u obzir da analiziramo dvije autorice. Rekonstrukcija djetinjstva omogućuje i Madieri i Ugrešić da prikažu vlastite „Jugoslavije”. To je daleko, to je drugo, to je izmišljotina, to je nešto ukalupljeno iz pogleda

odrasle osobe, ali obavijeno aureolom nevinosti i idiličnog duha. Tako se spajaju dvije definicije koje sam Foucault daje o pojmu heterotopije: s jedne strane, „heterotopija ima pravilo jukstaponiranja na stvarnom mjestu nekoliko prostora koji bi, inače, bili, trebali biti nekompatibilni” (Foucault, 2010, str. 25), a s druge strane „Heterotopija je otvoreno mjesto, ali ima mogućnost da vas zadrži vani” (Foucault, 2010, str. 28). Prostor koji grade u svom djetinjstvu, to mjesto održava obje logike, što nam omogućuje afirmaciju ideje da je Jugoslavija, koja je sada nešto što više ne postoji, nešto udaljeno u vremenu, zapravo heterotopija. Jer za Madieri je to bio prodor nečeg stranog, strano mjesto, prostor koji je njezina obitelj kritizirala i iz kojeg je bježala, a za Dubravku daleka, nepostojeća, raspadnuta i zaraćena zemlja, ali u koju se žudi vratiti, znajući da je to nemoguće. Ako parafraziramo Foucaulta, Jugoslavija (kao heterotopija) je osporavanje svih drugih prostora.

Međutim, osim što predstavljaju taj heterotopijski lik, oba romana prikazuju Jugoslaviju kao nemjesto. Osim toga, u romanima se može pronaći još primjera Augéova koncepta. Čak zastajem i razmišljam o odnosu između djetinjstva i mjesta, koristeći se riječima tog mislioca: „prakticirati prostor, piše Michel de Certeau, znači ,ponoviti radosno i tiho iskustvo djetinjstva; to je, na jednom mjestu biti drugi i prijeći na drugo mjesto” (Augé, 2000, str. 47). Ova je ideja u skladu s esejem po kojemu je knjiga *Prognani jezik* mađarskog nobelovca Imra Kertésza dobila naziv. Tu imamo njegovo iskustvo iz djetinjstva s gradom Berlinom, a dopuštam to povezati s iskustvima koja se javljaju kod obje hrvatske spisateljice. Kao što se ponovno otkriće Berlina za Kertésza dogodilo desetljećima kasnije, u njegovoj odrasloj dobi, tako i kod Madieri i Ugrešić postoje heterotopijski prostori koji se (ponovno) otkrivaju. Jugoslavija je već spomenuta, ali u *Zelenoj vodi* možemo vidjeti još nekoliko slučajeva toga. Jedan je kasino, prostor koji Madierina baka mrzi jer je u njemu njezin muž izgubio sve. No, to se mjesto rekonfigurira i prostor ovisnosti njezina muža o kockanju postaje prilika za posao, rad u garderobi. Tako ona stječe i ekonomski prihod i položaj poštovanja među mnogima jer upravlja tim područjem i društveno se uzdiže tim položajem. Školsko okruženje također je heterotopijsko, kao što je već spomenuto u slučaju Goranovih roditelja. Ali takva je i škola časnih sestara u kojoj ona uči, kao i njezina percepcija mjesta (Madieri, 2014, str. 84). Čak se i rat pretvara u prostor heterotopije i za taj opis dobiva oči i djetinjstvo, u toj posebnoj percepciji svijeta.

Čak je i ratna tragedija za mene bila čudna pustolovina: bombardiranja, požari, uzbune, trke u skloništa činili su mi se neodgonetljivim epizodama koje nisu prijetile, nego samo mobilizirale moj život. Svi vojnici činili su mi

se dobri jer je, pred kraj rata, mladi njemački vojnik, zaljubljen u djevojku koja je živjela u našoj zgradi, došao da nas potajno upozori kako bismo mogli poduzeti mjere opreza jer su sutradan planirali minama raznijeti luku Baroš. (Madieri, 2014, str. 23)

Ima još primjera, ali da upotpunim ovu misao, spomenut ću samo još jednog, koji dolazi od Ugrešić. Učionica je za nju drugi prostor, mjesto gdje se odrasli pojavljuju kao djeca, mjesto gdje nastava ili ispiti nisu bitni, već pružaju utočište. Ona nije učiteljica, nastavnica, nego je predstavljena kao majka, zaštitnica. Građanstvo i identitet zamagljeni su među studentima, kao i načini na koje se odnose, ništa ne slijedi logiku klasične sveučilišne učionice. I opet, suočena s različitim događajima koji su doveli do promjene stava učiteljice i njezina oštrijeg i hladnijeg ponašanja, pokušava učiniti da ta učionica postane nastavno okruženje, s pravilima i ocjenama. To nije moguće, već se pokušajem povratka svojoj izvornoj funkciji samo uništava zajedništvo koje je postojalo između učenika i nastavnika, kao što je već rečeno u vezi s idejom da se ta prošlost s posebnim, ali izgubljenim sjajem prenese u sadašnjost. Vrsta srpsko-hrvatskog jezika koja spaja likove odnosi se na Augéovu logiku nemjesta: „Ovim prostorno-vremenskim jedinicama, tim prostor-vremenima zajedničko je da su mjesta gdje jesam i nisam, poput ogledala ili groblja; ili gdje sam drugi, poput javne kuće (...). Oni ritualiziraju rascjepe, pragove, odstupanja i lociraju ih” (Augé, 2000, str. 38). Vidljiva je, na ovom mjestu, distanca s mjestom njihova podrijetla, na kojem su autorice rođene, ali više nisu dio tog mjesta. Predstavljena čitanja Foucaulta i Augéa omogućuju nam da razjasnimo kako se formira ono teritorijalno, izvorni i daleki prostor zemlje, izgubljeni raj, kako bismo razumjeli mješavinu nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla kod Madieri i Ugrešić nasuprot svijetu. Naravno, ostaje još jedan detalj: udaljenost jezika – stranog – od njegove književne produkcije.

Ovaj će rad završiti, dakle, s pojmovima jezika i egzila, koji u jednom trenutku idu ruku pod ruku. Citirat ću, načelno, sebe:

U članku „Rat u Bosni: glasovi o njemu i šutnja” (Arraigada, 2018) postavlja se ova ideja egzila. Prilazeći liku prognanika, prije svega moramo shvatiti da se zemlja i jezik ostavljaju za sobom. „U tuđoj zemlji jezik je stran, dalek je poput domovine, sam glas blijedi, tišina postaje novi način izražavanja u rekonfiguriranom svijetu, jednom, drugom svijetu” (Arraigada, 2018, str. 1). Kako bismo pak bolje razumjeli definiciju onoga što se smatra egzilom, rad se oslanja na Barthesa kada razmišlja o ovoj temi. On razmišlja u tri faze: putovanje, boravak i naturalizacija (Barthes, 2003, str. 240–242). Baš u drugoj od ovih triju faza zadržava se težište ovog rada: u boravljenju – mjestu

boravka – novi prostor se asimilira. Nemogućnost razmišljanja o sebi kao turistu, s obzirom na nedostatak etičke odgovornosti – parafrizirajući Barthesa – ono je što se nalazi u romanu Ugrešić. Ona nije turist, ali to ne znači da se o njoj – odnosno o pripovjedaču knjige ne može razmišljati – kao o građanki. Nije dio same strukture zemlje u koju dolazi, ili kako Judith Butler kaže: „može biti unutar granica države („izbjeglica”), ali ne kao građanin [...]”. Prihvaćena je, ali nije uključena u skup zakonskih prava i obveza koje definiraju državljanstvo” (Butler, 2009, str. 46). Život Ugrešić u izbjeglištvu pokazuje novu stvarnost koja se oblikuje. Iz ove nove zemlje ima idiličnu perspektivu prošlosti, ali iz prve ruke trpi izdaju svojih sunarodnjaka. Tako ona trpi izuzetak, biva izostavljena iz novog života, ali je isto tako spriječena da se vrati u prijašnji život. (Arraigada, 2021, str. 184)

I nastavljam s nekoliko riječi Claudija Magrisa o Zelenoj vodi: Potonji je također ženski egzil, „atopija”, nemjesto žene u Povijesti. I „Zelena voda” je – diskretno ponovno prisvajanje ženstvenosti, putovanje prema Povijesti kroz ahistoričnost potlačenog ženskog stanja, koje podrazumijeva neviđenu perspektivu vlastitog ja, epsko prihvaćanje uzorne sudbine i, u isto vrijeme, smireni prkos kojim ga pobija. (Madiere, 2014, str. 232)

Oba teksta predstavljaju pitanje egzila u ženskim narativima. Očito je da su uvjeti progonstva različiti, ali postoji nešto što ih povezuje: ženski glas, djetinjstvo i napuštanje matičnog hrvatskog prostora. Hrvatska (o Jugoslaviji da i ne govorimo) također upada u logiku nemjesta, heterotopijskog prostora, prema dosad rečenom. Ne postoji jasno definiran identitet Hrvata, stoga se Madiere osjeća Talijankom, a Ugrešić „Jugoslavenkom”. Problem je i jezik: Madiere se školovala na talijanskom, dok je potonja govorila srpsko-hrvatski, jezik kojem i dalje podučava izbjeglice, iako on više ne postoji. Ujedno je profesorica i govori strane jezike. Jezik, identitet i egzil često idu ruku pod ruku. Vraćam se razmišljanjima Imra Kertésza o jeziku:

Prije sam, govoreći o svom materinskom jeziku, mađarskom, spomenuo afirmativnu funkciju i pravo na objektivnost općeg subjekta nacije, koji kao metabolizam svijesti, da tako kažem, filtrira i eliminira činjenice, oblike i probleme koji su mu nepoželjni. Ovo pravo na objektivnost, ili nazovimo to jednostavno pitanjem točke gledišta, u nekom je smislu odluka moći. Svaki jezik, svaki narod, svaka civilizacija ima dominantno *Sebstvo* koje bilježi, dominira i opisuje svijet. Ovo trajno aktivno kolektivno *Sebstvo* subjekt je s kojim se opća javnost – nacija, narod ili kultura – općenito može identificirati, manje ili više uspješno. (Kertész, 2001, str. 125)

Identifikacije mnogih likova u oba djela javljaju se s jezicima kao što su talijanski ili srpsko-hrvatski. Odnosno, kolektivno ja nije hrvatsko, nego drugo. One, autorice, odselile su se iz svog mjesta boravka i

podrijetla. Čak se, kako pripovijeda u jednom od svojih dnevnika, zapiše (Madieri, 2014, str. 23), djevojčica pripovjedačica sjeća da je znala govoriti nešto hrvatskog jer su u školi bila slavenska djeca, ali je onda zaboravila jezik. Jezik je također označen kao mogućnost: upravo je govoreći nekoliko jezika Madierina baka dobila posao u kasinu. Učiteljica i pripovjedačica *Ministarstva boli* ima poseban karakter u odnosu na druge izbjeglice jer zna jezike, jer ih može naučiti. Egzil postaje činjenica koja se bilježi i pokušava komunicirati, ali se u tome ne uspijeva. Budući da se cilja na vraćanje u djetinjstvo, traži se glas djeteta. Izmišljanje ljudi u njihovim odraslim životima oslanja se na nedužnost djetinjstva, kojom daje poruku, gledište, kojom izgrađuje prošlost koja je idilična.

Kroz priču o prošlosti ocrtava se priča žene duboko uvučene u današnje probleme – u nekoj udubljenosti, sjeni, poput skrivenog lica mjeseca; žene koja lagano putuje kroz teritorije boli i tame (u „Zelenoj vodi” ima toliko tame i toliko svjetla, puno patnje i puno sreće, suza i glasnog smijeha radošći, sva težina i lakoća postojanja). Istarski egzodus tada postaje iskustvo univerzalne neizvjesnosti sudbine i jednog većeg, ambivalentnog i kompleksnog egzodusa, tog egzila iz cijele Obećane zemlje koja je uvjet življenja. Izlazak, uči Biblija, znači gubitak ali i spasenje; napuštanje i ponovno sadeenje vlastitih korijena, smrt i ponovno rođenje (ne slučajno, metamorfoza je još jedna velika tema Marise Madieri, primjerice u njezinu možda poetski najuzvišenijem djelu, nasmiješenoj i strašnoj bajci za nekadašnju djecu „La radura” [Proplanak]). Svaka Eneida, čak i najkraća, govori nam da izgradnja kraljevstva pretpostavlja izgnanstvo. (Madieri, 2014, str. 229–230)

Smatram da su te riječi Magrisa, supruga Marise Madieri, dobar završetak ove ideje o egzilima, protjerivanjima i iskustvima iskorijenjenosti. Obje autorice predstavljaju nam izgubljeni raj, prošlost koju je presijecao rat na prostoru kojeg više nema. Taj prostor vraća se u viziji djetinjstva, sa svojim sjajem, ali ne može doći do nas jer bi se raspao na komadiće. To je izmišljotina odraslih, ili iz nostalgije ili da manje patimo za onim što smo ostavili za sobom.

Popis literature i izvora

- Arraigada, P. D. (2021). Dubravka Ugrešić: el exilio en la voz femenina. Pasado, presente... ¿y futuro?. U F. Škiljan i V. Kudra Beroš (ur.), *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i Jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti* (str. 182–193). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Augé, M. (2000). *Los „no lugares”. Espacios del anonimato. Una antro-*

- pología de la sobremodernidad* (Prijevod Margarite Mizraji). Barcelona: Gedisa.
- Foucault, M. (2010). *El cuerpo utópico. Las heterotopías*. Buenos Aires: Nuevo visión.
- Kertész, I. (2001). *La lengua exiliada* (Prijevod Adana Kovacsicsa). Barcelona: Taurus.
- Madieri, M. (2014). *Verde agua* (Prijevod Valerije Bergalli). Barcelona: Minúscula.
- Monmany, M. (1. svibnja 2001.). *Una historia del tiempo*. Revista de libros. <https://www.revistadelibros.com/verde-agua-de-mari-sa-madieri/>
- Ugrešić, D. (2006). *El ministerio del dolor* (Prijevod Luise Fernande Garrido i Tihomira Pišteleka). Barcelona: Anagrama.
- Ugrešić, D. (2019). *Zorro* (Prijevod Luise Fernande Garrido i Tihomira Pišteleka). Madrid: Impedimenta.

IZVORI ZA PROUČAVANJE HRVATSKOGA ISELJENIŠTVA U PERUU

Jorge Ortiz Sotelo

Stručni rad

Sažetak

Prisutnost Hrvata u Peruu može se pratiti od 16. stoljeća, ali su tek od sredine 19. stoljeća počeli dolaziti u rastućem broju, iako ne i u skupinama, do čega ipak dolazi nakon Drugog svjetskog rata. Razno-liko su razlozi zbog kojih su se doselili u našu zemlju, uzimajući u obzir da je među njima bilo vjerskih službenika, trgovaca i izbjeglica, no sve ih je obuhvaćala definicija useljenika koju daju Akademija za jezik i Ujedinjeni narodi. Taj je migracijski proces imao razne prekide i još je uvijek teško identificirati Hrvate među onima koji su bili austrijski, austrougarski ili jugoslavenski podanici. Uzimajući to u obzir, možemo istaknuti da se najrelevantniji podaci nalaze uglavnom u španjolskim arhivima, za razdoblje od 16. do 19. stoljeća, u peruanskim, austrijskim i hrvatskim arhivima, kao i u nekim istraživačkim radovima o gospodarskoj, društvenoj i kulturnoj djelatnosti kojom su se bavili te u osobnim svjedočanstvima i obiteljskim pričama. U ovom radu nastoji se dati pregled nekih od tih izvora, a dio je i ambicioznijeg projekta o povijesti hrvatske prisutnosti u Peruu.

Ključne riječi: migracija, arhivi, povijest, Hrvatska, Peru

Stanje istraživanja

Postoje razni radovi na tu temu koji se ugrubo mogu svrstati u dvije velike skupine: svjedočanstva i istraživanja s kritičkim aparatom i bez njega.

Prvi, koliko god mogu biti vrijedni, pružaju informacije koje se u biti odnose na pojedinačne ili obiteljske slučajeve, kao što je slučaj s Mirkom Ucovichem (1999) i Tatjanom Velikopoljsky Rados de Bulos (2017).

Na nešto više od stotinjak stranica Ucovich prepričava svoj život jugoslavenskog trgovačkog mornara, način na koji je sa ženom i djecom pobjegao u Trst i konačno svoj dolazak u Peru 1951. Potpora rođaka njegove supruge omogućila mu je da se zaposli u rudarstvu, što svje-

doći o jednom od načina na koji su se neki Hrvati uključili u peruansko društvo. Velikopoljsky Rados de Bulos, pak, pripovijeda o svom životu u Jugoslaviji, bijegu u Italiju s roditeljima i braćom i dolasku u Peru 1949., no za razliku od Ucovicha prikazuje slučaj obitelji koja nema nastanjenu rodbinu u zemlji i unatoč tomu pronalazi način da se integrira u novu domovinu.

Tu su i tiskani primarni izvori koji odražavaju određene okolnosti kroz koje su prolazili njihovi autori ili slavenska zajednica u Peru, kao što su razni novinski članci Nikole Kisica i Ljube Leontića ili sadržaj objavljen u časopisu *Mundo Esloveno* koji je u Limi između 1937. i 1947. izdavao Jugoslavenski, poljski i čehoslovački kolektiv u Latinskoj Americi i trebao je izlaziti mjesečno, ali je praksa izlazenja varirala. Nisam pronašao potpunu zbirku tog časopisa, ali u Nacionalnoj knjižnici Perua i Knjižnici glavnog državnog sveučilišta u San Marcosu čuvaju se 59 izdanja, od kojih su neka u dva primjerka.

Među istraživanjima izdvajaju se radovi Zivane Meseldzic de Pereyre (1985 i 2001), Giovannija Bonfiglie (1997 i 2001), Jianphiera Pletickosicha Lópeza (2017), Marka Burina (2009), Joséa Spojce (1996, 1997, 1998 i 2001), a ističu se i Jorge Ortiz Sotelo (1998) i Hugo Velásquez Ormeño (2020). Isto tako, postoji nekoliko priloga na internetu, a jedan od najzanimljivijih izvora vjerojatno je stranica „Hrvatska obitelj u Peru” (<https://lafamiliacroata.wixsite.com/peru/member-area>).

Govoreći o jugoslavenskoj prisutnosti u Peru, Meseldzic daje dragocjene podatke o Hrvatima. Nažalost, ne navodi uvijek izvore kojima se koristila, što znači da ih treba uzeti s oprezom. U slučaju Bonfiglie, njegova dva rada fokusirala su se na skupinu izbjeglica koji su stigli 1948. godine. Kako sam ističe, imao je vrlo malo vremena za istraživanje i pisanje knjige koja je objavljena u povodu pedesete obljetnice spomenutog dolaska, a služio se sekundarnim izvorima i svjedočanstvima potomaka nekih od pristiglih te godine. Pletickosichova teza fokusira se na poseban aspekt hrvatskog useljavanja, na one useljenike koji su se nastanili u Arequipu tijekom 20. stoljeća, a i on sam njihov je potomak. Kako i priliči magistarskom radu, koristi se različitim primarnim izvorima, uključujući usmena svjedočanstva, dokumentaciju iz Općeg arhiva nacije i neke novine. Slično, Ortiz Sotelo usredotočuje se na poseban slučaj, onaj obiteljske skupine čiji su članovi stigli 1870-ih. Koristio se raznim peruanskim primarnim izvorima, kao i nekima iz Austrije i Hrvatske, a i onima koje je sačuvala obitelj Kisic. Sličan je i Velásquezov primjer jer se fokusira na obiteljsku grupu povezanu s Kisicima.

Iako se u radovima Burina i Spoje ne koriste primarni izvori, vrijedni su jer daju pregled hrvatske prisutnosti u Peruu unutar te zajednice.

Valja napomenuti da pregledana bibliografija pretežno pokriva useljavanje koje se odvijalo u 20. stoljeću, a nešto manje pozornosti daje se onom iz zadnje trećine 19. stoljeća. Prijašnjim dolascima nije se pridavalo mnogo pažnje, a kada se spominju, nedostaje im dokumentarna potpora, uz nekoliko iznimaka.

Dokumentarni izvori o hrvatskoj zajednici u Peruu tijekom 20. stoljeća uglavnom se nalaze u Hrvatskoj udruzi Dubrovnik, koja je tijekom godina dobivala sredstva od drugih slavenskih institucija koje su prestale djelovati, kao što su dobrotvorna društva Callao, Cerro de Pasco i Lima, od kojih je posljednja s vremenom postala jugoslaven-ska i danas se pretvorila u već spomenutu udrugu. Ova dokumentacija, koja počinje 1902. godine, nedavno je katalogizirana i u procesu je digitalizacije, a sastoji se od zapisnika i sjednica koje su nekoliko godina pisane na hrvatskom jeziku, od knjigovodstvene dokumentacije, korespondencije, evidencije članstva, novinskih isječaka i nešto fotografskog materijala.

Dokumentacija, naravno, postoji u privatnim rukama, ali je baš zato raspršena i nije uvijek lako dostupna. Vjerojatno je većinom riječ o materijalu koji se odnosi na osobna iskustva, kao što sugeriraju knjige autora Ucovich i Velikopoljsky Rados de Bulos, ali ima i onih koji su sačuvali svjedočanstva o određenim procesima kroz koje je prošla hrvatska zajednica u Peruu, kao što je slučaj s Kisicevima i s razdobljem raskida s Austro-Ugarskom monarhijom. Koliko znamo, nije učinjen nikakav sustavan napor da se stvori usmena arhiva najnovijih doseljenika.

Još jedna značajna dokumentarna skupina čuva se u Općem arhivu nacije. Postoji 201 knjiga s registrima stranaca. Od svih njih, 101 potječe iz Odsjeka za useljništvo Ravnateljstva policije i bilježi imena onih koji su prijavili ulazak u zemlju između 1920. i 1939. Osim u slučajevima kad su se neki dijelovi nesretno zagubili, svaki zapis uključuje fotografiju pristupnika i sljedeće podatke: ime, datum ulaska, zvanje ili zanimanje, adresa, nacionalnost, podrijetlo i, u nekim slučajevima, dodatne informacije. Zapisi nisu grupirani po nacionalnosti, ali Jugoslavena svakako ima mnogo. U ostalih stotinjak knjiga nalaze se popisi stranaca sastavljeni od 1940. do 1969. godine, s podacima o datumu rođenja i ulaska u zemlju, zanimanju, o tome jesu li ranije boravili u zemlji i o broju iskaznice za strance. Iako su popisi grupirani po nacionalnosti, u nekoliko svezaka podaci su šifrirani, što otežava, ali ne i onemogućuje, dobivanje nekih podataka. U dokumentarnoj seriji Mini-

starstva vanjskih poslova pronađene su tri podserije u kojima se bilježi nazočnost jugoslavenskih stanovnika od 1941. do 1949. te 1955., 1956. i 1957. godine: Knjige useljenika, Odjel za strance i Dozvole za ulazak.

Opći arhiv nacije posjeduje i dokumentaciju Ravnateljstva policije Ministarstva vlade i policije, čiji Odsjek za useljeništvo sadrži podatke i fotografije stranaca koji su boravili u Limi između 1921. i 1930. godine, među njima i nekolicine Jugoslavena. Isto tako, čuva bilježničke protokole iz Lime i Ike (Ica) od 19. stoljeća i iz Callaa iz 19. stoljeća, u kojoj mora biti podataka o nekim Hrvatima. Nažalost, podaci iz 19. stoljeća još nisu katalogizirani, a mnogi iz XX. stoljeća još nisu prešli u Povijesni arhiv.

Podaci se mogu pronaći i u rudarskom registru, jer je, kako je kasnije objašnjeno, tijekom 19. stoljeća bilo nekoliko hrvatskih doseljenika koji su se posvetili toj djelatnosti.

Očito, premda se znatan broj hrvatskih useljenika naselio u Limi i Callau, neki su se doselili i u druge dijelove zemlje, ostavivši zapise o svojoj prisutnosti u raznim regionalnim arhivima, a njihova je funkcija da čuvaju dokumentaciju koju su izdala državna tijela svake regije ili oblasti. Od njih sam samo imao priliku posjetiti Arequipu i Lambayeque, gdje sam pronašao neke Jugoslavena u dokumentima Odsjeka za imigraciju, kao i u bilježničkim protokolima koji nažalost nisu katalogizirani.

Jednako je važan i Povijesni arhiv Ministarstva vanjskih poslova koji ima dobar internetski katalog svoje korespondencije od 1821. do 1919., odnosno za vrijeme Austro-Ugarske. Tu se nalazi korespondencija peruanskih konzula i njihovih austrougarskih kolega u Peruu, kao i diplomatskih predstavništava koja su obje države uspostavile u svojim glavnim gradovima. Konzultiranje njihovih zbirki zahtijeva određen administrativni postupak koji je objašnjen na dotičnoj mrežnoj stranici (<https://www.gob.pe/institucion/rree/informes-publicaciones/297471-sistema-de-gestion-de-los-archivos-de-la-cancilleria>).

Druga važna spremišta jesu crkveni arhivi, od kojih je možda najbolje organiziran Nadbiskupski arhiv u Limi. Iako je pregledavanje župnih knjiga i vjenčanih dokumenata dugotrajan posao, postoje neka kazala. U oba slučaja podaci sadržani u tim fondovima obuhvaćaju razdoblje od 16. do 20. stoljeća.

Treba napomenuti da je Crkva Isusa Krista svetaca posljednjih dana, poznatija kao Mormonska crkva, izvršila izvanredan posao mikrofilmiranja, a odnedavno i digitalizacije arhiva u raznim zemljama, uglavnom arhiva župnih i civilnih registara, čime su mnoge od njih učinili dostupnima istraživačima putem vlastite mrežne stranice Family-

Search (<https://www.familysearch.org/es/>). Drugi još nisu objavljeni na stranici, ali su jednako dostupni u njihovoj veličanstvenoj knjižnici u Salt Lake Cityju.

Konačno, popisi stanovništva također su bitni za istraživanje hrvatske prisutnosti u Peruu. Postoje dvije vrste popisa: opći, kao što je onaj iz 1876. u kojem je upisano 447 austrougarskih podanika (Dirección de Estadística, 1878) ili općinski, kao što je onaj iz Lime iz 1866. koji je, iako nepotpun, dostupan na spomenutoj mrežnoj stranici FamilySearch. Njima možemo dodati sažetke popisa Lime i Callaa iz 1920. (Ministerio de Fomento, 1921), one iz Iquiquea iz 1845. i 1866. (Ostojic Peric, 2023) i iz Huacha iz 1907. (Dirección de Salubridad Pública, 1908).

Valja napomenuti da je razlikovanje Hrvata od ostalih Južnih Slavena složen zadatak, kako zbog političkih promjena koje je doživjela njihova domovina tako i zbog činjenice da je, barem do kraja Drugoga svjetskog rata, postojala važna i drevna latinska prisutnost na njezinoj obali. Što se tiče političkih promjena, valja istaknuti da su Hrvati bili podanici Austro-Ugarske, zatim Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, da bi potom postali državljani Nezavisne Države Hrvatske, Demokratske Federativne Jugoslavije, Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i, konačno, Republike Hrvatske.

Ovome je dodano da su u mnogim slučajevima njihova prezimena bila kastiljanizirana, osobito tijekom kolonijalnog razdoblja, ili su pretrpjela izmjene u trenutku kad su u kasnijem vremenu bila registrirana.

Prvi doseljenici

Najstarija referenca koju sam pronašao potječe iz 1535. godine kad je Dubrovčanin Sebastiano Castro dobio ovlaštenje da otiđe u Peru, uz mogućnost da se u Sevilli ukrca na brod Juana Mejíe (AGI, Contratación, 5536). Uspostavilo se da je to bilo dugo putovanje i ništa nije moglo zajamčiti konačni dolazak na odredište, tako da je njegov dolazak u Peru još uvijek pitanje koje treba razjasniti. Dvije godine kasnije isto je dopuštenje dobio Dubrovčanin Basilio Basilovich ili Basiljevic, ali taj podatak još treba potvrditi u primarnim izvorima koji se vjerojatno nalaze u hrvatskim arhivima, a za njih još nisam dobio pristup. Sigurno je da su neki Dalmatinci stigli u Peru tijekom 16. stoljeća, među njima i Nicolás Martín, koji je u lipnju 1569. bio u Limi gdje je proširivao svoju oporuku (Braudel, 1953; AGN, PN 119), Lopuđanin Marin Picceti koji

je sastavljao oporuku u Potosiju 7. ožujka 1589. (Mitić, 1979)¹ i Pedro Juan, mornar galije *San Andrés*, uništene u Kaliforniji 1601. (AGI, Contratación, 271).

Očito je bilo i drugih koji su stigli tijekom sljedeća dva stoljeća, među njima Dubrovčani Pedro Alegrete koji je otišao u Peru 1611., Gregorio de Espinosa koji je umro u Cuscu oko 1657. (AGI, Contratación, 5231) i isusovac Nicolás Susich iz Rijeke koji je bio u misiji Mojos kada je došlo do protjerivanja toga reda 1768. (Vargas, 1930, str. 220). Krajem kolonijalnog razdoblja stigao je i Crnogorac Pedro Petrovis, zapovjednik fregate *Dos Amigos* u vrijeme pisanja oporuke u travnju 1816. On je iz Perasta u Boki Kotorskoj, iz svog rodnog grada, otišao 1809. godine i vjerojatno je bio u Peruu neko vrijeme, jer je objavio da je ostavio neku imovinu kojom je njegov izvršitelj, Francisco Carbonell, kapetan i pilot te fregate, morao raspolagati nakon njegove smrti (AGN, PN 26).

Nije nedostajalo ni likova koji su, rođeni u drugim dijelovima golemog španjolskog carstva i s mogućim hrvatskim podrijetlom, stigli u Peru tijekom tog razdoblja. Takav je bio slučaj Josúa Amicha iz Barcelone, koji je stigao u Callao sredinom 18. stoljeća kao pilot u Kraljevskoj mornarici, kasnije se pridruživši redu San Francisca u kojem je obavljao hvalevrijedan misionarski rad iz samostana u Ocopi.

Naravno, ova faza zahtijeva daljnja istraživanja, kako u španjolskim arhivima tako i u Općem arhivu nacije i u crkvenim arhivima, iako će kastiljanizacija prezimena otežati ovaj proces.

Rana republika

Neovisnost je privukla trgovce iz raznih mjesta na tada još uvijek najvažnije tržište na američkoj zapadnoj obali, od kojih su se mnogi naselili u Limi ili Callau, ali su se brzo počeli naseljavati i u drugim dijelovima zemlje.

Iako u svom vrijednom djelu Meseldzic (1985, str. 17 i 194–196) ističe da je prvi došao Pablo Puch, koji je stigao 1826. i nastanio se u Tacni, ne navodi izvor i nisam ga uspio provjeriti, kao ni u slučaju Manuela Ciurlizze, koji je navodno stigao 1830-ih. Onaj kojeg jesam uspio locirati jest Dalmatinac Flores Branza, koji se također spominje kao Beranzan ili Bramizan, koji je u dobi od 28 godina bio vlasnik trgovine mješovitom robom u Limi 1837. godine (AGN, CSJ).

Vjerojatno su neki pomorci, uglavnom Dalmatinci, rano stigli u peruanske luke, poput nesretnog kapetana Ivana Mitrovica, kapetana kolumbijskog parobroda *Telica*, koji je 1829. eksplodirao u Huarmeyu,

¹ Braudel je informaciju preuzeo iz Državnoga arhiva u Dubrovniku (Diversa de Foris).

no takvi se dolasci ne mogu smatrati dijelom migracijskog procesa, a to je ono čime se sada bavimo. Sigurno je da se prvi austrijski brod za koji sam saznao da je stigao u Callao zvao *J. Bulnes* i da je pod zapovjedništvom kapetana Leva stigao u lipnju 1841. iz Europe nakon što je prethodno pristao u Valparaíso (*El Comercio*, 1841). Možda je netko od članova posade odlučio napustiti brod i nastaniti se u spomenutoj luci, ali sve dok nemamo dokumentarne dokaze o tome, to su samo nagađanja.

U bilježničkim protokolima Callaa koji su sačuvani u Općem arhivu nacije nalazi se nekoliko Austrijanaca, barem od 1850-ih; u Povijesnom arhivu ratne mornarice također postoje podaci o austrijskim brodovlasnicima.

Sigurno je da su 1850-ih u Callau već bili naseljeni neki Hrvati, poput Isidra Pejovésa i Vicentea Pacusicha, pa bi to moglo objasniti zašto je u toj luci 1873. godine osnovano Slavenko dobrotvorno društvo pod predsjedanjem Manuela Ciurlizze. Bila je to prva ustanova te vrste u zemlji koja je prestala postojati tijekom rata na Pacifiku (1879. – 1883.). Nažalost, sudbina njezina arhiva nije poznata te je potrebno istražiti Javno dobrotvorno društvo spomenute luke, kao i spomenuti Opći arhiv nacije.

U siječnju 1906. ponovno se pojavilo Slavenko dobrotvorno društvo pod predsjedanjem Juana Ostoje, a 1922. godine, sukladno zbivanjima u domovini, mijenja naziv i postaje Jugoslavensko dobrotvorno društvo, preselivši se u Limu. 1973. mijenja naziv u Jugoslavensko društvo Dubrovnik, a 1993. u Hrvatsku udrugu Dubrovnik. Arhiv ove posljednje ustanove, nedavno katalogiziran i u procesu digitalizacije, čuva dio dokumentacije društva utemeljenog 1906. godine, iako njegova prva knjiga zapisnika nije sačuvana.

Druga značajna skupina Hrvata nastanila se u Iquiqueu, peruanskom gradu do rata na Pacifiku. Prvi koji su se naselili u navedenoj luci bili su navodno Dubrovčanin Bartus Milos, za kojeg u popisu iz 1845. piše da ima 50 godina, i Ivan Marinković, koji se doselio 1849. U sljedećem desetljeću stiglo ih je još nekoliko, a u popisu iz 1866. njih 23, posvećenih vrlo raznolikim poslovima povezanih sa salitrom (Ostojic Peric, 2013, str. 126–127). U siječnju 1874. Hrvati su osnovali talijansko-dalmatinsko vatrogasno društvo Ausonia, ali su se mjesecima kasnije odlučili odvojiti i pripojiti peruanskom društvu Guardia y Propiedad, koje je nakon rata na Pacifiku preimenovano u austrougarsko društvo Salvadora (Zlata Montán, 2005, str. 99–100).

Usljed navedenog rata austrougarski konzuli u Limi i Callau u listopadu 1880. dali su popis Austro-Ugara koji su boravili u navede-

nim mjestima, a koji je sadržavao ukupno 464 osobe. Od toga su 353 bili Hrvati, 68 iz drugih dijelova Carstva, a 22 rođena u Peru (AMRE, *Cónsules extranjeros* 9-2, Lima 10 i 13/11/1880).

Iako je pedesetih godina 19. stoljeća prisutnost Hrvata sve veća u raznim pokrajinama u unutrašnjosti zemlje, upravo u Cerro de Pasco koncentrirao ih se znatan broj, privučen rudarskom djelatnošću. Prvi je navodno stigao Ivan Grgurević iz Rijeke dubrovačke, posvećen trgovini u tom mjestu od 1862.; nedugo zatim L. Ciurlizza, također posvećen komercijalnoj djelatnosti. Kasnije ih je stiglo mnogo više, a 1876. godine bilo ih je tridesetak, kada su organizirali odbor za pomoć Bosni i Hercegovini u ustanku protiv Turaka (Burin, 2009, str. 35).

Kada je izbio rat na Pacifiku Hrvati su, kao i drugi stranci koji su boravili u Cerro de Pasco, s entuzijazmom podržali peruansku stranu (Pérez Araujo, 1996, str. 329–331), a moguće je da je kaplar Elías Papreniza, pripadnik kolone Pasco, koji je poginuo tijekom rata, bio Dalmatinac ili možda Crnogorac. Tada je u Cerro de Pasco već djelovao austrougarski konzularni agent, a tu službu obavljao je Nijemac Guillermo Schuermann. Kad je nastupila čileanska okupacija, Juan Ciurlizza privremeno je obavljao tu dužnost te je uz vođenje konzularnog zbora osnovao još i austrijsku kolonu br. 6 kao gradsku stražu.

Dana 16. listopada 1881. Hrvati iz Cerro de Pasca osnovali su Austrougarsku dobrotvornu udrugu pod predsjedanjem Simona Taborica ili Tavorca koja je djelovala sve do prvih desetljeća 20. stoljeća. 1904. promijenila je naziv u Slavenko dobrotvorno društvo, a nakon 1. svjetskog rata prozvala se Jugoslavenskim dobrotvornim društvom.

Godine 1887. navedeno je društvo imalo 57 članova, najviše iz Rijeke dubrovačke (19) i Župe dubrovačke (8). Taj je broj nastavio rasti unatoč surovij klime u gradu smještenom na 4380 metara nadmorske visine, no rudarska je aktivnost bila dovoljno unosna da privuče imigrante različitih nacionalnosti. Međutim, osim gospodarskih aktivnosti, Hrvati Cerro de Pasca bavili su se i duhovnim i kulturnim aspektima, bitnim elementima svakog nacionalnog identiteta. Tako su preko svog dobrotvornog društva uspjeli postići da u posljednjem desetljeću 19. stoljeća dođe svećenik Ivo Sangaletti koji će služiti misu na njihovu jeziku, a početkom 20. stoljeća stvaraju Slavenko glazbeno društvo s gotovo pedeset članova (Burin, 2009, 35–36 i 63).

Otprilike u isto vrijeme sjevernoamerička tvrtka Cerro de Pasco Corporation započela je s rudarenjem velikih razmjera, što je sve više otežavalo rad malih rudara. Malo po malo, jezgra Cerro de Pasca se smanjivala, a neki su se preselili u Huánuco, Limu i druge gradove. To je dovelo do prestanka djelovanja Jugoslavenskog dobrotvornog

društva 1960-ih godina, koje je darovalo svoje prostore Narodnom dobrotvornom društvu Cerro de Pasco, a kapelu Virgen del Tránsito biskupiji Huánuco. Kao što je već navedeno, barem dio arhive navedenog društva trenutačno se nalazi u Hrvatskoj udruzi Dubrovnik, a podaci o njegovu djelovanju postoje u arhivu Prefektуре i Narodnog dobrotvornog društva Pasco, u arhivu Hof-, Haus-, und Staatsarchiv (Beč), kao i u nekim publikacijama kao što su Registar rudnika (1888. – 1956.), *Glasnik rudarskog društva* (1897. – 1907.) i lokalni list *El Minero Ilustrado* (1897. – 1918.).

Također posvećeni gospodarskim aktivnostima povezanim s rudarstvom, neki drugi Hrvati nastanili su se u Casapalci. Prema Burinu (2009, str. 49–50), krajem 19. stoljeća bilo ih je oko 40, brojka koja se, kao što se dogodilo u Cerro de Pasco, smanjila u prvim desetljećima sljedećeg stoljeća. Slučaj Huánuca bio je drugačiji jer je gospodarska aktivnost tog grada bila, i još uvijek jest, više orijentirana na poljoprivredu. Nije jasno tko se ondje prvi doselio, iako Burin ističe da je to bio Antonio Plejo 1843. godine, no istina je da ih je početkom 20. stoljeća bilo nekoliko desetaka.

Hrvatski nacionalizam

Slavenski nacionalizam jačao je od kraja 19. stoljeća oko dvije alternative: stvaranja države koja bi ujedinila južne Slavene na čelu sa Srbijom, što je podrazumijevalo odvajanje Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske, i dobivanje od austrougarske vlade većeg stupnja autonomije za ove tri regije njezina carstva, poput onog koji je imala Mađarska.

Ta je situacija stvorila složene odnose unutar hrvatske zajednice u Peruu, što se ogleda u objavama koje su izlazile u raznim novinama i časopisima, a koje su se zaoštrile izbijanjem Prvog svjetskog rata. Ovom se temom opširno bavio Ortiz Sotelo (1998, str. 67–87), na temelju raznih članaka koji su se pojavili u novinama *El Comercio*, *El Callao*, *El Correo de Morococha*, *La Patria*, *El Diario de Morococha*, *La Prensa*, u časopisu *Varietades* i listu *Crvena Hrvatska*. Vjerojatno postoje neki dodatni izvori, ali teško da mogu promijeniti bit rasprave koja se tada vodila.

Rezultati rata riješili su dio dileme jer je Austro-Ugarsko Carstvo prestalo postojati, što je rezultiralo nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koja je pod tim imenom uključivala i Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i dio Slovenije.

No to je rješenje donijelo nove komplikacije jer je hrvatski nacionalizam ubrzo došao u sukob sa srpskim nacionalizmom, zbog nadmoći koju je ovaj drugi imao u vlasti kraljevstva. To je dovelo do

uspona Hrvatske seljačke stranke i ustaškog pokreta na čelu s Antom Pavelićem. Godine 1941., u kontekstu njemačke invazije na Jugoslaviju, Pavelić je uspio uspostaviti Nezavisnu Državu Hrvatsku, koja je uključivala i Bosnu i Hercegovinu, i borila se na strani Osovine ne samo s regularnom vojnom silom već i s mnogim pripadnicima ustaškog pokreta. Borba protiv četnika (srpskih rojalista) i partizana predvođenih Josipom Brozom Titom bila je bespoštedna i strahovito žestoka. U svibnju 1945. Pavelićeva vlada pala je, što je rezultiralo strašnom osvetom koja je mnoge od onih koji su se borili pod hrvatskom zastavom natjerala da potraže azil u drugim zemljama, uključujući Peru.

Za razliku od onoga što se događalo tijekom Prvog svjetskog rata, o tome što je hrvatska zajednica doživjela u Peru u vrijeme Drugog svjetskog rata pronašao sam vrlo malo, iako je nešto objavljeno u spomenutom časopisu *Mundo Eslavo*. Te godine sigurno nisu mogle biti lake, kao što je mnogima moralo biti podjednako teško prihvatiti uspostavu Federativne Republike Jugoslavije pod upravom spomenutog Tita. Istina je da su ti događaji u Peru, kao i u mnoge druge zemlje, doveli posljednju skupinu hrvatskih useljenika, uglavnom sastavljenu od onih koji su uspjeli pobjeći 1945. godine.

Pod zaštitom Međunarodne organizacije za izbjeglice te s dokumentacijom Ujedinjenih naroda i Crvenog križa, stigli su u šest skupina, i to prve četiri 1948., a druge dvije početkom sljedeće godine. Najveća je bila prva, koja je u Callao stigla 24. veljače 1948. sjevernoameričkim transportnim brodom *General W. M. Black*, a činilo ju je 628 useljenika, većinom Hrvata. Druga skupina stigla je 17. lipnja, također američkim brodom *General Stuart Heintzelman*, a činilo ju je 426 imigranata, od kojih su neki bili Hrvati; treća je stigla 9. kolovoza brodom *General W. M. Black*, gdje je među 111 putnika bilo i Hrvata; a četvrta je stigla zračnim putem 17. prosinca i činilo ju je 65 imigranata. Idućeg 3. siječnja opet je stigao *General Stuart Heintzelman* s oko 400 useljenika, među kojima je bilo i nekoliko Hrvata; a šestu i posljednju skupinu činilo je oko 50 ljudi, među kojima i Hrvata, koji su u Callao stigli brodom *Marco Polo* 28. ožujka 1949. godine.

Od tih šest skupina, prva je ona koja je dobila najviše pažnje u nekim istraživačkim radovima, poput onih Burina (2009, str. 117–131) i Bonfiglia (2001), kao i u biografskim svjedočanstvima, poput onih već spomenutih koje su napisali Ucovich (1999) i Velikopoljsky Rados de Bulos (2017). Istina je da su neki malo po malo uz pomoć svojih sunarodnjaka koji žive u zemlji ulazili u razne gospodarske aktivnosti i formirali skupine u raznim dijelovima zemlje. Možda je najveća skupina bila ona koja se nastanila u gradu Santa Clara, nekoliko kilometra-

ra od Lime, posvećena uglavnom poljoprivredi i peradarstvu. U tom je mjestu u ožujku 1951. godine 40 Hrvata i 10 Crnogoraca osnovalo klub Jadran, kojim je predsjedao Juan Teply, a do svibnja iste godine brojio je 75 članova. Nažalost, još nisam uspio pristupiti arhivi tog kluba, ali mogu pretpostaviti da će biti zanimljivih informacija (Burin, 2009, str. 126–127).

Valja napomenuti da su se neki od pristiglih u ovim posljednjim skupinama vrlo uspješno posvetili industrijskom ribarstvu, uspjevši osnovati značajna poduzeća na tom polju.

Još dvije hrvatske institucije koje treba spomenuti jesu Hrvatska kolektivna štedno-kreditna zadruga i Biskupski vikarijat Hrvatske zajednice. Prva je osnovana 17. siječnja 1960. pod predsjedanjem Boze Fortunica Radica, a prestala je djelovati 31. prosinca 1988. U slučaju druge, pastoralni rad za hrvatsku koloniju započeo je fra Drago Balvanović 1987., a 1995. osnovan je vikarijat pod nadbiskupijom Lime.

Politička kriza koja je dovela do raspada Jugoslavije navela je Hrvatsku da proglasi svoju neovisnost 25. lipnja 1991., čime je započela krvava borba protiv federalnih snaga, pretežno srpskih, koja će trajati do 1995. U peruanskom slučaju ti su događaji doveli do stvaranja Hrvatske udruge Perua u svibnju 1991., pod predsjedanjem Branka Fistrovica, čiji je primarni cilj bio tražiti od Perua da prizna novu hrvatsku državu i podupre borbu domovine za neovisnost. Taj je cilj postignut 15. ožujka 1992., a diplomatski odnosi uspostavljeni su 12. siječnja 1993. i akreditiran je veleposlanik u Čileu kao istodobni veleposlanik u Peruu. U svibnju 1995. godine osnovan je hrvatski počasní konzulat u Limi, pa je udruga smatrala da je postigla svoje ciljeve i odlučila je prestati s radom 2000. godine. Arhiva te udruge, još uvijek nekatalogizirana, nalazi se u posjedu hrvatskog konzulata.

Naravno, krvavi sukob koji je potresao Balkan morao je imati utjecaja i na jugoslavensku zajednicu u Peruu, iako to pitanje tek treba istražiti.

Zaključci

Hrvatsko useljavanje u Peru može se podijeliti u tri razdoblja: početno, u kojem su pojedinci sporadično stizali od 16. do sredine 19. stoljeća, zatim drugo, koje traje od tog vremena do kraja Drugog svjetskog rata, u kojem su stizali u malim obiteljskim ili regionalnim skupinama i nastanjivali se u raznim dijelovima zemlje, te posljednje razdoblje u kojem u zemlju stiže značajan broj ratnih izbjeglica.

Izvori za istraživanje prvog od ovih razdoblja raštrkani su u peruanskim i španjolskim arhivima, a pregledana bibliografija daje neke reference na tu ranu prisutnost, ali ne uvijek uz dokumentarnu

potporu. Za drugo razdoblje dostupno je više građe, a možda najvažnija je ona sačuvana u javnobibliježničkim zapisnicima koji su dio zbirke koju čuvaju Opći arhiv nacije i regionalni arhivi. Arhiv Hrvatske udruge Dubrovnik bez sumnje je relevantan za razdoblje koje odgovara 20. stoljeću. Razbacani, ali ništa manje vrijedni podaci nalaze se u župnim arhivima, peruanskim i hrvatskim, te u austrijskim državnim arhivima i dokumentima koje su sačuvali potomci pridošlih od sredine 19. stoljeća. Nemaju svi tiskani izvori koji pokrivaju ovo razdoblje dokumentarnu potporu, ali ipak pružaju podatke koji pridonose razumijevanju ovog migracijskog procesa. Za treće razdoblje relevantna su Bonfiglio-va djela, kao i neke od knjiga svjedočanstava na koje sam se osvrnuo, ali bilo bi važno napraviti rad usmene predaje jer je ipak moguće intervjuirati neke od pristiglih. Bit će jednako važno da klub Jadran omogući pristup svojim datotekama.

Ukratko, povijest hrvatskog useljavanja u Peru mora se provoditi sustavno i uz akademsku strogost koju zahtijeva svaki istraživački rad.

Popis literature i izvora

- Bonfiglio, G. (1997). *Presencia croata en el Perú 1948. – 1998*. Lima: Asociación Croata del Perú.
- Bonfiglio, G. (2001). El caso de los croatas llegados en 1948. U G. Bonfiglio, *La presencia europea en el Perú*, str. 335–357. Lima: Fondo Editorial del Congreso.
- Braudel, F. (1953). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. México/Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Burin, M. (2009). *La familia croata en el Perú*. Lima: Quebecor World Perú S.A.
- Dirección de Estadística, Perú. (1878). *Censo General de la República del Perú formado en 1876*. Lima: Imprenta del Teatro.
- Dirección de Salubridad Pública, Perú. (1908). *Censo de la ciudad de Huacho, 11 de octubre de 1907*. Lima: Tip. de El Perú.
- El Comercio*. (3. srpnja 1841.). (627), 627. Lima.
- Meseldzic de Pereyra, Z. (1985). *Yugoslavos en el Perú*. Lima: Editorial La Equidad.
- Meseldzic de Pereyra, Z. (2001). Presencia de los eslavos del sur. U G. Bonfiglio (ur.), *La presencia europea en el Perú*, str. 269–284.
- Ministerio de Fomento (1921). *Resúmenes del Censo de las Provincias de Lima y Callao, levantado el 17 de diciembre de 1920*. Lima: Imp. Torres Aguirre.
- Mitić, I. (1979). O prvim Dubrovčanima u Peru. *Naše more*, 26(4), 173–175. <https://hrcak.srce.hr/210511>

- Ortiz Sotelo, J. (1998). *Los Kisc de Cibaca en el Perú*. Lima: Enserfin.
- Ostojic Peric, H. (2013). *Enciclopedia de Iquique siglo XIX*. Iquique: Editorial Pino Oregón.
- Ostojic Peric, H. (ur.). (2023). *Censos generales del puerto de Iquique 1845. – 1866. y de contribuyentes 1864*. Iquique: Editorial Pino Oregón.
- Pérez Araujo, C. (1996). *Cerro de Pasco. Historia del "Pueblo Mártir" del Perú. Siglos XVI, XVII, XVIII y XIX*. Cerro de Pasco: spdi.
- Pletickosich López, J. (2017). *La inmigración croata a Arequipa, siglo XX*. [Neobjavljeni magistarski rad, Universidad Católica San Pablo].
- Spoja, J. (1996). *Croatas en Huánuco*. Lima: vlastita naklada.
- Spoja, J. (1997). *Presencia croata en el Perú*. Lima: vlastita naklada.
- Spoja, J. (1998). *El espíritu croata*. Lima: Imprenta de Jorge Gonzáles.
- Spoja, J. (2001). *Recuerdos inolvidables*. Lima: Talleres gráficos Acuario.
- Ucovich, M. (1999). *De marino... a minero*. Lima: spdi.
- Vargas Ugarte, R. (1930). *Jesuitas peruanos desterrados a Italia* (2. izdanje). Lima: spdi.
- Velásquez Ormeño, H. (2020). *Genealogía peruana. Familia Delpino Chienda*. Amazon Digital Services.
- Velikopoljsky Rados de Bulos, T. (2017). *En mi baúl. Memorias*. Lima: Palabra Viva.
- Zlatar Montán, V. (2005). *Los croatas, el salitre y Tarapacá* (2. izdanje). Iquique: Hrvatski Dom.

Arhivski izvori

- Archivo del Ministerio de Relaciones Exteriores (AMRE). Cónsules extranjeros 9-2, Lima 10 i 13/11/1880. Lima.
- Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 271, N. 1, R.4. Sevilla. <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/89462>
- Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5231, n° 99, relación de pasajeros a Indias, 1611; i 438, ramo 8. Sevilla. <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/134234>
- Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5536, L.3, F.284(2). Sevilla. <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/5970500>
- Archivo General de la Nación (AGN). PN 119, n° 38, codicilo, ff. 34–34v., 23. lipnja 1569.
- Archivo General de la Nación (AGN). CSJ, leg. 47, expediente 11.
- Archivo General de la Nación (AGN). PN 26, Pedro de Ayllón, ff. 504v–506.
- Državni arhiv u Dubrovniku (Diversa de Foris).VII, ff. 62–66, listopad 1598.

CRNOGORSKA EMIGRACIJA U SONORI I NJEZIN UTJECAJ NA FORMIRANJE LATINSKOAMERIČKOG STANOVNIŠTVA

Ivan Ivanović
Gordan Stojović

Stručni rad

Sažetak

Krajem devetnaestoga stoljeća dogodio se značajan migracijski i remigracijski val tijekom kojega se u glavni grad Hermosillo te Ciudad Obregón naselio velik broj obitelji sa širega područja Južnoga Jadrana (dijelova koji obuhvaćaju Republiku Hrvatsku i Crnu Goru), a posebice iz područja Paštovića u Crnoj Gori. Njihovo naseljavanje u Sonoru značajno je utjecalo na razvoj nekih segmenata poljoprivrede, ribarstva, ali i trgovine na tada vrlo važnom putu koji je preko pustinje u Sonori vodio do rudarskih dijelova Arizone i Nevade. U radu je prikazan razvoj te male zajednice od njihova naseljavanja zapadne obale Meksika sve do danas kada su njihovi potomci među najutjecajnijim osobama te savezne meksičke države, prije svega aktualna guvernerica Claudia Pavlovich i redatelji Alejandro Sugich i Gastón Pavlovich.

Ključne riječi: migracija, stanovništvo, identitet, Meksiko, Crna Gora

Uvod

Brojne migracije iz gotovo svih dijelova svijeta, a naročito Europe, imale su presudan utjecaj na formiranje latinskoameričkoga stanovništva. Proces rasnoga i etničkoga miješanja rezultirao je činjenicom da su latinskoameričke države kulturno veoma složene i međusobno različite u mnogim segmentima povijesnog nasljeđa, koje možemo grubo podijeliti na autohtono-indijansko, iberijsko-kolonijalno i ono koje je preneseno iz drugih dijelova svijeta. Krajem XIX. stoljeća latinskoameričke zemlje bile su veoma slabo naseljene, pa je samim time to bila glavna kočnica za njihov društveni i ekonomski razvoj. Kako se radilo o novonastalim zemljama koje su tek izašle iz krvavoga rata za nezavisnost i tek trebale stupiti na međunarodnu scenu, upravo je njihova otvorena useljenička politika bila pokretač ekonomskog razvoja,

kako u regionalnom tako i u međunarodnom okruženju. Moramo navesti podatak da je 1810. godine ukupno stanovništvo u svim zemljama bilo toliko malobrojno da je iznosilo tek nešto preko 20 milijuna. Međutim, zahvaljujući otvorenoj useljeničkoj politici već 1900. godine iznosi 60 milijuna stanovnika.

Interesantno je napomenuti da nakon stjecanja nezavisnosti latinskoameričkih zemalja nije došlo do većih migracijskih kretanja iz Europe prema tom dijelu svijeta. Tako je tek od 1870. godine uočeno i registrirano organizirano naseljavanje Nijemaca i Švicaraca u južnim dijelovima Brazila, u Čileu, Venezueli i Peruu. S druge strane, u tom je periodu registrirano naseljavanje Velšana u argentinskoj provinciji Patagoniji. Ukratko, latinskoameričke vlade pospješivale su imigraciju, posebno europsku, i to usvajanjem krajnje fleksibilnih politika iz te oblasti (nisu utvrđivane kvote). Velik utjecaj na ovaj fenomen imala je i tada vrlo povoljna ekonomska situacija u regiji (Pajović, 2006). U pojedinim se latinskoameričkim zemljama uslijed ubrzanoga ekonomskog razvoja pojavila velika potražnja za kvalificiranom radnom snagom, a atraktivna mogućnost da se zaradi mnogo više nego u Europi utjecala je na intenziviranje migracijskih tokova.

Izraziti primjer za to svakako je Argentina. Iako je bila zemlja izrazito bogata prirodnim resursima i veoma slabo naseljena, do velikog migracijskog vala nakon stjecanja nezavisnosti nije došlo prije svega zbog unutrašnjih političkih sukoba, građanskih ratova i diktatura. Tek se nakon njihovih završetaka i donošenja Ustava iz 1853. stvorila klima za useljavanje, pa se samim time ekonomski bum događa nešto kasnije. Iz tog Ustava proizašlo je veoma liberalno zakonodavstvo, a ubrzo su se počele voditi i statistike o useljavanju. Od tada pa do početka XX. stoljeća u tu se zemlju uselilo preko 4,5 milijuna ljudi, a iselilo preko 1,5 milijuna, pri čemu moramo naglasiti da su to uglavnom bili ljudi koji su remigrirali u okolne zemlje kao što su Čile, Paragvaj i Bolivija. Takav je slučaj i s ljudima s prostora bivše Jugoslavije, o čemu će biti više govora u sljedećem poglavlju. Migracijski zakon nije regulirao samo prava doseljenika nego i obaveze zemlje prema njemu. Tako su osnovani uredi za iseljenike u Buenos Airesu i drugim većim gradovima koji su se bavili pravima doseljenika. Osim toga, bavili su se i njihovim smještajem, kao i pronalaženjem najpovoljnijeg posla za njih. Imali su besplatan stan, hranu, liječenje, kao i prijevoz u unutrašnjost zemlje.

U ostalim zemljama zakon je bio nešto stroži. Tako su u Čileu doseljenici morali biti pismeni, zdravi i sposobni za rad. Žene i djeca mogli su doći samo na poziv rodbine. U Boliviji i Peruu useljavanje je bilo dozvoljeno samo do 60. godine života, dok pismenost nije bila oba-

vezna. Slično je bilo i u Urugvaju, samo što je svaka osoba kod sebe morala imati najmanje 500 američkih dolara. U Brazilu je također bila liberalna politika, ali zbog klimatskih uvjeta i unutarnjih sukoba nije bilo veće južnoslavenske migracije.

Značaj južnoslavenske migracije za formiranje latinskoameričkog stanovništva

Kada govorimo o otkriću Amerike (1492.), odnosno o prvim Kolumbovim putovanjima, teško da možemo dokazati da je u posadi bilo nekoga s prostora bivše Jugoslavije, mada ima povjesničara koji i to tvrde. Ipak, već u sljedećem stoljeću imamo dokumenata o prisustvu Dubrovčana u Srednjoj Americi (Antić, 1991). Nešto kasnije spominju se i vojnici s Korčule koji su sudjelovali u španjolskim osvajanjima Yucatána. Ipak, do prvih masovnijih naseljavanja dolazi tek početkom XIX. stoljeća, i to su uglavnom bili dalmatinski mornari koji su plovili na stranim brodovima koji su često pristajali u neku od latinskoameričkih luka i na atlantskoj i na pacifičkoj obali. Najvažnija luka svakako je bila Buenos Aires, ali i Montevideo. U Montevideu je i osnovano najstarije društvo koje se zvalo Bratstvo (šp. *Fraternidad*).

Po dolasku u Argentinu početkom XIX. stoljeća južnoslavenski iseljenici nastojali su se organizirati te na taj način odgovarajuće sudjelovati u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu svojih novih domovina. U okvirima južnoslavenske kolonije u Latinskoj Americi postoji podjela na one koji su se zadržali u urbanim zonama (radnici, trgovci i sitni poduzetnici) i grupu koja je otišla u provinciju i tamo se posvetila poljoprivredi i stočarstvu. Osim Argentine, posebno zanimljiva zemlja za proučavanje ovog fenomena svakako je Čile. U Čileu postoji najstariji registar o doseljavanju Hrvata i potom ostalih Južnih Slavena, ali u manjem obimu. Na sjeveru Čilea hrvatski imigranti uglavnom su se bavili rudarstvom jer je u to vrijeme salitra predstavljala okosnicu čileanske privredne aktivnosti. Oni su bili izuzetno uspješni i skoro 50 % industrije salitre nalazilo se u rukama hrvatskih doseljenika. Drugi su odlazili na jug Čilea u provinciju Magallanes i u veoma nepovoljnim klimatskim uvjetima organizirali i značajno razvili i unaprijedili poljoprivrednu proizvodnju zbog koje je i dan danas ova zemlja među vodećima u svijetu.

Ono što je karakteristično i vrlo važno spomenuti u cijelom ovom procesu jest osnivanje organizacija ili klubova koji su bili pretežno jugoslavenske orijentacije. To najviše možemo zaključiti iz njihovih imena: Jugoslavenska kuća (šp. *Casa Yugoslava*), Jugoslavija (šp. *Yugoslavia*), Udruženje jugoslavenskih žena (šp. *Asociación de Mujeres Yugo-*

slavas) ili Jugoslavensko udruženje za pomoć (šp. *Asociación Yugoslava de Ayuda*). Osim njih, postojala su i društva koja su već u svom imenu imala izražen nacionalni karakter kao što su Dalmacija, Zagreb, Triglav, Slovenija, Njegoš, Kosovka devojka, Bosna itd.

Kad govorimo o ovome, interesantno je spomenuti i značaj južnoslavenske migracije, odnosno njezinu ulogu pri stvaranju jugoslavenske države, ali za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Još za vrijeme Balkanskih ratova (1912.) južnoslavenska emigracija uspjela je koordinirati dobrotvorne akcije u korist Srbije. Kada je počeo Prvi svjetski rat mladi Hrvati osnovali su u Čileu Hrvatsku gardu (šp. *Guardias Croatas*) i već 3. kolovoza 1914. godine izdali su manifest u kojem se pozivaju svi Južni Slaveni s teritorija Austrougarske monarhije da podrže južnoslavensko ujedinjenje. Ljubo Leontić je, primjerice, u svojstvu predstavnika Jugoslavenskog komiteta sa sjedištem u Londonu posjetio iseljenike na tlu Latinske Amerike i o tome je redovno obavještavao tjednik Jugoslavija (šp. *Yugoslavia*) koji je prerastao u službeni glasnik organizacije *Jugoslavenska narodna obrana* (šp. *Defensa Popular Yugoslava*).

U čileanskom gradu Antofagasti prijavilo se oko 300 dalmatinskih dobrovoljaca za Jadransku legiju (šp. *Legión del Adriático*). Međutim, 18. siječnja 1916. godine, također u tom čileanskom gradu, održana je Generalna skupština svih južnoslavenskih emigranata iz Čilea, Argentine, Urugvaja, Perua i Bolivije, a koji su vodili podrijetlo iz onih zemalja koje su se nalazile pod stranom vlašću: Istra, Gorica, Koruška, Hrvatska, Slavonija, Bosna i Hercegovina. Ovaj velik i važan emigrant-ski skup organizirala je Jugoslavenska narodna obrana. Ujedno, na tom skupu usvojena je i deklaracija koja je poslana srpskim saveznicima, srpskoj vladi i Jugoslavenskom komitetu u Londonu (Pajović, 2006).

Do sličnih pojava došlo je uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. U Montevideu je u ožujku 1943. godine održan Kongres svih Slavena u Latinskoj Americi na kojem je sudjelovalo 125 delegata iz Čilea, Argentine, Brazila, Paragvaja i Urugvaja. Najbrojnije delegacije bile su jugoslavenska, ruska i ukrajinska. Jugoslavenska delegacija na tom je kongresu usvojila deklaraciju prema kojoj se od kraljevske vlade u egzilu (London) zahtijevalo da pomogne Narodnooslobodilačkom pokretu u zemlji koji se borio protiv strane okupacije. Nakon Drugoga svjetskog rata jugoslavenska emigracija dala je odlučujući doprinos razvoju svih oblika suradnje između bivše Jugoslavije i zemalja te regije.

Na kraju moramo spomenuti da je u znatno manjem broju, ali prilično značajna emigracija postojala i u andskim zemljama, prije svega u Boliviji i Peruu. Što se tiče Bolivije, dolazak Južnih Slavena registrira se tek krajem XIX. stoljeća, i to u manjem broju. Oni su, prije svega,

bili privučeni rudnim bogatstvima (zlato, srebro i bakar) i većinski su se naselili u bolivijskom gradu Cochabamba zbog povoljnih klimatskih uvjeta i pogodnoga geografskog položaja tog grada. Naime, Cochabamba se nalazila na tada vrlo važnom željezničkom pravcu Oruro (Bolivija) – Antofagasta (Čile). Prema oskudnim podacima postoje indicije da je početkom XX. stoljeća u Boliviji živjelo nešto više od dvije tisuće imigranata s ovih prostora i od tog broja velika većina bila je hrvatskog podrijetla. U Peru su doseljenici s ovih prostora dolazili uglavnom pojedinačno i počevši od sredine XIX. stoljeća. Nešto kasnije, 1881. godine, osnovano je i Austrougarsko dobrotvorno društvo (šp. *Sociedad Austro-Húngara de Beneficiencia*) koje je okupljalo južnoslavensku populaciju s teritorija Austrougarskog Carstva. Već 1906. godine osnovano je Slavensko dobrotvorno društvo (šp. *Asociación Eslava de Beneficiencia*). Doseljenici su se uključili u proizvodnju šećerne trske, čaja, krumpira, voća, u prerađu pamuka itd. Oni su se isticali i u ribarstvu i trgovini.

Iseljavanje Crnogoraca u Latinsku Ameriku

Istraživanje iseljavanja s prostora današnje Crne Gore u zemlje Latinske Amerike vrlo je teško iz više razloga. Prvi je, s jedne strane, svakako nevođenje statistike, kako u Crnoj Gori tako i u Austro-Ugarskoj u čijem je sastavu tada bila Boka Kotorska, ali i nepouzdana statistika u zemljama useljavanja o čemu smo već govorili. S druge strane, imamo problem identifikacije crnogorskih iseljenika prilikom ulaska, pa se tako često ubrajaju u druge južnoslavenske nacije, ali i kao austrougarski, pa čak i turski podanici.

Ono što sigurno znamo jest da su prva masovnija iseljavanja bila nakon Berlinskoga kongresa (1878.), odnosno krajem XIX. stoljeća. Motivi su bili uglavnom ekonomski, a tek u nekom kasnijem periodu i politički.

Ono što moramo ovdje naglasiti jest da su iseljenici bili kako iz primorskih gradova tako i iz svih drugih krajeva Crne Gore. Tako je, na primjer, put jednog Crnogorca bio iz Cetinja u Kotor, a iz Kotora u neku od dalmatinskih luka ili direktno u Trst odakle se često putovalo. Prevozili su se manjim ili većim brodovima, najčešće austrougarskima, a kako nije bilo važećih propisa o putovanjima, uvjeti su bili više nego teški. Uslijed manjka higijene i prenatrpanosti, ne tako rijetko dolazilo je i do smrtnih ishoda. Tek su se uvođenjem parnih brodova uvjeti znatno poboljšali kad se putovalo uglavnom iz Genove za Buenos Aires. Ako govorimo generalno o doseljavanju Crnogoraca u zemlje Latinske Amerike, ukratko ga možemo podijeliti u četiri vala.

Prvi je početkom XIX. stoljeća, odnosno u prvim godinama na-

kon stjecanja nezavisnosti zemalja o kojima govorimo. To su uglavnom bili pomorci, trgovci iz primorskih gradova, uglavnom iz Boke, i to su bile ili manje grupe ili individualni odlasci.

Drugi i najmasovniji val počinje krajem XIX. stoljeća i traje sve do kraja Prvoga svjetskog rata odnosno stvaranja Kraljevine SHS.

U prvom periodu naseljavali su samo Buenos Aires i okolinu i rijetko se nastavljalo u unutrašnjost kontinenta. Tada i dolazi do stvaranja prvih društava i organizacija. Najčešće su društva stvarana zajedno s doseljenicima iz Dalmacije i Slovenije.

Prema podacima iz arhiva prvi masovni ulasci bilježe se početkom XX. stoljeća kada se stizalo uglavnom brodovima iz Genove. Tako imamo podatak da je 1904. godine u Argentinu ušlo 800 Crnogoraca legalno, a vjeruje se i bar još toliko ilegalno (Stojović i Miljić, 2012). Oni koji su ulazili ilegalno dolazili su uglavnom iz SAD-a gdje su bili mnogo stroži migracijski zakoni nego u Argentini. Vjeruje se da je tijekom cijelog ovog vala u Argentinu i okolne zemlje ušlo preko 10 tisuća Crnogoraca. Tada i nastaju prve velike crnogorske kolonije kao što su Dock Sud, Tandil, General Madriaga, Santa Fe, La Montenegrina (Chaco) itd.

Moramo napomenuti i da u ovom periodu, odnosno nakon 1918. dolazi i do prvih političkih migracija. To su, prije svega, bili protivnici ujedinjenja, a među njima i čuveni Krsto Popović¹. Cilj njihova odlaska bio je jačanje pokreta², pa su često iz straha, ali i radi širenja ideologije putovali i u druge zemlje, npr. Paragvaj, Boliviju, Peru itd.

Treći val koji je bio mnogo manji trajao je do kraja Drugoga svjetskog rata i to su bila useljavanja ili iz trećih zemalja ili su to bili članovi obitelji koje su već bile nastanjene u Argentini.

Četvrti val uslijedio je nakon Drugoga svjetskog rata i to je bila uglavnom politička migracija, mada u manjem slučaju i ekonomska. Uglavnom su to bili pripadnici poraženih pokreta u ratu kao drugi ideološki protivnici stvaranja Jugoslavije.

1 Krsto Zrnov Popović bio je oficir crnogorske vojske tijekom Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata. Istaknuo se kao hrabar vojnik i komandant, a posebno je poznat po vojnim podvizima na Mojkovačkoj bitci 1916. godine, kada je crnogorska vojska omogućila povlačenje srpske vojske kroz Crnu Goru.

Poslije Prvoga svjetskog rata bio je jedan od vođa otpora odluci Podgoričke skupštine 1918. godine, kojom je Crna Gora ukinuta kao samostalna država i pripojena Kraljevini Srbiji. Popović je smatrao ovu odluku izdajom crnogorske državnosti i dinastije Petrović-Njegoš, koja je tada zbačena s vlasti.

2 Popović je postao lider tzv. Zelenaškog pokreta koji je bio protivnik ujedinjenja sa Srbijom. Zelenaši su se zalagali za očuvanje crnogorske nezavisnosti i povratak kralja Nikole na prijestolje.

U tom kontekstu, predvodio je Božićnu pobunu u siječnju 1919. godine, oružani ustanak Zelenaša protiv vlasti Kraljevine SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca). Iako je ustanak bio brzo ugušen, predstavljao je simbol otpora srpskoj aneksiji Crne Gore. Popović je nakon pobune prešao u ilegalu i vodio gerilski otpor poznat kao komitski pokret.

Pogled ka iseljenicima u Meksiku

Do prije svega nekoliko godina unazad vrlo se malo znalo o našim iseljenicima u Latinskoj Americi. Nažalost, i danas šira javnost ima dosta šturo poznavanje tematike koja se odnosi na staru emigraciju te specifičnosti koje se tiču onih koji su sve do sredine prošlog stoljeća iseljavani u Latinsku Ameriku.

Naime, iako je danas u SAD-u crnogorska migracija jednako brojna kao i ona u Latinskoj Americi, ondje ne postoji nijedna aktivna organizacija koja okuplja isključivo potomke starih iseljenika treće, četvrte ili pete generacije, a da ne govorimo o potomcima „pionira” iz Louisiane i vremena zlatne groznice u Kaliforniji ili na Aljasci.

Brojni su razlozi koji mogu objasniti u manjoj ili većoj mjeri ove činjenice, ali kada je riječ o Meksiku, mislim da je glavni razlog starost emigracije u generacijskom smislu te generalno manje prisustvo tradicije okupljanja i čuvanja identiteta kod emigrantskih zajednica kakve postoje npr. u Argentini ili Urugvaju. Najveći broj potomaka iseljenika iz Crne Gore živi u Meksičkim saveznom državama Sonora, potom slijede Baja California, zatim savezni distrikt Ciudad de México, ali ih ima i u državama Jalisco i Sinaloa. Procjena je da danas u Sonori ima nekoliko stotina obitelji podrijetlom iz Crne Gore.

Kratak osvrt na povijest Sonore

Savezna meksička država Sonora druga je po veličini od ukupno 31 meksičke savezne države. Od oko 3200 km međunarodne granice koja dijele SAD i Meksiko, nešto manje od 600 km su granica Arizone i Sonore. Sonora je poznata po istoimenoj pustinji po kojoj je i dobila ime, a koja se prostire na okolne države u Meksiku kao i SAD-u.

Prvi kontakt Europljana s današnjim teritorijem države Sonore vezuje se za početak XVII. stoljeća i dolazak Isusovaca koji otvaraju svoje prve misije (šp. *missiones*) u ovom dijelu Meksika. Cijelu tu oblast Španjolci su nazvali provincija Nueva Navarra kao dio svog kraljevstva Nueva España sve do 1648. godine od kada se koristi današnji naziv Sonora. Španjolski utjecaj nastavlja rasti tijekom sljedećih godina dolaskom emigranata iz ove zemlje, a posebno tijekom XVIII. stoljeća za vrijeme otkrića srebra i drugih minerala u blizini Alama.

Španjolska kolonizacija završava se 1821. godine nakon završetka meksičkog rata za nezavisnost kada države Sonora i Sinaloa stječu svoju nezavisnost. Godine 1831. Sonora donosi svoj prvi Ustav kada se i službeno razdvaja od Sinaloe i svoju prijestolnicu postavlja u Hermosillo koji to ostaje do danas.

Svoj ekonomski procvat Sonora doživljava za vrijeme predsjednika *Porfirija Díaz*³ tijekom XIX. stoljeća prije svega zbog razvoja željeznice kojom dolazi do povezivanja s SAD-om i ostatkom Meksika. Za ovaj period posebno je značajno naglasiti dolazak kineske emigracije koja je imala poseban utjecaj na izgradnju pruge. Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća razvijaju se rudarska industrija, posebno željeza, a ekonomski rast pratio je i razvoj poljoprivrede na koji su značajno utjecali emigranti s ovih prostora bivše Jugoslavije.

Međutim, ekonomski razvoj pratili su i mnogi sukobi, kako religijski tako i s indijanskim stanovništvom koje se zbog toga često i iseljavalo u Arizonu. Osim toga, vrlo je važno naglasiti i sukobe s američkim vlasnicima rudnika, pa možemo reći da je Sonora imala velik utjecaj u meksičkoj revoluciji 1910. godine. Ovdje moramo posebno spomenuti generale koji su imali svoje baze u Sonori, a od kojih su neki kasnije bili i predsjednici Meksika, a to su Álvaro Obregón, Adolfo de la Huerta, Abelardo Rodríguez, Benjamín G. Hill i Plutarco Elías Calles.

Nakon revolucije nastavljen je ubrzan ekonomski razvoj. Na to su velik utjecaj imali razvoj gradova u blizini granice, a posebno velike državne poljoprivredne reforme kao što su čišćenje vegetacije u blizini rijeka kako bi se stvaralo plodno zemljište i izgradnja niza velikih kanala za navodnjavanje. Ovaj napredak pratili su razvoj tehnologije, sektora proizvodnje i rudarstva.

Međutim, moramo naglasiti i loše strane ovog razvoja, a to je porast utjecaja narkokartela, ilegalni prelazak ljudi u SAD i militariziranje cijele pogranične zone.

Dolazak Crnogoraca u Sonoru

Kolonija emigranata podrijetlom iz Crne Gore koja je pristigla u Sonoru jedna je od najmanje istraživanih i poznatih javnosti, a ujedno i jedna od naših najbolje asimiliranih zajednica u novom svijetu. Uvijek aktualna tema američko-meksičke granice, odnosno graničnog pojasa Arizone i Sonore dosta je usko povezana s ljudima koji su u ovaj dio svijeta pristigli iz raznih dijelova Crne Gore, ali svakako u najvećem broju iz Paštrovića⁴, odnosno s teritorija Općine Budva.

3 Porfirio Díaz (1830. – 1915.) bio je meksički vojni lider i političar koji je dominirao meksičkom politikom krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Njegova vladavina, koja je trajala više od tri desetljeća, poznata je kao Porfiriato i ostavila je dubok trag na politički, ekonomski i društveni razvoj Meksika.

4 Paštrovići su bili autonomna plemenska zajednica s vlastitim zakonodavnim i sudskim sistemom, poznatim kao Paštrovski zakonik. Ovaj zakonik nastao je u XIV. stoljeću i regulirao je pravne i društvene odnose unutar plemena. Paštrovići su često surađivali s Mletačkom Republikom, zadržavajući određeni stupanj samouprave u zamjenu

Priča koja je najviše zaboravljena svakako je ona o „kraljevima naranči” (šp. *Los Reyes de la Naranja*), obitelji Pavlović podrijetlom iz Rijeke Reževića blizu Budve. Među njima prednjači Lukas Pavlović koji je, može se slobodno reći, još u dvadesetim godinama prošlog stoljeća posjedovao multinacionalnu kompaniju kao i njegov brat Felipe Pavlović. O utjecaju i velikom prestižu obitelji Pavlović još od početka 20. stoljeća svjedoči činjenica da je Luka bio počasni konzul Kraljevine SHS, kao i da je bio veoma blizak prijatelj meksičkog predsjednika Álara Obregóna, o čemu svjedoči i telegram u kojem ga obavještava „Cijenjeni prijatelju, kao novogodišnji poklon današnjim ekspresom šaljem vam pet kašeta naranči, primite srdačne pozdrave, dragi prijatelju, uz najbolje želje” (Stojović i Miljić, 2012).

Na ekonomski razvitak Sonore u drugoj polovici XIX. stoljeća poseban značaj imala je poljoprivreda. Na ovom teritoriju uzgajale su se žitarice, povrće i velika količina voća, a naročito naranči. Sam početak uzgoja ovog voća potječe još iz doba isusovačkih misionara i karakterizira ga izuzetna kvaliteta, pa ne čudi što su se poljoprivrednici iz ove države opredijelili za uzgoj i izvoz značajnih količina u ostatak Meksika i u inozemstvo.

Put obitelji Pavlović do Sonore bio je vrlo interesantan. Pavlovići su podrijetlom iz Rijeke Režević, odnosno Paštovića u blizini Budve koja je u to vrijeme pripadala Austro-Ugarskoj Monarhiji. Kao i većina obitelji iz ovog dijela primorja, bavili su se ribarenjem i uzgojem maslina. Nakon smrti oca mlađa su braća preko Grčke stigla u New York odakle su otišli za Arizonu gdje su radili kao rudari. Godine 1894. stižu u Sonoru gdje počinju raditi na sakupljanju i klasificiranju naranči za jednu tvrtku iz Kalifornije. Nakon određenog vremena i druga dva brata, Esteban i Spiro, stižu u Hermosillo gdje počinju raditi na plantažama obitelji Rivera.

U sljedećim godinama Pavlovići postaju vrlo utjecajni u Sonori, kako u društvenom tako i u političkom životu. U tom periodu aktivno sudjeluju u izbornim kampanjama, druže se s ministrima i guvernerima i sklapaju brakove s kćerima utjecajnih obitelji iz Sonore. Za vrijeme svog puta u Jugoslaviju Lukasa je kralj Aleksandar I. imenovao i za počasnog konzula Jugoslavije, gdje će ostati do svoje smrti 1957. godine.

Ono što je najvažnije jest da su se Lukas i Felipe i sami opredijelili za uzgoj i prodaju naranči kada su osnovali svoju tvrtku *L.J. Pavlovich and Brother, Wholesale Orange Exporters* koja se bavila prodajom

za vojnu i političku podršku Venecije, Paštovići su kroz stoljeća igrali važnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta i tradicija Crne Gore. Njihova povijesna i kulturna baština i dalje živi kroz festivale, lokalne običaje i turističke atrakcije, čineći ih važnim dijelom crnogorskoga kulturnog mozaika.

naranči u Hermosillu, na jugu Sonore, u Sinaloi, SAD-u i Kanadi. Već početkom XX. stoljeća proširili su svoju proizvodnju i u tom su trenutku posjedovali 62 plantaže naranči.

Nakon osnivanja druge tvrtke Pavlovich y Hermano podijelili su svoju prodaju na četiri dijela i to na: a) lokalno tržište, b) regionalno tržište, c) nacionalno tržište i d) međunarodno tržište. Interesantno je napomenuti i da su u tom trenutku surađivali s još jednim velikim prodavačem naranči također s ovih prostora, a to je Elias Luketich, također iz Paštrovića, vlasnik tvrtke Luketich Company.

Na kraju možemo zaključiti da su krajem XIX. i početkom XX. stoljeća postali ne samo najznačajniji nego i tehnički najmoderniji proizvođači naranči u Sonori, pa su ih popularno nazivali kraljevima naranči u Hermosillu, gradu koji je poznat po nadimku „Grad naranči”.

Svjedok velikog utjecaja koji i danas ima obitelj Pavlović jest aktualna guvernerka meksičke savezne države Sonore Klaudija Pavlović, kći Mihaila Pavlovića Sudića, inače prva i jedina žena koja obavlja funkciju guvernera u trideset i dvije meksičke države. Klaudija Pavlović nije jedina iz obitelji Pavlović koja je poznata u Meksiku. Tu je i producent Gastón Pavlović kojeg šira publika sigurno bolje zna preko poznatih filmova „Sun Dogs” i „Irishman”, među ostalima. Gastón Pavlović osnivač je svjetski poznate producenstke tvrtke La fábrica del cine i više je puta izjavio da planira film čija bi radnja bila posvećena njegovim korijenima. Pavlović danas živi na relaciji Los Angeles-Mexico City. Izuzetno je poznat i Juan Pavlović, popularni kuhar, i u tom dijelu Meksika jedan od najpoznatijih tradicionalnih lanaca restorana Palominos koje je osnovao don César Pavlović. Na listi poznatih iz Sonore svakako je i redatelj Alejandro Sugich (Sudić) poznat po svojim ostvarenjima „The day of the Lord”, „Helena” i drugim.

U Sonori se spominje mnogo prezimena iz Crne Gore i u to smo se imali prilike uvjeriti skoro na svakom koraku tijekom studijskog boravka u istraživačkom posjetu ovoj koloniji. Kroz razgovor s potomcima iseljenika zapisano je da su u Sonori živjele ili žive obitelji Rafailović, Radović, Leverda, Gojnić, Kostić, Sudić, Pavlović, Raspopović, Vuković i druge. Danas potomci koji su prvi put zakoračili na teritorij Sonore došavši u novi svijet žive širom Meksika i SAD-a.

U Sonori postoji i groblje gdje su sahranjeni mnogi naši emigranti, a koje je svjedok brojnosti i veoma važna polazna točka za sva buduća istraživanja i popisivanja crnogorskog iseljništva u tom dijelu svijeta.

Osvrt na noviju emigraciju u Meksiku

Jedino aktivno crnogorsko udruženje koje djeluje u Meksiku osnovano je 2017. upravo u Hermosillu, glavnom gradu Sonore, ali ima sjedište u meksičkoj saveznoj državi Baja California, u gradu koji se nalazi na samoj granici s SAD-om. Glavni *spiritus movens* ovog udruženja jest obitelj Kuljača, a posebno gospođa Karina Kuljača Morales koja je posjetila Crnu Goru i mjesto podrijetla obitelji Kuljača.

Susreo sam se tijekom istraživanja crnogorske emigracije u Meksiku s dvije vrijedne knjige koje su posvećene iseljeničkim sudbinama na putovanju iz Crne Gore ka Meksiku. Jedna je djelo oca ugledne sveučilišne profesorice i slavne matematičarke dr. Radmile Bulajić, a druga srećom prije nekoliko godina prevedena i objavljena u Crnoj Gori „Moja Crna Gora” ili u originalu „Montaña Negra” autorice Alexandre Reyes Hajduković koja je posvećena njezinu djedu koji je uslijed događaja koji su uslijedili nakon 1918. godine kao politički emigrant iz Crne Gore stigao u Meksiko prethodno boraveći u Brazilu.

Knjiga Alexandre Reyes Hajduković postala je vrlo čitana tijekom proteklog desetljeća među potomcima naših emigranata u zemljama hispanskog govornog područja zbog izvanredno dobrih opisa povijesnih okolnosti i, naravno, zato što su mnogi naši ljudi mogli poistovjetiti iseljeničke sudbine svojih predaka s knjigom.

Potomaka crnogorskih iseljenika ima i u svijetu financija: jedan od najuglednijih bankara mlađe generacije Ilija Zogović suvlasnik je financijske ustanove i predsjednik investicijske banke sa sjedištima u SAD-u i Meksiku.

Saša Montenegro (Aleksandra Aćimović Popović) svakako je jedna od najpoznatijih meksičkih glumica svog vremena. Inače rođena 1946. godine u Italiji u emigrantskoj obitelji podrijetlom iz Kuča, prvo se nastanila u Buenos Airesu pa Mendozi da bi potom svoju impozantnu karijeru nastavila u Meksiku od 1970. godine do danas, a poznata je i kao supruga pokojnog meksičkog predsjednika Joséa Lópeza Portilla.

Meksička kolonija nije velika kao ona u Argentini, ali je svakako mnogo manje istražena. Postoje indicije o vrlo starim iseljeničkim grupama iz Boke Kotorske koje su stizale do obala Meksika još u XVIII. stoljeću, baš kao što imamo i val novije emigracije iz protekla dva desetljeća većinom visoko obrazovanog kadra koji uglavnom radi u američkim tvrtkama u Meksiku, ali i hotelijerskoj grupaciji Karisma koja također posluje i u Crnoj Gori. Proteklih se godina nekoliko obitelji podrijetlom iz Crne Gore napuštajući Venezuelu nakon ekonomskog kolapsa istovremeno naselilo na teritoriju Meksika.

Zaključna razmatranja: očuvanje identiteta

Identitet kao kategorija može biti označen kao proces koji traži homogenost objedinjavajući različitosti, što je analitički okvir vrlo primjenjiv za istraživanje latinskoameričkog identiteta. U njegovoj srži nalazi se latinskoamerički nacionalizam promatran kao široki pojam koji ukazuje na postojanje kolektivne svijesti o zajedničkom povijesnom naslijeđu, religiji, kulturi i jeziku. Upravo taj pozitivistički moment omogućava i pokretanje borbe protiv stranih utjecaja, hegemonije, imperijalističke dominacije, eksploatacije i svih negativnih posljedica koje su ove pojave imale na razvoj latinskoameričkih društava. Nadalje, može se zapaziti da je latinskoamerički nacionalizam slijedio pravce razvoja vlastite svijesti o povijesnom identitetu koji je neminovno oscilirao između indijanskog i iberskog kršćanskog nasljeđa, a koji se potom afirmirao tijekom procesa oslobođenja i nacionalne emancipacije, odnosno transformirao se u specifičan identitet koji je zasnovan na vlastitoj povijesti i njezinim čimbenicima i akterima, uključujući i Crnogorce koji su došli u taj dio svijeta.

Kroz ovaj rad pokušali smo dati značaj fenomenu migracija za cijeli ovaj proces, jer je on zapravo nakon stjecanja nezavisnosti najznačajniji za razvoj država o kojima smo najviše govorili. Potrebno je naravno bilo ukazati i na ostale bitne povijesne činjenice ovog krajnje zanimljivog i specifičnog dijela svijeta, jer gledano kroz povijest samo je u Latinskoj Americi s njezinim otkrićem počelo i stvaranje njezina identiteta. Tako složeni proces miješanja rasa fenomen je koji nismo imali nigdje drugo u kolonijalnoj povijesti svijeta.

Kao što smo vidjeli, značajan dio imali su i južnoslavenski narodi. Teško je bilo u jednom radu baviti se pojedinačnim imenima i nabrojati sve moreplovce, kapetane, znanstvenike, doktore, istraživače i ostale znamenite ljude s južnoslavenskih prostora koji su više nego zadužili povijest Latinske Amerike i čija imena nose razni tjesnaci, prolazi, planinski lanci i drugi geografski pojmovi, ali i institucije na tom kontinentu. Isto tako, trebalo bi spomenuti njihov značaj za domovine iz kojih dolaze, neovisno o kojem povijesnom momentu pričali s obzirom na mijenjanje imena i granica. Njihov patriotizam nikad se nije dovodio u pitanje kako za vrijeme velikih ratova tako i u malim ostavštinama koje su ostavili za sobom i koje su podignute zahvaljujući njihovom radu u tuđini. Tako danas i imamo duž cijelog prostora bivše Jugoslavije brojne zaklade, palače, domove i razne druge institucije koje su podignute zahvaljujući emigrantima iz Latinske Amerike.

Popis literature i izvora

- Alcázar, J., Tabanera, N., Santacreu, J. i Marimon, A. (2003). *Historia contemporánea de América*. Valencia: Universitat de Valencia.
- Anderson, D. T. (1984). *Geopolitics of the Caribbean. Ministates in a wider world*. New York: Praeger Publishers.
- Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.
- Atkins, G. P. (1991). *América Latina en el sistema político internacional*. Buenos Aires: Grupo Editorial Latinoamericano.
- Pajović, S. (2006). *Latinskoamerički regionalizam u XIX i XX veku*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Skidmore, T. i Smith, P. (2005). *Modern Latin America*. Oxford: Oxford University Press.
- Salsedo-Bastardo, H. L. (1983). *Bolívar: jedan kontinent i jedna sudbina*. Beograd: Narodna knjiga.
- Stojović, G. i Miljić, M. (2012). *Crnogorci u Južnoj Americi*. Podgorica: Centar za iseljenike Crna Gora.
- Woodward Jr., R. L. (1999). *Central America: A Nation Divided*. Oxford: Oxford University Press.

IZ RECENZIJA

Juan Carlos Radovich

Knjiga predstavlja vrlo vrijedan doprinos poznavanju međunarodnih migracijskih procesa koji su se odvijali između različitih zemalja Južne Amerike i Hrvatske, prema različitim tematikama i problemima. Radovi uključeni u knjigu rezultat su metodičnih i iscrpnih istraživanja i omogućuju nam razumijevanje složenih pojava koje su se dogodile na društvenoj, gospodarskoj, jezičnoj i kulturnoj razini. Također predstavlja dragocjen doprinos opisu i analizi regionalnih varijacija prema posebnostima s kojima su se migracijski procesi i njihovi učinci razvijali u različitim zemljama Južne Amerike. U ovom slučaju imamo radove koji uključuju Argentinu, Brazil, Peru, Urugvaj i Čile. Uglavnom je namijenjena znanstvenicima i akademikima upućenima u tematiku, iako ima i dodatan input, a to je mogućnost da postane informativan alat za one koji moraju donositi odluke u državnim ustanovama na različitim razinama. U tom bi slučaju imala primijenjenu ili upravljačku vrijednost za javne politike. Isto tako, predstavlja resurs od velike vrijednosti iz perspektive proširenja i diseminacije i popularizacije znanosti, uglavnom u južnoameričkim zemljama gdje su nepoznati, u određenim područjima, procesi koje doživljavaju hrvatski iseljenici u različitim migracijskim fazama.

Ocjenjivano djelo popunjava upražnjeno mjesto povezano s hrvatskim migracijskim pitanjem, koje posljednjih godina zaokuplja intenzivnu pozornost raznih istraživača, kako iz Hrvatske tako i iz Južne Amerike (Brazil, Urugvaj, Peru, Argentina). Nadalje, prikazuje, zbog različitosti obrađenih tema i kao rezultat prisutnosti autora koji se bave različitim disciplinama (poviješću, antropologijom, filozofijom, lingvistikom, filologijom, poviješću umjetnosti, teologijom, izvedbenom umjetnošću, sociologijom, književnošću itd.), širok izbor teorijskih/metodoloških pristupa, kao i tehnika prikupljanja podataka. Ta činjenica obogaćuje djelo pružajući raznolikost i kreativnost, prema različitim autorima s drugačijim putanjama, iskustvima i obukom, činjenica koja povećava kvalitetu djela promatranoga u cijelosti.

Također predstavlja velik znanstveni doprinos poznavanju problematike od ključne važnosti za razumijevanje povijesnih i suvremenih procesa i događaja koji su oblikovali društvo podrijetla migranata kao i društvo zemalja odredišta. U 17 članaka različitih karakteristi-

ka na vrlo sreden način prikazuje rezultate znanstvenog skupa koji se objavljuje. Obrađuju se teme poput uloge hrvatskoga jezika među pripadnicima dijaspore toga podrijetla, životnih priča i putanja hrvatskih žena istog zemljopisnog podrijetla i njihovih migracijskih lanaca, procesa identiteta proživljenih kroz različite povijesne trenutke i sadašnjih rezultata, ratnoga sukoba i književnosti; gradskih naselja i procesa rada, tretiranja vjerskog rasizma u književnosti, hrvatskih publikacija o iseljeništvu, poslijeratnih političkih procesa, povratnih migracija i njezinih doživljaja, uloga vjerskih misija te izvora i arhivskih građa za proučavanje povijesnih migracija.

Djelo koje su uredile dvije prestižne istraživačice s velikim iskustvom u predmetnom polju proučavanja na svim stranicama predstavlja pozitivan rezultat važnoga međunarodnog akademskog događaja, pokazujući vremenski kontinuitet u istraživanju i popularizaciji znanosti i diseminaciji raznolikih rezultata znanstvenika iz različitih područja i disciplina, što pojačava postignute rezultate.

Rebeka Mesarić Žabčić

Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike izazovna su, nepresušna i važna istraživačka područja tim više što u zemljama Južne Amerike žive potomci već četvrto naraštaja raseljenih Hrvata. Knjiga pruža uvid u izvrsne migracijske teme i obogaćuje znanstvenu produkciju uvodeći nove analitičke perspektive. Namijenjena znanstvenoj i stručnoj javnosti, kao i svima koji žele proširiti svoja znanja iz područja migracijskih, društvenih i sociokulturalnih i identitetskih pitanja te o okolnostima hrvatskoga iseljenništva u Južnoj Americi, knjiga će pridonijeti proširivanju znanja o migracijskim, društvenim, kulturološkim, identitetskim i inim pitanjima hrvatskoga iseljenništva uopće, a pogotovo u odnosima između zemalja Južne Amerike i Hrvatske. Djelo predstavlja značajan znanstveni doprinos poznavanju različitih dimenzija koje su do danas ostale nedovoljno istražene u području studija migracija i hrvatskoga iseljenništva. Prijedlog iz kojega je djelo nastalo ima za cilj ažurirati i upotpuniti nedostatke povezanosti istraživanja koja se provode u našoj zemlji s onima međunarodnoga i transnacionalnoga karaktera, dajući nov pristup problematici. Sukladno tome, knjiga, prije svega, nastoji nadoknaditi oskudicu interdisciplinarnih pristupa, pridonoseći povećanju dijaloga između istraživača iz različitih zemalja i analitičkih perspektiva te pridonijeti izgradnji transnacionalnog i transdisciplinarnog polja proučavanja. Osim toga, proširuje i produbljuje postojeće znanje o hrvatskom iseljeništvu na južnoameričkom kontinentu, a posebno pomaže razmatranju utjecaja

hrvatske kulture na različite aspekte društva u tim prekomorskim zemljama. Nadalje, pridonosi poznavanju ključnih pitanja za razumijevanje povijesnih i suvremenih događaja te procesa koji su oblikovali kako društvo podrijetla tako i društva zemalja odredišta.

Poglavlja knjige predstavljaju veliku tematsku, geografsku, povijesnu i disciplinarnu raznolikost. Primijenjene analitičke perspektive uključuju pristupe iz povijesti, lingvistike, književne analize, antropologije i sociologije, između ostaloga, a unutar tih različitih disciplinarnih i teorijsko-metodoloških pristupa primjenjuju se statističke i interpretativne analize i kvalitativne i kvantitativne strategije znanstvenoga istraživanja. Uvod sadrži analizu postojećega stanja polja proučavanja s naglaskom na vrijedne doprinose koje daju tom području radovi uvršteni u knjigu koji analiziraju bitne istraživačke probleme kao što su očuvanje i transformacija identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini, izgradnja novonastaloga polja studija povezanog s hrvatskom prisutnosti u Brazilu, opće stanje hrvatskoga jezika u Južnoj Americi i neke značajke govora hrvatskih iseljenika u Argentini, očuvanje hrvatskoga identiteta u Latinskoj Americi, percepcije i izvori informiranja među Hrvatima u toj regiji, složenost problema identiteta u suvremenim društvima i načini na koji se nacionalni identitet manifestira, upotrebljavanje literature za analizu identitetskih pitanja i subjektiviteta, doprinosi brazilsko-hrvatske spisateljice Zore Seljan u suočavanju s rasizmom i vjerskom diskriminacijom, prostorni raspored i mapiranje hrvatskoga stanovništva naseljenoga u Brazilu početkom 20. stoljeća, stavovi i opredjeljenja Hrvata u Urugvaju prema događajima pokrenutima u mjestu podrijetla, postojeće razlike unutar iseljeničtva sredinom 20. stoljeća u svijetlu uređivačke politike časopisa Hrvatska revija, djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Južnoj Americi, korištenje arhivskih izvora za proučavanje hrvatske migracije u Peru, utjecaj iseljeničtva s područja južnoga Jadrana na ekonomski razvoj zapadne obale Meksika, životne priče žena s otoka Hvara nastanjenih u ruralnim područjima Argentine te svjetla i sjene iskustava potomaka hrvatskih iseljenika koji su se odlučili vratiti ili se iseliti u zemlju u kojoj su rođeni njihovi preci.

Knjiga koja obuhvaća istraživačka područja i polja iz znanstvene tematike hrvatskoga iseljeničtva u Južnoj Americi, od migracijskog, kulturološkog, identitetskog, ekonomskog, transnacionalnog i svih ostalih vidova aktivnosti i djelovanja u Južnoj Americi, izniman je doprinos proširivanju i produbljivanju znanja i činjenica o hrvatskim iseljenicima i novim naraštajima u Južnoj Americi.

O AUTORIMA OVE KNJIGE

Pablo David Arraigada

pabloarraigada@gmail.com

Diplomirao je književnost na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Istražuje aspekte partizanske književnosti na Balkanu, figuru progonstva tijekom rata u Bosni i avangardne pokrete na Balkanskome poluotoku. Dio je uredničke kuće A pasitos del fin de este mundo u kojoj je objavio knjige poezije Sustancia (2013.), El mundo (2014.), El vacío (2016.) i El Universo (2019.) te upravlja zbirkama Eslavanguardia i Biblioteca eslovena. Sa slovenskoga na španjolski jezik prevodio je Srečka Kosovela, Josipa Murna, Petera Semolića, Kaju Teržan i Uroša Praha, sa srpskoga na španjolski Desanku Maksimović, Aleksu Šantića, Jovana Dučića i Radoja Domanovića, a s hrvatskoga na španjolski Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića.

Ivan Balabanić

ivan.balabanic@imin.hr

Doktorirao je u području sociologije 2013. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2008. do 2015. zaposlen na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar na projektu Istraživanje javnog mnijenja i masovnog komuniciranja. Od 2015. do 2019. zaposlen na Odjelu sociologije Hrvatskog katoličkog sveučilišta. Od 2019. do 2024. zaposlen na Odsjeku sociologije Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od 2024. do danas zaposlen na Institutu za istraživanje migracija. 2015. biran u nastavno zvanje docenta sociologije, grana sociološka metodologija. 2020. biran u nastavno zvanje izvanrednog profesora sociologije, grana sociološka metodologija. 2024. biran u nastavno zvanje izvanrednog profesora u području komunikacijskih znanosti na Sveučilištu Alma Mater Europea u Mariboru. Nositelj niza kolegija iz područja metodologije društvenih istraživanja i statistike na pred-diplomskim, diplomskim i poslijediplomskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta i na Sveučilištu Alma Mater Europea u Sloveniji. Autor ili suautor 70 znanstvenih i stručnih radova.

Josip Bruno Bilić

josipbilic@yahoo.com

Doktor znanosti u području lingvistike na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Magistrirao 2006. u području slavenske lingvistike na Sveučilištu Stendhal-Grenoble 3 te 2008. godine u području komparativne politike na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Diplomirao francuski jezik i španjolski jezik na Filozofskome fakultetu u Zagrebu (UNIZG). Obnašao dužnost načelnika prevoditeljskoga odsjeka u MORH-u, sveučilišnoga lektora hrvatskoga jezika na sveučilištima u Lyonu i Grenobleu u Francuskoj, Rosariju i Buenos Airesu u Argentini te francuskoga jezika i analize diskursa na Sveučilištu Belgrano, Argentina. Član povjerenstva i ispitivač pri Europskome uredu za izbor osoblja (EPSO) u Bruxellesu, za hrvatsko-francusku jezičnu kombinaciju. Sudjeluje u istraživačkim timovima Instituta za lingvistiku te Instituta za socijalnu antropologiju Sveučilišta u Buenos Airesu. Znanstveni interesi obuhvaćaju polja opće, kontaktne, romanske i slavenske lingvistike, didaktike francuskoga jezika, sociolingvistike, psiholingvistike, manjinskih jezika, jezičnih politika, nasljednih jezika.

Paola Cúneo

pcuneo@gmail.com

Doktorica lingvistike Sveučilišta u Buenos Airesu (UBA), pomoćna istraživačica u Nacionalnom vijeću za znanstvena i tehnička istraživanja (CONICET) i redovita profesorica na Fakultetu filozofije i književnosti Sveučilišta u Buenos Airesu. Njezini akademski interesi vezani su uz deskriptivnu, tipološku i antropološku lingvistiku, a istraživanje je usmjereno na autohtone i manjinske jezike u Argentini. Konkretno, proučava jezik Toba/Qom (obitelj Guaycurú, koji se govori u argentinskom Gran Chacu), njegove morfosintaktičke, leksičke i diskurzivne aspekte. Autorica je knjige *Tvorba riječi i nazivna klasifikacija u etnobiološkom leksikonu u jeziku Toba (Guaycurú)* (2013.).

Priscila de Azevedo Souza Mesquita

apenaspri@gmail.com

Doktorirala izvedbene umjetnosti (PPGAC/UNIRIO, 2022.) na temelju istraživanja „Poetike scene i kazališni tekst“, magistrirala kazališnu umjetnost (PPGT/UDESC, 2012.) s istraživanjem na temu „Izvedbeni jezici, tijelo i subjektivnost“ (stipendija Capes) i prvostupnica je izvedbenih umjetnosti (UDESC, 2008.). Od 2012. radi kao profesorica dra-

me u Općinskoj mreži za podučavanje u Florianópolisu. Suosnivačica je grupe „(Em) Companhia de Mulheres – Coletivo de Pesquisa Teatral Feminista” (Florianópolis/SC, 2010. – 2022.), u kojoj je djelovala kao glumica, dramaturginja i redateljica, u perspektivi suradničkoga stvaranja. Bila je članica zborske pjevačke skupine Gira-Coro (Florianópolis/SC, 2010. – 2016.), čiji repertoar uključuje glazbu, plesove i dječje pjesme iz brazilske popularne kulture, a bila je i udaraljkašica u Pokretu za osnaživanje žena Baque Mulher (2017. – 2022.).

Ante Delić

adelic@unizd.hr

Zaposlen je na Sveučilištu u Zadru gdje je 2016. g. obranio doktorsku disertaciju pod naslovom „Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953. godine”. Predmet njegova znanstvenoga istraživanja suvremena je hrvatska povijest, s naglaskom na razdoblje Drugoga svjetskog rata i poslijeratne hrvatske političke emigracije. Objavio je knjige: Ante Pavelić. Nepoznata pisma iz talijanskoga zatvora 1934. – 1936. Korespondencija Ante Pavelića i Georgesa Desbonsa, Naklada Trpimir, Zagreb, 2019. i Tajni dokumenti o NDH. Izvješća finskih diplomatskih predstavnika u Zagrebu 1941. – 1944., Naklada Bošković, Split, 2021.

Aliger dos Santos Pereira

aligerpereira@ifba.edu.br

Diplomirala poslovnu administraciju na Sveučilištu u Salvadoru (UNIFACS), diplomirala matematiku i magistrirala prostorno planiranje i društveni razvoj na Katoličkom sveučilištu u Salvadoru (UCSAL) i doktorirala regionalni i urbani razvoj na Sveučilištu u Salvadoru (UNIFACS). Suradnica je u višeinstitucijskome poslijediplomskom programu u području širenja znanja (PPGDC) i diplomskome studiju u području intelektualnoga vlasništva i prijenosa tehnologije za inovacije (PRO-FNIT) na Federalnome institutu za obrazovanje, znanost i tehnologiju Bahie – IFBA Focal Point. Također je profesorica na Universidade do Estado da Bahia (UNEB-DCH-I) i EBTB na Federalnome institutu Bahia (IFBA-Camaçari). Voditeljica je istraživačke skupine Organizacijski modeli i strukture na teritorijalnoj razini za održive akcije (GOALS). Koordinirala je tečaj administracije na UNICEUSA, tečaj turizma i ugostiteljstva (UNEB) i podučavanje specijaliziranoga tečaja za javno upravljanje (UNEB / Universidade Aberta do Brasil – Universidade Aberta do Brasil (UAB) / CAPES).

Ivana Franić

ifranic1@ffzg.unizg.hr

Doktorica znanosti u polju filologije, postigla doktorat 2005. godine obranom teme iz povijesne leksikografije na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magistrica znanosti u polju filologije, obranila temu iz sintakse francuskoga jezika 2002. godine. Profesorica francuskoga i ruskoga jezika i književnosti, od 2009. godine djeluje na Katedri za francuski jezik Odsjeka za romanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, najprije u zvanju docenta, od 2015. izvanrednoga profesora te 2021. redovitoga profesora. Znanstveni interesi obuhvaćaju francusku sintaksu, glotodidaktiku, leksikografiju i međujezične dodire. Autorica je i koautorica šest knjiga (dvije autorske znanstvene) te tridesetak znanstvenih i stručnih radova. Recenzentica je znanstvenih projekata i radova za znanstvene časopise te članica uredništava znanstvenih časopisa *Vestnik za tuje jezike* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani) i *Suvremena lingvistika*. Izlagala je na više međunarodnih znanstvenih skupova te bila članicom organizacijskoga odbora nekoliko skupova. Izvodi nastavu i mentorica je na poslijediplomskom doktorskom studiju Glotodidaktike. Sudjelovala je u provedbi više znanstveno-istraživačkih projekata, a voditeljica je istraživačkoga projekta o izgradnji kontrastivne francusko-hrvatske baze glagolskih valencija (2022. – 2024). Obnašala je dužnosti prodekanice Filozofskoga fakulteta (2012. – 2017.) te pomoćnice ministra i državne tajnice u Ministarstvu znanosti i obrazovanja (2017. – 2021). Od 2012. godine nositeljica je visokoga francuskoga odličja Viteza reda akademskih palmi – *Chevalier dans l'Ordre des palmes académiques*.

Ivan Ivanović

ivanovic.ivan@hotmail.com

Rođen je 1982. godine u Beogradu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Budvi. Diplomirao je na Geoekonomskom fakultetu u Beogradu 2006. godine. Magistrirao je 2010. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na odsjeku za međunarodne studije, obranivši temu „Diplomatsko djelovanje Brazila na početku XXI. vijeka“. Tijekom magistarskih studija boravio je na Sveučilištu u Valladolidu, Španjolskoj gdje je radio specijalizaciju iz povijesti i kulture Iberoamerike (1878. – 1918.). Doktorske studije završio je na Sveučilištu u Oviedu. Objavio je značajan broj radova u zemlji i inozemstvu, dok je određen broj poslan na objavljivanje. Imao je više istraživačkih putovanja u latinoameričke

zemlje kao i posjete njihovim sveučilištima, institutima i ministarstvima. Govori engleski i španjolski jezik.

Vlaho Kovačević

vkovacevic@ffst.hr

Trenutačno je zaposlen u znanstveno-nastavnom zvanju izvanrednog profesora, polje sociologije, grana posebne sociologije na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Pored toga, od 2022. vanjski je suradnik na preddiplomskom samostalnom studiju Komunikacija i mediji Sveučilišta u Splitu. Bio je od 2020. godine vanjski suradnik na preddiplomskom studiju Mediji i kultura društva i diplomskom studiju Mediji i Odnosi s javnostima Sveučilišta u Dubrovniku. Područje stručnog i znanstvenog interesa su mu suvremene sociološke teorije, sociologija kulture, sociologija odgoja i obrazovanja, sociologija medija i sociologija religije. Sudjelovao je u projektu „The European University of the Seas (SEA-EU)” u razvoju Opservatorija za migracije i ljudska prava unutar projekta europskih sveučilišta. Član je Hrvatskog sociološkog društva, Kršćanskog akademskog kruga, kao i ekspertnog tima u SEA-EU projektu. Ujedno je bio član Znanstvenog vijeća časopisa Crkva u svijetu od 2015. do 2020., član Upravnog odbora Ogranka Matice hrvatske Split. Član je uprave Instituta za europske i globalizacijske studije (ECMS). Objavio je niz znanstvenih radova i u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima (od empirijskog pristupa do hermeneutičkog i fenomenologijskog tumačenja). Održao je mnoga samostalna izlaganja na međunarodnim znanstvenim skupovima, kao i na domaćim znanstvenim skupovima.

Wollfy Krašić

wkrasic@fhs.hr

Rođen je 1988. godine u Rijeci. Nakon završetka gimnazije, godine 2007. upisao je preddiplomski studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a potom 2010. diplomski studij moderne i suvremene povijesti, na kojem je diplomirao s temom „Djelovanje dr. Ante Ciliga u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1936. do 1944. godine”. Poslijediplomski doktorski studij Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu započeo je 2012. godine na istome fakultetu, završivši ga u srpnju 2016. godine obranom doktorske disertacije naslova „Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija”. U oba navrata mentor mu je bio prof. dr.

sc. Ivo Banac. Od listopada 2019. godine zaposlen je kao docent na Odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljništvo Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od listopada 2021. vršio je dužnost prodekana za međunarodnu suradnju. Pored niza publicističkih i znanstvenih radova, objavio je i tri znanstvene monografije: *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga, 2018., *Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945. – 1966.*, Zagreb: AGM, 2018. i *On the Road to Freedom. Croatian National Resistance to the Yugoslav Communist Regime (1945–1966)*, Chicago: CroLibertas, 2023.

María Florencia Luchetti

maria.luchetti@imin.hr

Doktorica je društvenih znanosti, magistrica komunikologije i kulture te diplomirana sociologinja i profesorica sociologije sa Sveučilišta u Buenos Airesu (UBA). Bila je asistentica na predmetu Argentinske društvene povijesti na Fakultetu društvenih znanosti istoga sveučilišta (2006. – 2014.) te znanstvena suradnica i koordinatorica Audiovizualnoga arhiva na Istraživačkom institutu Gino Germani (2011. – 2014. IIGG-FSOC-UBA). Bila je i viša stručna savjetnica u Znanstvenom zavodu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i suradnica na predmetima Sociologija kulture i umjetnosti te Metode istraživanja hrvatskoga iseljništva na istoj ustanovi (2018. – 2021. FHS-UNIZG). Sudjelovala je u raznim projektima u kojima je, među ostalim, istraživala audiovizualnu produkciju druge polovice 20. stoljeća i kulturne prakse povezane s politikama integracije i simboličkim uključivanjem i isključivanjem u Argentini. Od 2015. godine razvija nove pravce istraživanja vezane uz društvene, kulturne i političke aspekte hrvatskih migracija u Južnoj Americi, u kojima nastoji artikulirati svoje istraživačke interese koji uključuju migracije, noviju povijest, sociologiju kulture i kulturološke studije, kolektivno pamćenje, pitanja identiteta te arhivske probleme, izvore i metodologije istraživanja. Od 2021. radi u Institutu za istraživanje migracija (IMIN).

Krunoslav Malenica

kmalenica@ffst.hr

Trenutačno je zaposlen kao asistent u naslovnom zvanju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu gdje predaje na Odsjeku za sociologiju, Odsjeku za rani i predškolski odgoj i obrazovanje te Učiteljskom studiju. Od 2023. godine vanjski je suradnik na preddiplomskom samo-

stalnom studiju Komunikologija i mediji Sveučilišta u Splitu. Područje stručnog i znanstvenog interesa su mu suvremene sociološke teorije, sociologija kulture, sociologija odgoja i obrazovanja, sociologija religije i sociologija lokalnog razvoja, pri čemu analizira fenomene kao što su religija i religioznost, religijski fundamentalizam, društvena distanca, stereotipi i predrasude, civilno društvo, supkulture, nezavisna kultura, virtualnost i virtualne zajednice, globalizacija, migracije, društvo rizika, održive zajednice, simbolička interakcija, (među)grupni odnosi, organizacijska klima, društveno poduzetništvo itd. Bio je voditelj projekta istraživanja virtualnih obrazaca komunikacije i djelovanja mladih u gradu Splitu, čiji su rezultati, u koautorstvu s prof. dr. sc. Anči Leburčić i suradnicima, objavljeni u formi znanstvene monografije #Selfiegeneracija: sociološki pogled kroz prednju kameru. Objavio je niz znanstvenih radova u domaćim i stranim znanstvenim časopisima te sudjelovao u brojnim izlaganjima na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima. Dugi niz godina aktivan je i u civilnom sektoru kroz koji je bio voditelj niza europskih projekata vezanih uz kulturu, umjetnost i socijalno poduzetništvo.

Vine Mihaljević

vine.mihaljevic@pilar.hr

Rođen u Livnu 1958. godine. Završio Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom, Franjevačku teologiju u Nedžarićima u Sarajevu, diplomirao na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (UNIZG) 1986., a na Papinskome salezijanskom sveučilištu (UNISAL) u Rimu magistrirao (1989.) i na istom sveučilištu doktorirao 1992. godine u području Pastoralne teologije. Godine 1992./93. predavao predmete iz Pastoralne teologije na Franjevačkoj teologiji Samobor/Sarajevo, 1993./1998. urednik u „Studiju Kršćanske sadašnjosti“, od 1999. zaposlen na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar gdje je izabran u znanstveno zvanje znanstvenoga savjetnika u trajnom izboru. Od 2005. do umirovljenja 2024. kao izvanredni profesor predaje predmete Sociologije i Komunikologije na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Glavna znanstvena aktivnost i područja djelovanja su mu sociologija religije, komunikologija i pastoralna teologija. Objavio je oko šezdeset znanstvenih radova, nekoliko knjiga i preko dvadeset stručnih radova. Recenzirao je znanstvene radove te je sudjelovao na brojnim međunarodnim i nacionalnim znanstvenim konferencijama. Cjelovita bibliografija dostupna je na <http://bib.irb.hr/lista-radova?autor?=232606>.

Jorge Ortiz Sotelo

thalassajos@gmail.com

Diplomirao je povijest na Papinskom katoličkom sveučilištu u Peruu i morsko-pomorske znanosti na Peruanskoj pomorskoj školi, završio je specijalizaciju iz britanske pomorske i imperijalne povijesti na Queen Mary Collegeu Sveučilišta u Londonu, magistrirao pomorsku strategiju na Višoj školi za pomorski rat u Peruu i doktorirao povijest pomorstva na sveučilištu Saint Andrews u Škotska. Direktor Akademskog odjela za pravne i političke znanosti na Universidad Nacional Mayor de San Marcos i profesor na Mornaričkom ratnom fakultetu. Bio je profesor na uglednoj katedri vojne i pomorske povijesti „Leo A. Shifrin” na Pomorskoj akademiji Sjedinjenih Država. Bio je institucionalni voditelj Općega arhiva za narod. Među njegovim knjigama možemo spomenuti *Los Kisic de Cibaca en Perú*, Lima 1998. („Kisići iz Cibake u Peruu”).

Marina Perić Kaselj

marina.peric@imin.hr

Diplomirala je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na odsjeku za sociologiju. Magistrirala je komparativnu politiku na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, a doktorirala na Filozofskom fakultetu, na odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju istoga sveučilišta (UNIZG). Autorica je pedesetak znanstvenih radova, dviju stručnih knjiga i dvadeset stručnih radova. Recenzentica je i ocjenjivačica različitih stručnih i znanstvenih programa i projekata. U svrhu popularizacije znanosti sudjelovala je u raznim radijskim i televizijskim programima te pisala članke u stručnim publikacijama, časopisima i novinama po pitanjima migracija u svrhu popularizacije znanosti.

Milan Puh

milan.puh1@gmail.com

Doktor na interdisciplinarnom programu s temom „Folklorne skupine kao jezična politika: njegovanje jezika i kultura slavenskih zajednica u Brazilu” (2017.) na Sveučilištu u São Paulu. Magistar znanosti na polju filologije i portugalskoga jezika istoga sveučilišta (USP) (2012.). Prvostupnik antropologije i portugalskoga jezika i književnosti na Sveučilištu u Zagrebu (UNIZG) (2008.) i povijesti na Sveučilištu u São Paulu

(USP) (2018.). Voditelj istraživačkoga projekta „Povijest Hrvata i hrvatskog useljništva u Brazilu” u sklopu kojega su izdane četiri knjige. Docent na Federalnom sveučilištu u Bahiji. Profesor hrvatskoga jezika i povijesti u dva hrvatska doma Croatiji Sacri Paulistani i u Društvu prijatelja Dalmacije.

Cristina Solián

soliancristina@hotmail.com

Profesorica i diplomantica antropologije pri Fakultetu humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju (UNR). Izvorno prezime po ocu je Soljan, a po majci Posincovich; obje bake i oba djeda i majka bili su Hrvati s otoka Hvara. Posvetila se podučavanju u srednjim školama u provinciji Santa Fe, predavanju povijesti, društvenih znanosti i istraživačkih seminara (1984. – 2009.), a od 2000. članica je Centra za antropološke studije u urbanim kontekstima iste ustanove (CEACU-UNR) u kojem razvija istraživačke zadatke vezane uz europske migracijske procese s Balkana u Argentinu. Njezino istraživanje odnosi se na hrvatsku seobu na jugu Santa Fea, gdje joj se obitelj nastanila 1930-ih; ta linija projicira se i na ostatak pokrajine, a interes je usmjeren i na etničke asocijacije koje su razvili hrvatski migranti, na njihova migracijska iskustva i sjećanja. Od nekih publikacija možemo spomenuti *Između Jugoslavena i Hrvata. Migracija, glasovi i identiteti u Rosariju i lokalitetima vlažne pampe* (Laborde Editor, 2016. Rosario) te poglavlje „Iseljene hrvatske žene u Argentini” iz knjige *Njena priča – žena u iseljništvu* urednice Branke Bezić Filipović (Naklada Božiković, 2020., Split), gdje je iznijela dio rezultata svojih istraživanja.

Gordan Stojić

gordans@gmail.com

Obavljao je rukovodeće funkcije u privatnim poduzećima te razne dužnosti u Ministarstvu vanjskih poslova Crne Gore. Proveo je brojna istraživanja o iseljništvu iz te zemlje. Objavio je nekoliko knjiga na tu temu, kao i na teme vezane uz međunarodne odnose i identitet. Temeljna karakteristika njegova rada uspješna je realizacija njegovih pionirskih pothvata, bilo da se radi o razvoju prvoga internetskog portala u Crnoj Gori, osnivanju značajnih institucija u dijaspori ili otvaranju prve ambasade Crne Gore u Latinskoj Americi. Jedno vrijeme radio je i kao savjetnik predsjednika Crne Gore za južnoamerička pitanja.

Stipe Tadić

stipe.s.tadic@gmail.com

Rođen u Otoku kod Sinja 1953. godine. Osnovnu školu završava 1968. u rodnome mjestu. Studij filozofije i sociologije završio na Filozofskome fakultetu u Zadru (UNIZD). Postdiplomski studij sociologije religije završio na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magisterij društvenih znanosti stječe 30. III. 1990., a doktorat znanosti 2. II. 1998. godine. Od 1992. do 2017. radio na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Od 2008. do 2017. znanstveni je savjetnik u Institutu Pilar. Od 2017. redoviti je profesor i stalni djelatnik na Fakultetu Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, do umirovljenja (2023). Bavi se suvremenim religijsko-religioznim temama, sociologijom novih religijskih i eklezijskih pokreta, (post)modernom religijom te suvremenim identitetom. Sudjeluje u domaćim i međunarodnim istraživačkim socioreligijskim projektima. Objavio je više desetaka znanstvenih i stručnih radova i dvije knjige. Recenzent je znanstvenih i stručnih časopisa i knjiga. Bio je glavnim i odgovornim urednikom časopisa Nova prisutnost, sada je član uredništva istoga časopisa, kao i časopisa Kroatologija.

Ivan Tepes

ivan.tepes@matis.hr

Rođen je u Zagrebu 1980. godine. U Zagrebu je pohađao osnovnu školu i prirodoslovno matematičku III. gimnaziju. Završio je studij povijesti i etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te u studenome 2004. obranio diplomski rad iz povijesti pod naslovom „Puč Lorković-Vokić”. U svibnju 2018. na Fakultetu hrvatskih studija u Zagrebu obranio je doktorsku disertaciju pod naslovom „Političko djelovanje Hrvatske seljačke stranke u emigraciji od 1945. do 1990. godine”. U znanstvenom radu užu predmet interesa mu je povijest hrvatskog iseljeničtva i političke emigracije u 20. stoljeću. Redovito objavljuje znanstvene i stručne radove, a 2021. izdao je knjigu Povijest Hrvatske političke emigracije – HSS. U prosincu 2022. izabran je u znanstveno zvanje znanstvenog suradnika. Od 2008. do 2015. bio je zaposlen u Centru za kulturu i informacije Maksimir u Zagrebu. Od svibnja 2013. do prosinca 2015. bio je zastupnik u Skupštini Grada Zagreba. U studenome 2015. izabran je za zastupnika u Hrvatski sabor, a od siječnja do listopada 2016. obnašao je dužnost potpredsjednika Hrvatskog sabora. U listopadu 2017. imenovan je zamjenikom ravnatelja Hrvatske matice iseljenika u Zagrebu.

